

VEDIC SELECTIONS

PART III

EDITED BY

KSHITISH CHANDRA CHATTERJI, M.A., D.LITT.,
SASTRI, VIDYA-VACASPATI

UNIVERSITY OF CALCUTTA

1957

491.28

c 392 ✓

BEU 2655

PRINTED IN INDIA

PRINTED AND PUBLISHED BY SIBENDRANATH KANJILAL,
SUPERINTENDENT, CALCUTTA UNIVERSITY PRESS,
48, HAZRA ROAD, BALLYGUNGE, CALCUTTA.

1874 B.T.—Dec. 1957—ge.

198288

CONTENTS

PART III

				Page
Anobhadriya Hymn	...	-	...	457
The Aśvins	...	...	...	492
Uṣas	...	...	...	557
Viṣṇu	...	...	...	592
Rudra	...	...	...	609
Aitareya Brāhmaṇa	...	...	...	647
The Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad	...	...	...	651
The Kena Upaniṣad	...	...	...	660
Appendix I (The Padapāṭha of the Ṛgveda)	...	...	...	667
Appendix II (Grammatical Notes)	...	...	...	687
Additions and Corrections	...	...	...	701

ĀNOBHADRIYA HYMN

The hymn beginning with *ā no bhadrāḥ kratavo yantu viśvataḥ* is one of the most inspiring hymns in the Vedas. The moral of the hymn may be mentioned here. The devotee must never forget that "it is vanity to wish to live long, and to be careless to live well." Our life must not be swayed by impulses and passions, but we must live a godly life and "endeavour to conquer ourselves, and daily to grow stronger and make a further progress in holiness" (देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे). Enjoyment is not to be shunned, we should enjoy life to its fullest extent, but the enjoyment must be that of the Gods and not that of brutes, it must never transgress *Dharma*, it must always be धर्माविरुद्ध (कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः—ईशोपनिषद्, धर्मायंकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः—महाभारतम्).

The last stanza in which Aditi is identified not only with all the Gods but with nature as well, with all that has been and shall be born, gives a poetic statement of the pantheistic idea which is characteristic of the Vedas. It reminds one forcibly of the Egyptian Goddess Neith, the Great Mother, at one of whose temples in the ancient city of Sais was inscribed in Greek :

Egō eimi pan to gegonos kai on kai esomenon kai ton emon peplon oudeis pō thnētos apekalupsen.

'I am all that is and that was and that shall be, and no mortal hath lifted my veil.'

It is interesting to note in this connexion that though the conception of the Earth as a mother and of Heaven as a father (*Voc. Skt. Dyauṣ pitar, Gk. Zeû pater, Lat. Jūpiter*) as found in stanza 4 of our hymn (तन्माता पृथिवी तत् पिता द्यौः) is common

to Vedic and Greek mythology, the Egyptians regarded the earth as male and the sky as female.

This hymn with five commentaries, critically edited by K. C. Chatterjee, has been published from the Mañjūṣā office.

Hymn No. 12

म० १

i. 89

सू० ८८

गोतम ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । १-५, ७ जगत्यः ६ विराट्स्थाना, ८-१० विष्टुभः

1

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतो-

आ नः भद्राः क्रतवः यन्तु विश्वतः ।

ऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।

अदब्धासः अपरिऽइतासः उत्ऽभिदः ।

देवा नो यथा सदमिह धे अस-

देवाः नः यथा सदम् इत् वृधे असन् ।

न्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥१॥

अप्रऽआयुवः रक्षितारः दिवेऽदिवे ॥१॥

May auspicious powers or good thoughts (*bhadrā'ḥ krátavaḥ*) come (*ā' yantu*) to us (*naḥ*) from every quarter (*viśv'ataḥ*)—infallible (*ādabdhāsaḥ*), unhindered (*āparītāsaḥ*), forcing their way through [all obstacles] (*udbhidaḥ*), so that (*yāthā*) the Gods (*devā'ḥ*) may always (*sādam it*) be (*āsan*) for our increase (*vr̥dhé*)—unceasing (*āprāyuvah*) protectors (*rakṣitā'raḥ*) day by day (*divé-dive*).

वेङ्कटमाधव-व्याख्यानम् । आयन्तु [नः] अस्मान् [विश्वतः] सर्वतः [भद्राः क्रतवः] भजनीयानि कर्माणि [अदब्धासः] असुरैरहिंसितानि [अपरीतासः] अपरिवृतानि च [उद्भिदः] फलोद्भेदनानि । देवाः यथा [नः] अस्माकम् [सदमित्] सदैव [वृधे] वर्धनाय [असन्] स्युः [अप्रायुवः] अप्रगच्छन्तः रक्षितारः च [दिवेदिवे] अहन्यहनि ॥१॥

सायणभाष्यम् । आ नो भद्रा इति दशर्चं पञ्चमं सूक्तं गोतमस्यार्चं वैश्वदेवम् । आदितः पञ्चर्चः सप्तमी च जगत्यः, षष्ठी स्वस्ति न इन्द्रेत्येषा

विराट्स्थाना । “नवकौ वैराजस्त्वैष्टुभश्च”¹ [अनु० ९।५] इत्युक्तलक्षणयोगात् ।
 *अष्टम्याद्यास्तिस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् । “आ नो दश वैश्वदेवं तु
 पञ्चाद्याः सप्तमो च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थाना” इति । अग्निष्टोमे² वैश्वदेवशस्त्र
 उत्तमार्वाजमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीयम् । सा तु प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेव-
 शस्त्रस्य परिधानीया । तथा च सूत्रितम् । “आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु
 विश्वत इति नव वैश्वदेवम्” [आ० श्रौ० सू० ५।१८।५] इति । “अदितिद्यौ-
 रदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वत वैश्वदेवे” [आ० श्रौ० सू० ५।१८।१२] इति
 च । ब्राह्मणं च भवति । “सदैव पञ्चजनीयया परिदध्यात्” [ऐ० ब्रा० १३।७]
 इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रगते ।
 “आनोभद्रीयं च तस्य स्थाने”³ [ए० आ० ५।३।२] इति ।

नः अस्मान् क्रतवः अग्निष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागाद्
 आयन्तु आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः ? भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन
 कल्याणा भजनीया वा । अदव्यासः असुरैरहिंसिताः । अपरीतासः

¹ नवकौ वैराजस्त्वैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजो नवकस्त्वैष्टुभश्च विराट्स्थाना इति समयं
 सूत्रम् । व्याख्यातं चेदं षड्गुरुशिष्येण—यस्या नवाचरौ पादौ तृतीयो दशकस्तथा । एकादशा-
 चरौऽन्यथ विराट्स्थाना तु सा मता ॥ यस्या दशाचरावाद्यौ तृतीयश्च नवाचरः ।
 एकादशाचरश्चान्यो विराट्स्थानैव सापि च ॥

* संज्ञापूरण्योश्च [६।३।३८] इति पुं वद्भावप्रतिषेधः ।

² अग्निष्टोमो वर्णितः । तस्य तृतीये सवने वैश्वदेवमाग्निमारुतं चेति शस्त्रद्वयम् ।
 तत्र वैश्वदेवशस्त्रे आ नो भद्रा इति सूक्तं शंसनीयम्, अन्तिमां च ऋचं वर्जयित्वेतरास्त्रुचु
 विशेषां देवानां स्तुतिवाचकानि निविष्टदानि पठनीयानीति सूक्तं निविद्धानीयमित्युच्यते ।
 यस्मिन् याग इतिकर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः । येनोपजीव्यते सा
 विकृतिः । उभयविधेऽपि यागे अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमित्यन्तिमथा ऋचा वैश्वदेवशस्त्रं
 समाप्यते । समाप्तार्था च ऋक् परिधानीयेत्युच्यते ।

³ गवामयनसवस्योपान्त्यमहमहाव्रतमिति व्यपदिश्यते । तत्र च माध्यन्दिनसवने
 मरुत्वतीयं निष्केवल्यं चेति शस्त्रद्वितयं भवति । तत्र प्रेङ्खामारुह्य निष्केवल्यं शस्त्रं
 शंसनीयम् । तत्र आ नो भद्रेति सूक्तं शंसनीयम् तथाचैतरियारण्यकस्यान्तिम आरण्यके
 सूचितम्—आनोभद्रीयं च तस्य स्थान इति । अभिप्रवषडहे यत् षष्ठमहस्तन्मन्त्राहाव्रत-
 नामकेऽङ्गि तृतीयसवनमतिर्दृष्टव्यम् । केवलं तस्य निविद्धानसूक्तस्य स्थाने अस्य वामस्येतदानो
 भद्रीयं चेत्येतदुभयं पठनीयमित्यर्थः । १५४-५४ द्रष्टव्यम् ।

शत्रुभिरपरिगताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः शत्रूणामुद्भेत्तारः । ईदृशाः
 क्रतवोऽस्मांस्तथागच्छन्तु । अप्रायुवः अप्रगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः
 अत एव दिवेदिवे प्रतिदिवसं रक्षितारः रक्षां कुर्वन्तः । एवंगुणविशिष्टाः
 सर्वे देवाः नः अस्माकं सदम् इत् सदैव वृधे वर्धनाय यथा असन् भवेयुस्तथा-
 गच्छन्त्विति सम्बन्धः* । अदध्वासः । दम्भु दम्भे [धा° ५।२४] । दम्भो हिंसा ।
 निष्ठायां “यस्य विभाषा” [७।२।१५] इतीदृप्रतिषेधः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् । अपरीतासः । इण् गतौ [धा° २।३५] । पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा ।
 उभयत्र “आजसेरसुक्” [७।१।५०] । वृधे । वृधु वृद्धौ [धा° १।७४७] सम्पदादि-
 लक्षणो भावे क्विप् । “सावेकाचः” [६।१।१६८] इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 असन् । अस भुवि [धा° २।५४] । लेटप्रडागमः । “बहुलं छन्दसि”
 [२।४।७३] इति शपो लुगभावः । तस्याङित्वात् “असोरहोपः” [६।४।१११]
 इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण् गतौ [धा° २।३५] । अस्मात्प्रपूर्वात्
 “छन्दसीणः” [३० १।२] इत्युण्प्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 जसि “जसादिषु छन्दसि वावचनम्” [७।३।१०१।१] इति गुणस्य विकल्पित-
 त्वादभावे । तन्वादित्वादुवङ् [६।४।७७।१] ॥१॥

भद्राः—See pp. 46, 102, 105, 130. क्रतवः—See p. 42.

अदध्वासः—In the Dhātupāṭha we find दम्भु दम्भे, but we are none the wiser for the explanation. The printed Mādhaviya Dhātuvṛtti reads दम्भु दम्भने and adds दम्भो लोकार्जवायमेव कर्मानुष्ठानम्. Probably the correct reading is दम्भु दम्भे । दम्भो लोकावर्जनार्थमेव कर्मानुष्ठानम् । Kṣīra-svāmin and Maitreya Rakṣita read दम्भु दम्भे but do not vouchsafe any explanation. Bhaṭṭoji reads दम्भने. As दम्भ is generally used in the sense of ‘fraud’, ‘hypocrisy’ दम्भे in the Dhātupāṭha

* This is found only in a few MSS. and is rather cumbrous. यथा might have been placed before अप्रायुवः. Max Müller reads : वृधे वर्धनायासन् भवन्तु. In that case S. missed यथा.

† विकल्पितत्वादभावे is more usual.

1 Cf. इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥

probably means 'deception'. And *dab* in the Avesta is used in the sense of 'deceiving'. *Davāiθyāo* means 'of the deceiver'. The Greek verb *atembō* means to maltreat, to afflict, to perplex; passive with gen., to be bereft or cheated of a thing. In the Nighaṇṭu दभोति is read in the list of गतिकर्मक and वधकर्मक roots. The original meaning of the root, therefore, seems to have been to harm with guile, then, on the one hand, to kill and on the other, to deceive. In RV. i. 25. 14:

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम् ।
न देवमभिमातयः ॥

it is just possible that both the senses are present—'whom deceivers do not wish to *deceive*, whom those who hurt people do not seek to *hurt*, the God whom those who lie in wait cannot harm'.

असन्—“बहुलं कन्दसि” इति शपो लुगभावः S. In लिट् we get the proper Vikaraṇa. अस् being an अदादि root, the Vikaraṇa is *o*. But if there be no Vikaraṇa, then अस् will be changed into भू acc. to अस्तेर्भूः ii. 4. 52 before the modal sign of the subjunctive, i.e., अट् which is Ārdhadhātuka, being neither तिङ् nor शित्. The easier course would have been to invoke the aid of कन्दस्युभयथा iii. 4. 117. Under RV. i. 9. 5 S. says: अस भुवि । लिट् । तिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । लिटोऽडाटावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद् धातुस्वर एव । The अ of शप् and the अ of अट् evidently coalesce into अ according to अतो गुणे vi. 1. 97, if the Vikaraṇa is retained. Under i. 57. 2 S. says: अस्तेर्लङि बहुलं कन्दसीति शपो लुगभावः !!! The verb is accented in connexion with यथा, यावद्यथाभ्याम् viii. 1. 36.

अप्रायुवः—S. follows the Padapāṭha but the change of उ to उव् presents difficulties. Skandasvāmin, Haradatta and others have proposed alternative derivations from *yu* also. Similarly, acc.

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सिध्यते ।

उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति ॥

to Western scholars *apṛā-yu* 'assiduous' is from *yu* to separate, keep away (Macdonell, *Vedic Grammar*, p. 292, f. n. 13). In that case we may say: अनित्यमागमशासनम् इति तुकोऽभावः । सर्वे विधय-
कृन्दसि विकल्पान्त इति वा, कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति वा अचि श्रुधातु-
भुवामित्युवङ्, न पुनरोः सुपोति यण् । यद्वा कृन्दस्युभयथा [६।४।८६] इति सूत्रेण सर्वत्रैव
कृन्दसि इयङुवङोयण्य विकल्पो भवति. Macdonell has missed *apṛāyuvah*.
Wackernagel (*Alt-indische Grammatik* Vol. III) says: Nouns with
radical or apparently radical *i* and *u* are declined almost through-
out like derivative *i* and *u* stems, occasionally, however,
like the radical nouns in *ī|iy*, *ū|uv* (section 66, b); and from *yu*
to drive, move (*yuyoti*) he quotes *amhoyuvah* 'pressed hard,'
apṛāyuvah 'not lazy'. अप्रायुभिः occurs in viii. 24. 18 and its
neut. form अप्रायु in v. 80. 3. अप्रायु (like घृतञ्, and रघुद्रु) was
probably originally an *ū*-stem which shows the *u* of the
root before consonantal endings (Wackernagel, *A. G.*
III, p. 196). For the lengthening of the upasarga, cf. प्रावृक्,
प्रावेप etc.

दिवेदिवे—See p. 35

2

दे॒वानां॑ भ॒द्रा सु॒मति॑ऋ॒ज्यतां॑	दे॒वानाम्॑ भ॒द्रा सु॒ऽमतिः॑ ऋ॒जुऽयताम्॑ ।
दे॒वानां॑ रा॒तिर॒भि नो॑ नि व॒र्तताम्॑ ।	दे॒वानाम्॑ रा॒तिः अ॒भि नः॑ नि व॒र्तताम्॑ ।
दे॒वानां॑ स॒ख्यमु॑प सेदि॒मा वयं॑	दे॒वानाम्॑ स॒ख्यम् उप॑ सेदि॒म वयम्॑ ।
दे॒वा न॒ आयुः॑ प्र ति॒रन्तु जी॒वसे॑ ॥२॥	दे॒वा नः॑ आ॒युः प्र ति॒रन्तु जी॒वसे॑ ॥२॥

May the gracious (*bhadrā*) good will (*sumatiḥ*) of the
righteous (*ṛjūyatā'm*) Gods (*devā'nām*) come upon us; may
the bounty (*rātiḥ*) of the Gods (*devā'nām*) descend upon
(*abhi ni vartatām*) us (*naḥ*); we (*vayām*) have won (*ūpa sedima*)
the friendship (*sakhyām*) of the Gods (*devā'nām*); may the
Gods (*devā'h*) extend (*prātirantu*) our (*naḥ*) days (*ā'yuh*) that
we may live (*jivāse*).

वेङ्कटमाधवव्याख्यानम् । देवानां [भद्रा] भजनीया सुमतिः [ऋजूयताम्]
ऋजुमिच्छताम् देवानाम् [रातिः] दानम् [नः] अस्मान् अभिनिवर्तताम् ।
देवानाम् सख्यम् [उपसेदिम] उपगच्छेम वयम् । देवा नः आयुः [प्रतिरन्तु]
वर्धयन्तु [जीवसे] जीवनाय ॥२॥

सायणभाष्यम् । भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना
मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानाम् ? ऋजूयताम्
ऋजुमार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छताम् । तथा देवानां रातिः
दानं नः अस्मान् अभिनिवर्तताम् आभिमुख्येन नितरां वर्तताम् । तदभिमतफल-
प्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयम् च तेषां देवानाम् सख्यम् सखित्वं सख्युः
कर्म वा उपसेदिम प्राप्नवाम* । तादृशा देवाः नः अस्माकम् आयुः जीवसे
जीवितुं प्रतिरन्तु वर्धयन्तु । भद्राः । भदि कल्याणे सुखे च [धा° १।१२] ।
“ऋज्रेन्द्राग्र०” [उ० २।३१] इत्यादौ रक्प्रत्ययान्तो निपातितः । ऋजूयताम् ।
ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति† । “सुप आत्मनः क्यच्” [३।१।८] । तदन्ताल्लटः
शतृ¹ । “शतुरनुमः०” [६।१।१७३] इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रातिः । रा
दाने [धा° २।४७] । “मन्ते वृष०” [३।३।९६] इति क्तिन उदात्तत्वम् । सख्यम् ।

* The printed editions have प्राप्नुवाम. This is an interesting instance of contamination, being a blend of प्राप्नुयाम and प्राप्नुवाम. In view of the fact that in the previous and subsequent clauses we have the Imperative, I am inclined to think that प्राप्नुवाम is the correct reading here. It is a thousand pities that later editors have often blindly followed Max Müller instead of exercising their own judgment.

† In such cases it is usual to use the number of the word to be explained. See Mahīdhara-bhāṣya (आनोभद्रीयम् p. 10). Should we read ऋजुमात्मन इच्छन्ति ऋजूयन्ति ?

¹ शतृ is neut. here. Bengali writers generally use शता. It is usual to write शतप्रत्ययः in such cases.

“सख्युर्यः” [५।१।१२६] इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः^१ । सेदिमा । षट्
विशरणगत्यवसादनेषु [घा° १।८३९] । “छन्दसि लुङ्लङ्-लिटः” [३।४।६]
इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्थानैमित्तिकत्वेन^२ लिटि परत
आदेशादित्वाभावाद् “अत एकहल्मध्ये०” [६।४।१२०] इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ ।
“अन्येषामपि दृश्यते” [६।३।१३७] इति संहितायां दीर्घत्वम् । प्रतिरन्तु ।
प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । तथा च यास्को व्याचख्यौ । “देवानां सख्यमुपसीदेम
वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय” [नि० १२।३९] इति ॥२॥

The first half may be regarded as one sentence thus : देवानां
भद्रा सुमतिः, ऋजुयतां देवानां रातिः [च] नः अभि नि वर्तताम्. In the second
half उपसेदिम need not be taken in the sense of लिङ्. It is the
perfect indicative—we have won the friendship of the Gods (by
our noble way of life), and so we can hope that the Gods will
prolong our lives.

ऋजुयताम्—Gen. pl. of the pres. part. of the denom. of ऋजु
Av. *arazu*, superl. *rajiṣṭha*, Av. *razišta*. Cf. Eng. *right*. The opp.
of *rju* is *vṛjina* crooked, wrong.

सख्यम्—abstract noun from सखि (p. 302), formed with -ya
without initial *vrddhi* like दूत्य and वणिज्य.

सेदिमा—metrical lengthening. *sad-sad-i-ma* > *sa-sad-i-ma* >
sa-sd-i-ma > *sazdima* > *sedima*. I.E. *az* was represented in Skt.
by *e* as in *edhi* for *az-dhi*. From *sa-zd* (Av. *hazd*) the vowel
e was extended by Analogy to पच्, पत् etc. Cf. Pāṇini's rule
अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि vi. 4. 120.

Skt. *sīdati* for (**sīdati* < *si-zd-a-ti* < *si-sad-a-ti*), Av. *hiḍaiti*,
Gk. *hizdō*, Lat. *sīdo*, Eng. *sit*.

प्रतिरन्तु—तृ to cross is भ्वादि, तुदादि and तनादि in the Vedas,
and so we can easily have तिरति like किरति. प्र-तिरति means to

¹ Hence S. has said above सखित्वं सख्युः कर्म वा.

² This is based on the *Kāśikā*: अनैमित्तिके नत्वसत्वे, तदादि-
लिङ्यादेशादिनं भवति ।

increase, to prolong. सावर्णेदेवाः प्र तिरन्वायुः RV. x. 62. 11, आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरः RV. x. 66. 10. See p. 314.

जीवसे—dat. inf. of जीव् to live. See V.G.S. § 211. Skt. *jīva-*, O.P. *jīva-*, Av. *jva*, Lat. *vīvu-s*, Gk. *bios* life, Eng. *quick* (as in 'the quick and the dead' quicklime, quicksilver etc.)

3

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं

भगं मित्रमदितिं दक्षमस्त्रिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना

सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥३॥

तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयम् ।

भगम् मित्रम् अदितिम् दक्षम् अस्त्रिधम् ।

अर्यमणम् वरुणम् सोमम् अश्विना ।

सरस्वती नः सुभगा मयः करत् ॥३॥

We (*vayām*) invoke (*hūmahe*) them (*tā'n*) with an old (*pū'rvayā*) hymn (*nividā*)—Bhaga (*Bhāgam*), Mitra (*Mitrām*), Aditi (*A'ditim*), Dakṣa (*Dākṣam*), the unerring or friendly (*asridham*), Aryaman (*Aryamāṇam*), Varuṇa (*Vāruṇam*), Soma (*Sómam*) and the two Ásvins (*Áśvinā*); may the gracious (*su-bhāgā*) Sarasvatī (*Sārasvatī*) grant (*karat*) us (*naḥ*) happiness (*māyah*).

वेङ्कटमाधवव्याख्यानम् । तान् पूर्वया [निविदा] वाचा [हूमहे] ह्वयामः वयम् भगादीन् दक्षं च [अस्त्रिधम्] अक्षयम् । सरस्वती च [नः] अस्माकं सुभगा [मयः] सुखम् [करत्] करोतु ॥३॥

सायणभाष्यम् । तान् विश्वान्देवान् पूर्वया पूर्वकालीनया* नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा । निविदिति वाङ्नाम । यद्वा निविदा “विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्” [शा० श्रौ० सू० ८।२।१।१] इत्यादिकया वैश्वदेव्या निविदा वयम् हूमहे आह्वयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव विव्रियते । भगम् भजनीयं

* This is grammatically indefensible but sanctioned by usage.

द्वादशानामादित्यानामन्यतमम् । मित्रम् प्रमीतेस्त्रायकम् अहरभिमानिनं देवम् ।
 “मैत्रं वा अहः” [तै० ब्रा० १।७।१०।१] इति श्रुतेः । अदितिम् अखण्डनीयामदीनां
 वा देवमातरम् । दत्तम् सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिम् । यद्वा प्राणरूपेण
 सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भम् । “प्राणो वै दक्षः” [तै० सं० २।५।२।४]
 इति श्रुतेः । अस्त्रिधम् शोषणरहितम् । सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुदुगणम् ।
 अर्यमणम् । अरीन् मन्देहादीनसुरान्यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । “असौ वा
 आदित्योऽर्यमा” [तै० सं० २।३।४।१] इति श्रुतेः । तम् । वरुणम् । वृणोति
 पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानि देवो वरुणः । श्रूयते च ।
 “वारुणी रात्रिः” [तै० ब्रा० १।७।१०।१] इति । सोमम् । द्वेधात्मानं विभज्य
 पृथिव्यां लतारूपेण दिवि च चन्द्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानम् । अश्विना ।
 अश्ववन्तौ । यद्वा सर्वं व्याप्नुवन्तौ । तथा च यास्कः । “अश्विनौ यद्वपश्नुवाते
 सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः । तत्कावश्विनौ ?
 द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृता-
 वित्येतिहासिकाः” [नि० १२।१] इति । एवम्भूतान् सर्वान्देवानस्मद्रक्षणार्थ-
 माह्वयाम इति पूर्वतः सम्बन्धः । अस्माभिराहूता सुभगा शोभनधनोपेता
 सरस्वती नः अस्मभ्यं मयः सुखं करत् करोतु । हूमहे । ह्वेजो लटि “ह्वः”
 इत्यनुवृत्तो “बहुलं छन्दसि” [६।१।३४] इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे “हलः”
 [६।४।२] इति दीर्घत्वम् । “बहुलं छन्दसि” [२।४।७३] इति शपो लुक् । अस्त्रिधम् ।
 त्रिधु शोषणे^१ । सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् । बहुव्रीहौ “नञ्सुभ्याम्” [६।२।१७२]
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मयस्करत् । करोतेर्लेट्यडागमः । “बहुलं छन्दसि”
 [२।४।७३] इति विकरणस्य लुक् । “अतः कृकमि०” [८।३।४६] इति विसर्ज-
 नीयस्य सत्वम् ॥३॥

अस्त्रिधम्—*sridh* is a very ancient root occurring in RV. स्त्रिधति
 slips, glides, blunders. Gk. *holisthō* slips. Cf. Eng. *slide*.

^१ त्रिधु शोषणे is not found in the Pāṇiniya Dhātupāṭha.
 Under i. 3. 9 S. says: त्रिधेः चयार्थस्य शोषणार्थस्य वा, under i. 13. 9
 he says: त्रिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा.

मयः—*is read in the list of सुखनामन्'s in the Nighantū (iii.6) and means gladness, joy. मयोभू means conducive to gladness, beneficent.*

4

तन्नो वातो मयोभू वातु भेषजं

तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुव-

स्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥४॥

तत् नः वातः मयःऽभू वातु भेषजम् ।

तत् माता पृथिवी तत् पिता द्यौः ।

तत् ग्रावाणः सोमऽसुतः मयःऽभुवः ।

तत् अश्विना शृणुतम् धिष्ण्या युवम् ॥४॥

May the wind (*vā'taḥ*) waft (*vātu*) to us (*naḥ*) that (*tāt*) wholesome (*mayo-bhū*) medicine (*bheṣajām*), may Mother Earth (*mātā' prthivī'*) convey it (*tāt*) to us, may father Heaven (*pitā Dyāuḥ*) convey it (*tāt*) to us, may the beneficial (*mayo-bhūvaḥ*) soma-pressing (*soma-sūtaḥ*) stones (*grā'vāṇaḥ*), convey it to us. O ye wise (*dhiṣṇyā*) *Āsvins* (*Āśvinā*), you two (*yuvām*) listen (*śṛṇutam*) to it (*tāt*).

वेङ्कटमाधवव्याख्यानम् । तत् नः वातः [मयोभू] सुखस्य भावयितृ आत्मीयं भेषजम् वातु । तत् माता पृथिवी तत् पिता द्यौः । तत् ग्रावाणः [सोमसुतः] सोमस्य सोतारः [मयोभुवः] सुखस्य भावयितारः । तत् [अश्विना] अश्विनौ [युवम्] युवामपि [धिष्ण्या] धिषणाहौ स्तुत्यहौ शृणुतम् ॥४॥

सायणभाष्यम् । वातः वायुः तत् भेषजम् औषधं नः अस्मान् वातु प्रापयतु । यद्भेषजं मयोभू मयसः सुखस्य भावयितृ । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तत् भेषजमस्मान्प्रापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौः द्युलोकोऽपि तत् भेषजमस्मान्प्रापयतु । सोमसुतः सोमाभिषवः कृतवन्तो मयोभुवः मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारो ग्रावाणः अभिषवसाधनाः¹ पाषाणाश्च तत्

¹ See p. 122.

भेषजमस्मान् प्रापयन्तु । हे धिष्णाया धिषणा बुद्धिः । तदहौ अश्विनौ युवम् युवां
तत् भेषजं शृणुतम् आकर्णयतम् । यद्भेषजमस्माभिर्वाग्वादिषु¹ प्रार्थ्यते तद्भेषजं
देवानां भिषजौ युवामस्माकमनुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ।
मयोभु । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” [१।२।४७] इति ह्रस्वत्वम् । वातु ।
वा गतिगन्धनयोः [घा° २।४०] । अन्तर्भावितव्यार्थात्प्रार्थनायां लोट् । सोमसुतः ।
“सोमे सुजः” [३।२।९०] इति भूते क्विप् । धिष्णाया । धिषणाशब्दादर्हार्थि “छन्दसि
च” [५।१।६७] इति यः । वर्गलोपश्छान्दसः । “सुपां सुलुक्” [७।१।३९]
इत्याकारः ॥४॥

युवम्—In RV. AV. etc. युवम् is the nom. du., while युवाम् is the
acc. du. युष्मच्छब्दस्य प्रथमाद्विवचनस्य छे प्रथमयोरम् [७।१।२१] इत्यमादेशः । युवावौ
द्विवचने [७।२।१२] इति मपर्यन्तस्य युवाददेशः । शेषे लोपः [७।२।८०] इति टिलोपोऽन्त्यलोपो
वा । अस्मि पूर्वत्वम् । भाषायामेव स्थात्वम् । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरिणाम् उदात्तत्वम् ।
अन्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः । S. under i. 15. 6. See notes on i. 116. 7 in
our *Selections*.

5

तमी॑शानं॑ जग॑तस्त॒स्थुष॑स्यति॑	तम् । ई॑शानम् । जग॑तः । त॒स्थुषः । पति॑म् ।
धियं॑जिन्वमवसे॑ ह॒महे॑ वयम् ।	धिय॑म् ऽजिन्वम् । अव॑से । ह॒महे॑ । वय॑म् ।
पू॒षा नो॒ यथा॑ वेद॑सामसह॒धे	पू॒षा । नः । यथा॑ । वेद॑साम् । असत् । वृ॒धे ।
रक्षि॑ता पा॒युरद॑ब्धः स्वस्तये॑ ॥५॥	रक्षि॑ता । पा॒युः । अद॑ब्धः । स्वस्तये॑ ॥५॥

Him (*tām*), the ruler (*i'sānam*) of all that moves (*jāgataḥ*),
the master (*pātim*) of all that stands (*tasthūṣaḥ*), the inspirer
of thoughts (*dhiyam-jinvām*) we (*vayām*) invoke (*hūmahe*)
for our protection (*āvase*) so that (*yāthā*) Pūṣā (*Pūṣā'*) may
help (*āsat*) in the increase (*vr̥dhé*) of our possessions (*naḥ*
védasām), our protector (*rakṣitā'*) and guard infallible (*pāyūḥ*
ādabdhah) for our well-being (*svastāye*).

¹ आधारविवक्षायां सप्तमौ ।

वेङ्कटमाधवव्याख्यानम् । तम् [ईशानम्] ईश्वरम् [जगतः] जङ्गमस्य [तस्थुषः] स्थावरस्य च [पतिम्] पालयितारम् [धियंजिन्वम्] कर्मणः प्रीणयितारम् [अवसे] रक्षणाय [ह्रमहे] ह्रयामः वयम् । पूषा [नः] अस्माकम् [वेदसाम्] धनानाम् [असत्] भवति* यथा [वृधे] वर्धनाय । रक्षोभ्यो रक्षिता [पायुः] पालकः [अदब्धः] अहिंसितः [स्वस्तये] अविनाशाय ॥५॥

सायणभाष्यम् । पूर्वार्धेनेन्द्रः स्तूयते, अपरार्धेन पूषा । ईशानम् ऐश्वर्यवन्तम् । अत एव जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य तस्थुषः स्थावरस्य च पतिम् स्वामिनं धियंजिन्वम् धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यम् । एवंभूतं तम् इन्द्रम् अवसे रक्षणाय वयं ह्रमहे आह्वयामः । पूषा नः अस्माकं वेदसाम् धनानां वृधे वर्धनाय रक्षिता यथा असत् येन प्रकारेण भवति तेनैव प्रकारेण अदब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तये अस्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः । पष्ठेऽकवचने “वसोः संप्रसारणम्” [६।४।१३१] इति संप्रसारणम् । “शासिवसिचसीनां च” [८।३।६०] इति षत्वम् । “षष्ठ्याः पतिपुत्र०”

* Should we read भवेत् ?

¹ The rule for the mutation of the dental sibilant into the cerebral is आदेशप्रत्यययोः viii. 3. 51. Sāyaṇa, however, often quotes शासिवसिचसीनां च in this connexion. The preceding शासि and the following चसि are enough to show that वसि here does not refer to the suffix *kvasu* but to the root *vas*. Further the suffix is always referred to as *vasu* and not *vasi*. But the most important point in this connexion is that in the case of *kvasu* which is a pratyaya the षत्व is already provided for by the rule आदेशप्रत्यययोः, and so no useful purpose would be served by the inclusion of *vas* for *kvasu* in शासिवसिचसीनां च. See p. 93 f. n. There appears to be some misconception regarding the meaning of the Vārttika इक्षिपौ धातुनिर्देशे. Here इक् is evidently the pratyāhāra denoting i, u, r, l—short or long.

[८।३।५३] इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । धियंजिन्वम् । जिविः प्रीणनार्थः^१ । “कृत्यल्युटो बहुलम्” [३।३।११३] इति बहुलवचनात्त्वच् । “इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्” [६।३।६८] इत्यमागमः । असत् । अस भुवि [धा० २।५५] । लेटडागमः । “बहुलं छन्दसि” [२।४।७३] इति शपो लुगभावः । पायुः । पा रक्षणे [धा० २।४।६] “कृवापाजि०” [उ० १।१] इत्युण् । स्वस्तये । सुपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन् । “छन्दस्युभयथा” [३।४।११७] इति तस्य सार्वधातुकत्वाद् “अस्तेभूर्ः” [२।४।५२] इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तम्^२ ॥५॥

परिष्कारः । पूर्वार्धेनेन्द्रः स्तूयतेऽपराधेन पूषेति । “इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा” [ऋ० सं० १।३२।१५] इत्यादिश्रुतेः पूर्वार्धस्येन्द्रदेवताकत्वं भाष्यकारस्याभिमतम् । परं पूषोऽपीशानत्वश्रवणात्,

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अपितः ।

अष्टां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत् सञ्चक्षाणो भुवना देव ईयते ॥

[ऋ० सं० ६।५८।२] इति पूषदेवताकेऽपि मन्त्रे धियंजिन्वविशेषणसन्दर्शनाच्चास्यापि पूषदेवताकत्वमवसीयते ॥ “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति सूत्रतः बहुलमिति पदमुत्तरसूत्रेष्वनुवर्तते । तेन सर्वेऽपि कृतप्रत्यया बाहुल्येन भवन्ति, येषु धातुषु विहितास्ततोऽन्यत्वापि भवन्ति । “नासिकास्तनयोधर्माधेटोः” [३।२।२९] इति वर्तते । धोविश्वयोर्जिन्वेन्वोरपि भवति ॥५॥

धियंजिन्वम्—“The accusative form is common when the final member is formed from a present stem, owing to the close connexion of such verbal nouns with the verb; e. g. उग्रम्यस्य ‘looking fiercely’, साम्यस्य ‘looking at me’ For the root see p. 221.

अवसे—See p. 182. Lat. *ave* hail!

हमहे—1. pl. pr. Ātm. of (अदादिगणौय) ह् to invoke; class. आह्वयामहे.

¹ हिविदिविधिविजिवि प्रीणनार्थाः [धा० १।५८३-५८६] ।

² The reference is to *Kāśikā* iii. 4. 117 where we find: स्वस्तये नावमिवारुहेम । क्तिनः [क्तिचः ?] सार्वधातुकत्वादस्ते भूभावी न भवति । Cf. *Nir.* iii. 21 : अस्तिरभिपूजितः । सु अस्तीति ।

6

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः

स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥६॥

स्वस्ति | नः | इन्द्रः | वृद्धश्रवाः ।

स्वस्ति | नः | पूषा | विश्ववेदाः ।

स्वस्ति | नः | तार्क्ष्यः | अरिष्टनेमिः ।

स्वस्ति | नः | बृहस्पतिः | दधातु ॥६॥

May Indra (*I'ndrah*) famed far and wide (*vṛddhāśravāḥ*) bestow (*dadhātu*) well-being (*svasti*) on us (*naḥ*); may Pūṣan (*Pūṣā'*) possessed of all riches (*viśvá-vedāḥ*) bestow well-being (*svasti*) on us (*naḥ*); may Tārksya (*Tā'rkṣyah*) whose fellows are never injured (*āriṣṭa-nemiḥ*) bestow well-being (*svasti*) on us (*naḥ*); may Brhaspati (*Br'haspātiḥ*) bestow well-being (*svasti*) on us (*naḥ*).

वेङ्कटमाधवव्याख्यानम् । स्वस्ति [नः] अस्माकम् इन्द्रः [वृद्धश्रवाः] वृद्धान्नः । स्वस्ति नः पूषा [विश्ववेदाः] विश्वधनः । स्वस्ति नः तार्क्ष्यः च [अरिष्टनेमिः] अहिंसितायुधः । स्वस्ति [नः] अस्माकं बृहस्पतिः च दधातु ॥६॥

सायणभाष्यम् । वृद्धश्रवाः वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविलक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रः नः अस्माकम् । स्वस्तीत्यविनाशनाम [नि०३।२१] । स्वस्ति अविनाशं दधातु विदधातु करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः^१ । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य ।

^१ The first explanation presents difficulties regarding the accent. Since the word is not a Bahuvrihi compd., *bahuvrihau viśvam saṁjñāyām* does not apply and the word will be paroxytone acc. to *gatikārapapadāt kṛt* vi. 2. 139. In the words of S. there will be *kṛduttarapadaprakṛtisvaratvam*. *Viśvavid* is an upapada compd. and is always accented on the final member acc. to this rule. Of course, *vyatyaya* is always ready to oblige us,

तादृशः पूषा पोषको देवो नः अस्माकं स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमि-
 रित्यायुधनाम । 'अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः ।
 यत्सम्बन्धिनो रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतः तार्क्ष्यः । तृक्षस्यपुत्रो
 गरुत्मान् नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिः बृहतां देवानां
 पालयिता नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशं विदधातु ॥ बृद्धश्रवाः । बहुव्रीही पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् । विश्ववेदाः । विद ज्ञाने [धा° २।५४] । विदुलृ लाम्भे [धा° ६।१४८] ।
 आभ्यामसुन्प्रत्ययान्तो वेदस्शब्दः । “बहुव्रीही विश्वं संज्ञायाम्” [६।२।१०६]
 इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तार्क्ष्यः । तृक्षस्यापत्यम् । “गर्गादिभ्यो यञ्”
 [४।१।१०५] । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरिष्टनेमिः । न रिष्टाऽरिष्टा^१ । अव्यय-
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः । “तद्बृहतोः
 करपत्योः” [६।१।१५७ गणसूत्र] इति सुट्-तलोपौ । “उभे वनस्पत्यादिषु”

but we should have recourse to *vyatyaya* only when there is no other course open to us. Under AV. i. 32. 4 दिवे च विश्ववेदसे पृथिव्यै चाकरं नमः the printed commentary reads: दिवे उक्तलक्षणाय दुलोकाय विश्ववेदसे । वेद इति धननाम । विश्वस्य जगतो धनभूताय । वृष्टिप्रदानेन सर्वधनहेतुत्वाद् धनात्मकत्वम् । यद्वा वेद इति ज्ञाननाम । विश्वं विश्वविषयं ज्ञानं यस्याः सा तथोक्ता तस्यै । Here also the first explanation is to be rejected, for in that case the compound will be accented on the final syllable. Again, since all the other three epithets are Bahuvrīhis, there is no reason why we should commit *prakramabhaṅga* by taking *viśvavedas* as an upapada compd. It is just possible that विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः, यद्वा is an ignorant reader's note, for S. takes no note of this explanation while showing the grammatical formation of the compd.

¹ In all the printed editions we find: अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य ।
 * * * न रिष्टा अरिष्टा । अरिष्टा नेमिर्यस्य सः । Even if नेमिः had been both masc. and fem., this would have appeared strange, but since the word is exclusively fem. in this sense the first sentence is manifestly incorrect. The correct reading is, of course: अरिष्टाहिंसिता नेमिर्यस्य सः.

[६।२।१४०] इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥६॥

सायणभाष्यम् (तैत्तिरीयारण्यकगतम्) । बृद्धैर्महात्मभिः सदा पुराणेषु श्रूयत इति बृद्धश्रवाः । तादृश इन्द्रः नः अस्माकम् स्वस्ति दधातु अध्ययनश्रवणानुष्ठानार्थं क्षेमं सम्पादयतु । विश्वं वेत्ति जानातीति विश्ववेदाः । तादृशः पूषा अपि नः स्वस्ति दधातु । अरिष्टम् अहिंसा तस्य नेमिस्थानीयः^१ । यथा लोहमयी नेमिः काष्ठमयस्य चक्रस्य भङ्गाभावाय पालयति एवमयं ताक्ष्यः गरुडोऽपि सर्पादिकृतां हिंसां निवार्य तत्पालकत्वादरिष्टनेमिः । तादृशः ताक्ष्यः नः स्वस्ति दधातु । बृहस्पतिश्च ब्रह्मचर्यं परिपाल्य नः स्वस्ति दधातु ॥६॥

स्वस्ति—The word स्वस्ति is both fem. and neut. So we have स्वस्ति in st. 5 and स्वस्ति (neut. Acc. sing.) in this st. See p. 57.

बृद्धश्रवाः—Yāska while explaining अवृत्तो राजा श्रवमिच्छमानः (RV. i. 126. 1) says: प्रशंसाम् इच्छमानः । यज्ञसंयोगाद्राजा मृतिं लभते । (Nir. ix. 10). Again he says: श्रवः श्रवणीयं यज्ञः (Nir. xi. 10). In the *Nighantū* both श्रवः and यज्ञः are given under धननामानि. As श्रवः corresponds exactly to Gk. *kle(w)os* fame, we have taken it in that sense here. See p. 43.

बृद्धश्रवाः itself came to be used in the later language as a name of Indra. Thus Amara says: बृद्धश्रवाः सुनासीरः परुह्यतः पुरन्दरः. Cf. Gk. *Periklēs* (परिश्रवाः).

See Kaśyapabhāṣya of this stanza in आ नो भद्रौयम् pp. 26-28.

7

पृषद॑श्वा म॒रुतः॑ पृ॒श्निमा॑तरः

शु॒भं॒यावा॑नो वि॒दथे॑षु ज॒ग्मयः॑ ।

अ॒ग्निजि॒ह्वा म॒नवः॑ सू॒रचक्ष॑सो

वि॒श्वे नो दे॒वा अ॒वसा॑ ग॒मन्नि॒ह ॥७॥

पृष॑त् अ॒श्वाः । म॒रुतः॑ । पृ॒श्निमा॑तरः ।

शु॒भम् अ॒यावा॑नः । वि॒दथे॑षु । ज॒ग्मयः॑ ।

अ॒ग्निजि॒ह्वाः । म॒नवः॑ । सू॒रचक्ष॑सः ।

वि॒श्वे नः॑ दे॒वाः अ॒वसा॑ आ ग॒मन् इ॒ह ॥७॥

^१ The accent shows that this is a Bahuvrihi.

The Maruts (*Marútaḥ*) with spotted steeds (*pr̥śadaśvāḥ*), with *Pr̥śni* as their mother (*Pr̥śnimātarah*), marching in splendour (*śubham-yā'vānaḥ*), visiting sacrifices (*vidátheṣu jágmayah*), the sons of *Manu* (*Mánavaḥ*) with *Agni* for their tongue (*Agni-jihvā'ḥ*) and the sun for their eye (*sū'ra-cakṣasaḥ*)—may all the Gods (*viśve devā'ḥ*) come (*ā' gaman*) to us (*naḥ*) here (*iḥá*) with their protection (*āvasā*).

वेङ्कटमाधवव्याख्यानम् । [पृषदश्वाः] पृषद्वर्णाश्वाः मरुतः [पृश्निमातरः] गोमातरः [शुभंयावानः] उदकं प्रति गन्तारः [विदथेषु] यज्ञेषु [जग्मयः] गमनशीलाः [अग्निजिह्वाः] अग्न्यास्याः [मनवः] मन्तारः [सूरचक्षसः] सुवीर्यदर्शनाः विश्वे [नः] अस्मान् देवाः [अवसा] रक्षणेन सह [आगमन] आगच्छन्तु इह ॥७॥

काश्यपक्षितीशचन्द्रभाष्यम् । यागस्थाने देवानां समागमनं प्रार्थयते—पृषदश्वा इति । पृषत्यः श्वेतविन्दुद्विक्ता मृग्यः अश्वाः वाहा येषां ते पृषदश्वाः* । यदा मरुतो वहन्ति तदा विन्दुशो वारिपतनं सञ्जायते, अत एव “पृषत्योऽश्वास्तु मरुताम्” इत्युच्यते । पृश्निः विचित्रविन्दुद्विक्ता गौः माता येषां ते पृश्निमातरः । “ऋतश्छन्दसि” [५।४।१५८] इति समासान्तप्रतिषेधः । यदान्तरिक्षं मेघनिचितं विचित्रवर्णं भवति तदैव मरुतः प्रवर्तन्ते, अत ईदृशे मेघे तेषां मातृत्वमुपचर्यते, अतस्ते गोमातर इति पृश्निमातर इति च व्यपदिश्यन्ते । शुभंयावानः समुज्ज्वलशोभं यथा स्यात् तथा गन्तारः, तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणेऽश्विनावधिकृत्य श्रूयते—शुभं गमिष्ठौ सुगमेभिरश्वैः [३।१२।१०] इति । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गमनशीलाः । तथा, अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वा येषां ते । देवा ह्यग्निनैव हविरादिकं लिहन्ति, अत एवाग्निस्तेषां जिह्वेत्युपचारः । सूरचक्षसः सूरः सूर्यः चक्षः चक्षुः येषां ते । अत एव सूर्यमुद्दिश्य श्रूयते “नमो मितस्य वरुणस्य चक्षसे” [ऋ० स० १०।३७।१] इति, “चक्षुर्मितस्य वरुणस्याग्नेः” [ऋ० स० १।११।५।१] इति, “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः” [कठोपनिषद्

२।२।११] इति च । मनवः मनोः समुत्पन्नाः । आदौ मानुषा अनन्तरं पुण्यप्रभावेण देवत्वमनुप्राप्ता ऋभुप्रभृतयः । यथा—“दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः” [ऋ० सं० १।८।५।२] इत्यत्र रुद्रशब्देन रुद्रपुत्रा मरुतो लक्ष्यन्ते, यथा वा “ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः” [ऋ० सं० २।१२।१०] इत्यत्र दानुशब्देन मातृवाचिना दानुतनयो वृत्तो लक्ष्यते, तथात्वापि मनुशब्देन मनुतनया लक्ष्यन्ते । एवं मरुद्भिश्च मनुजैश्चोपलक्षिता विश्वे देवाः सर्वे देवगणाः नः अस्माकम् अवसा रक्षणेन रक्षणसाधनायेत्यर्थः इह अत्र यज्ञभूमौ आगमन् आगच्छन्तु । अस्माभिराहूता यागभूमिमागम्यास्मान् परिरक्षन्तु । “तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे” [ऋ० सं० १०।३६।२] इत्यर्थः ॥७॥

सायणभाष्यम् । पृषदश्वाः पृषदुभिः श्वेतविन्दुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः पृश्निर्नानावर्णा गौर्माता येषाम् । शुभंयावानः शुभं शोभनं यान्ति गच्छन्तीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गन्तारः । अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः^१ । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाग्नेर्जिह्वायां वर्तन्ते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । मनवः सर्वस्य मन्तारः । सूरचक्षसः । सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां त एवभूता मरुतो मरुत्संज्ञका विश्वे देवाः सर्वे देवा नः अस्मान् इह अस्मिन् काले अवसा रक्षणेन सह आगमन् आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । या प्रापणे [घा० २।३९] । “आतो मनिन्” [३।२।७४] इति वनिप् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” [६।३।१४] इति बहुलवचनाद्

^१ This forced explanation has become necessary because the word is oxytone. It is evidently a Bahuvrihi, but Bahuvrihis normally accent the first member. There are several courses open to us. We may include अग्निजिह्वा under निरुदकादि (vi. 2. 184) which is an आकृतिगण or under विचक्रादि vi. 2. 199. 1 (अन्तोदात्त-प्रकरणे विचक्रादीनां कन्दस्युपसंख्यानम्). Under RV. i. 44. 14 S. says: अग्निजिह्वाः, अग्नेर्जिह्वायामवस्थिताः हविर्भाज इत्यर्थः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम् । यद्वा । अग्निर्जिह्वास्थानीयः येषां ते । कान्दसमन्तोदात्तत्वम् । It is most unfortunate that यद्वा is not found in the printed editions, but unless we

द्वितीयाया अप्यलुक् । गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेट्यडागमः । “इतश्च लोपः०”
[३।४।९७] इतीकारलोपः । “बहुलं छन्दसि” [२।४।७६] इति शपो लुक् ॥७॥

पृश्निमातरः—Both गोमातरः and पृश्निमातरः occur in RV. i. 85, but they would be incorrect in the classical language, the correct form being गोमातृकाः and पृश्निमातृकाः acc. to ऋतश्छन्दसि v. iv. 150. With पृश्नि ‘spotted’ cf. Gk. *perknos* ‘dark-coloured’. The Maruts are the sons of *Rudra* and the mottled cow, *Prśni* (“probably representing the mottled storm-cloud”).

गुभंयावानः—the first member is the acc. sing. of गुभ् ‘brilliance’ and the *aluk* compound means ‘moving in brilliance’. Similarly we have गुभंया (RV. ix. 3. 6) which means the same thing. गुभंयु (x. 78. 7) is from the denom. and means ‘seeking splendour’.

विदधेषु—See p 206. Locative of the goal reached. See p. 40.

जग्मयः—The agent suffix *i* is here added to the reduplicated root with the reduced radical vowel. Cf. चक्रि active, जघ्नि striking, ततुरि victorious, etc. आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च iii. 2. 171.

गमन्—3. pl. root aorist injunctive of गम्. In the tenth maṇḍala (35. 13) we find—

विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्वग्रयः समिद्धाः ।

विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजी अस्मे ॥

where occurs गमन्तु which is regarded as a blend of गच्छन्तु and गमन् “since the thematic aorist *agamat* is rare and dubious in the *Saṁhitās*”.

supply it the explanation will be meaningless. S. first explains अग्निजिह्वाः as a Tatpuruṣa and gets the meaning by लक्षणा with the help of the dictum तात्पर्यात्ताच्छब्दम्. He is evidently not satisfied with the explanation and suggests that we may regard अग्निजिह्वाः as a Bahuvrīhi compound, the accent on the last syllable being a Vedic peculiarity. As Wackernagel points out, when *Agni*, *ghṛta* and *citra* are the first members of Bahuvrīhi compounds, the second member is accented.

BCW 2655

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभि-

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥८॥

भद्रम् | कर्णेभिः | शृणुयाम | देवाः |

भद्रम् | पश्येम | अक्षभिः | यजत्राः ।

स्थिरैः | अङ्गैः | तुष्टुवांसः | तनूभिः ।

वि | अशेम | देवहितम् | यत् | आयुः ॥८॥

Ye Gods (*devāḥ*), may we hear (*śṛṇuyāma*) with our ears (*kārṇebhiḥ*) what is good (*bhadrām*); ye adorable ones (*yajatrāḥ*), may we see (*paśyema*) with our eyes (*akṣābhiḥ*) what is good (*bhadrām*). Praising Gods (*tuṣṭuvā'nsaḥ*) with firm (*sthirāiḥ*) limbs (*āṅgaiḥ*) and bodies (*tanū'bhiḥ*) may we attain (*vy-āśema*) the term of life (*yāt ā'yuh*) appointed by the Gods (*devā-hitam*).

वेङ्कटमाधवव्याख्यानम् । भद्रं [कर्णेभिः] कर्णैः शृणुयाम देवाः । भद्रम् एव पश्येम [अक्षभिः] अक्षिभिः [यजत्राः] यष्टव्याः । स्थिरैः अङ्गैः तुष्टुवांसः तनूभिः च युक्ताः [व्यशेम] व्यश्याम [प्राप्यास्म ?] [देवहितम्] देवैर्निहितम् शतसंख्याकम् आयुः ॥८॥

काश्यपक्षितीशचन्द्रभाष्यम् । अनेन मन्त्रेण प्रार्थनासारसर्वस्वं देवेभ्यो निवेदयति—भद्रमिति । हे देवाः, कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणं वचनं शृणुयाम आकर्णयेम । मा खलु स्वजनविधुराणां करुणक्रन्दितेन मदमत्तानां कलहकोलाहलेन ज्ञातीनां च परुषपरुषेण वचनजालेन दह्यमानकर्णा भूम, प्रत्युत वेदशास्त्राणां स्निग्धगम्भीरनिर्घोषेण पुल्लमिलकलत्वादीनां प्रहर्षप्रजल्पितेन साधुजनानाममृतायमानेनालपितेन च श्रोत्रयुगलं नः प्रसादमधिगच्छतु । तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणे [२।५।२।३] श्रूयते—श्रोत्रेण भद्रमुत शृण्वन्ति सत्यम् । श्रोत्रेण वाचं बहुधोद्यमानाम् । श्रोत्रेण मोदश्च महश्च श्रूयते । श्रोत्रेण सर्वा दिश आशृणोमि ॥ इति । हे यजत्राः यजनीयाः पूजनीया देवा अक्षभिः अक्षिभिः चक्षुभिः भद्रम्

शुभं पश्येम अवलोकयेम । युष्माकं पूजनपरा वयं मा तावत् खलानां समुन्नतिं
साधूनामधोगतिं धर्मस्य विशरणम् अधर्मस्याभ्युत्थानम् जनानामकालमरणानि
बलवतां च पिशाचचेष्टितानि द्राक्षम, प्रत्युत साधूनां समुन्नतिम् खलानां सौशील्यम्,
धर्मस्याभ्युत्थानम्, अधर्मस्य समूलनाशम्, तरुणानां कर्तव्यपरायणतां बलीयसां च
दुर्बलरक्षणं प्रत्यक्षीकुर्याम । तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणे [२।५।१।२] श्रूयते—
अनन्धाश्चक्षुषा वयम् । जीवा ज्योतिरशीमहि । सुवर्ज्योतिरुतामृतम् ॥
इति । स्थिरैः दृढतरैः अचपलैश्च अङ्गैः अवयवैः तनूभिः शरीरैश्च देवान्
तुष्टुवांसः स्तुतवन्तः देवानां स्तुतिपरायणा इत्यर्थः । यत् आयुः देवहितम्
देवैः मनुष्येषु निहितम्, देवविहितमित्यर्थः ।

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥

[ऋ० सं० ७।६६।१६] इति श्रुतेः “शतायुः पुरुषः” [तै० सं० १।५।२] “शतायुर्वै
पुरुषः” [ऐतरेयब्राह्मण ७।७] इत्यादिश्रुतेश्च वर्षशतपरिमितम् । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छ-
ब्दाध्याहारः । तत् व्यशेम निराबाधमधिगच्छेम । “नातः पापात् पापीयोऽस्ति
यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः”, अत एव सर्वभोगोपकरणसम्पन्नाः शारीरं स्वास्थ्यमनु-
भवन्तो यथाविधि देवतोपस्थानमनुतिष्ठन्तः शतं संवत्सरान् जीवेम ।

सहृदयशिरोमणिना भर्तृ हरिणा गीतम्—

क्वचिद्वीणावाद्यं क्वचिदपि च हाहेति रुदितं

क्वचिन्नारी रम्या क्वचिदपि जराजर्जरवपुः ।

क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी क्वचिदपि सुरामत्तकलहो

न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥

इति । तत् संसारोऽयममृतमय एव नोऽस्तु न पुनर्विषमयः । मन्त्रेऽतः परिसंख्या-
लङ्कारः ॥ तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे—“किञ्चित् पृष्ठमपृष्ठं वा कथितं यत् प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥” इति । ८॥

सायणभाष्यम् । अस्ति सौम्यचरुस्तृतीयसवने । तेन चरुणा देवतामिष्टा
शेषे तस्मिन्बहु घृतमवनीय तस्मिन्बषट्कर्त्ता स्वकीया छाया द्रष्टव्या । सा

यदि न दृश्येत तदानीं “भद्रम्” इत्येका पठितव्या । “त्वं सोम” इति खण्डे तथैव सूत्र्यते । “राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च” [आ० श्रौ० सू० ५।१९।५] इति^१ । महानाम्नीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने जप्या । सूत्रितं च “एतद्विदम्” इति खण्डे । “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः” [आ० श्रौ० सू० ८।१४।१८] इति^२ ।

हे देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिः अस्मदीयेः श्रोत्रैः भद्रम् भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम । युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं वाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत्^३ । हे यजत्राः यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा अक्षभिः अक्षभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिः भद्रम् शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरः दृढैः अङ्गैः हस्तपादादिभिरवयवैः तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं तुष्टुवांसः युष्मान् स्तुवन्तो यत् आयुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा^४ देवहितम् देवेन प्रजापतिना स्थापितं तत् व्यशेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः । “बहुलं छन्दसि” [७।१।१०] इति भिस ऐसभावः । अक्षभिः । “छन्दस्यपि दृश्यते” [७।१।७६] इत्यनङ्, स चोदात्तः । यजत्राः । “अमिनक्षि०” [३०३।९८] इत्यादिना यजेरत्रन्प्रत्ययः । तुष्टुवांसः । घृञ् स्तुतौ

^१ सोमयागे सवनवितयमनुष्ठायते—प्रातःसवनं माध्यन्दिनसवनं तृतीयसवनं चेति । तत्र तृतीयसवने सोमदेवताकश्चरुर्भवति । अध्वर्युणा हतमुद्गातव्यः पूर्वं गृहीत्वा तदवेचेत मन्त्रेण वषट्कर्ता । “तस्मिंश्चरौ घृताप्नुते ईक्षमाणः स्वच्छायां यदि न पश्येत् तस्यापश्यतो नैमित्तिकमिदं ‘हृदिस्पृक्’ इत्यादियजुश्च ‘भद्रं कर्णेभि’रिति ऋचं च ब्रूयात् ।

^२ गवामयनस्य महाव्रतवर्जमहानि समुपवर्णाञ्जलायनेनोक्तम्—महाव्रतानुष्ठानात्पूवं महानाम्नीव्रतमनुष्ठायम् । तत्र महानाम्नी ऋचः पठ्यन्त इति तस्य महानाम्नीति संज्ञा । तत्र च व्रते वर्तमानो भूमिसुपस्पृश्य भद्रं कर्णेभिरित्यृचं जपेत् ।

^३ Sāyana built better than he knew—May we not be like men who have eyes but see not, who have ears but hear not ! Cf. नयन तोमारि पाय ना देखिते, रयेक नयने नयने.

^४ S. is here thinking of the ṣoḍaśottariya and viṃśottariya daśās of Astrology.

[धा° २।३२] । लिटः क्वसुः । ‘शपूर्वाः खयः’ [७।४।६१] इति तकारः शिष्यते । अशेम । अश्व व्यासौ [धा° ५।१८] । “लिङ्माशिष्यङ्” [३।१।८६] । यदि तु तत्परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं^१ तदानीं लिङि व्यत्ययेन शप् । देवहितम् । “तृतीया कर्मणि” [६।२।४८] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

सायणभाष्यम् (तैत्तिरीयारण्यकगतम्) । हे देवाः इन्द्रादयः भद्रं कल्याणं श्रुतिस्मृतिवाक्यरूपं कर्णेभिः आचार्यान्तेवासिरूपाणाम् ऋत्विग्यजमान-रूपाणां वास्माकं बहूनां कर्णैः शृणुयाम युष्मत्प्रसादात् सर्वदा श्रोतुं समर्थाः

^१ In the Bhāṣya on लिङ्माशिष्यङ् iii. 1. 86 we find: अयमाशिष्यङ् विधीयते तस्य किं प्रयोजनम् ?

* आशिष्यङः प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः ।

स्था । उपस्थेयं वृषभं तुगियाणाम् । गा । अज्ञसा सत्यमुपगेषम् । गमि । यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । वचि । मन्त्रं वोचिमाग्रये । विदि । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् ।

* शकिरुह्योय ।

शकिरुह्योयेति वक्तव्यम् । शकेम त्वा समिधं साधया धियः । अस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ।

* दृशेरक् पितरं च दृशेयं मातरं च ।

दृशेरक् वक्तव्यः । पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम् ।

[In the N. S. Press ed. we find मातरं च दृशेयम् both in the Vārttika and in the Bhāṣya. In the critical edition of Kielhorn मातरं च दृशेयम् occurs in the Bhāṣya alone and not in the Vārttika. पितरं च दृशेयं मातरं च is the last pāda of RV. i. 24.1 and 2 and occurs unchanged in the *Kāśikā*. The second दृशेयम् would therefore appear to be a reader's note and should be expunged from the *Bhāṣya*.]

The Vārttikakāra has enumerated the roots which come under the scope of this rule, but *aś* is not mentioned by him. So if the list be regarded as exhaustive, the rule does not apply and we are to invoke the aid of vyatyaya. If, however, the list be regarded as merely illustrative, then there is no difficulty.

स्याम, श्रुत्वा च यजत्राः यागक्षमा¹ वयम् भद्रं कल्याणं यज्ञादिकं कर्म
अक्षभिः चक्षुरिन्द्रियैः² साक्षात् पश्येम । स्थिरैः अविकलैः अङ्गैः चक्षुरादि-
भिर्हस्तादिभिश्चावयवैः तनूभिः तथाविधशरीरैः युक्ता वयं तुष्टुवांसः शुष्मदीयां
स्तुतिं कुर्वाणा यत् यस्मात् कारणात्³ देवहितम् देवेन प्रजापतिना समर्पितं
सर्वमपि आयुः व्यशेम विशेषेण प्राप्तवाम । तस्मादपमृत्योरभावाच्चिरं भद्रं
शृणुयामेति पूर्ववदन्वयः ॥८॥

कर्णेभिः—Note that both the old inst. pl. कर्णेभिः and the new one अङ्गैः are used in the same stanza. See p. 30.

अक्षभिः—In the classical language अक्षन् is found only before vocalic endings beginning with the instrumental sing. In the earlier language, however, other forms are met with. Thus in the *Maitrāyaṇī* and *Kāṭhaka Samhitās*, we find *akṣāṇi*. The stem occurs in the well-known expression अक्षन्वत् also. The *Kāśikā* on कृन्दस्यपि दृश्यते is interesting: अस्थिदधिसक्थ्यक्षामनङ्, कृन्दस्यपि दृश्यते । यव विहितस्ततोऽन्यवापि दृश्यते । अक्षीत्युक्तमनजादावपि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः [ऋ० सं० १।८४।१३] । तृतीयादिष्वित्युक्तम्, अतृतीयादिष्वपि दृश्यते । अस्थान्युत्कृत्य जुहोति । विभक्तावित्युक्तम्, अविभक्तावपि दृश्यते । अक्षन्वता लाङ्गलेन । अस्थन्वन्तं यदनस्था विभर्ति [ऋ० सं० १।१६४।४] ।

यजत्राः—The suffix is -tra - with the connecting vowel -a-. So also *gāy-a-tra* 'son', *vadha-tra* 'deadly weapon'. Skt. *yajata* also means 'adorable'. देवानां विशेषणमेतत्, यष्टव्या इत्यर्थः H.

व्यशेम—The root *aś* to reach, obtain, is Ubhayapadin. In the *Sāma-veda* and *V. Samhitā* we get the Atm. a-aor. optative

¹ The suffix has been added in the sense of तस्य, so this meaning has to be rejected.

² S. evidently takes अक्ष in the sense of इन्द्रिय and states the secondary meaning चक्षुरिन्द्रियैः, साक्षात् would, therefore, appear to be unnecessary.

³ यत् cannot mean यस्मात् कारणात् here.

form: *vyāśema* *devahita* *yadāyū*: "The active is usual with prepositions, and *vyāśema* obviously prior to *vyāśemahi*" (Bloomfield and Edgerton). The finite verb is not accented because it is not connected with *vat* but with *tat* understood.

देवहितम्—See p. 23. Cf.

तच्चतुर्देवहितं पुरस्ताच्छक्रमुचरत् ।
 पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं
 नन्दाम शरदः शतं भोदाम शरदः शतं
 भवाम शरदः शतं ग्रणवाम शरदः शतं
 प्रववाम शरदः शतमजीताः स्वाम शरदः शतं
 ज्योक् च सूर्यं हृषे ।

देवहितं यदायुः—Even poets speak of a hundred years as the span of life allotted to man. Thus Bhartṛhari says in his *Vairāgy-śataka*:

आयुर्वैश्वशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदधे गतं
 तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
 शेषं व्याधिवियोगदुःखमहितं सेवादिभिर्नीयते
 जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे मौल्यं कुतः प्राणिनाम् ॥

Acc. to the Bible the span of life is "three score years and ten" though the mention of a hundred years and a hundred and twenty years is sometimes met with.

"The days of our age are three score years and ten; and though men be so strong that they come to four score years, yet is their strength then but labour and sorrow; so soon passeth it away, and we are gone." *Psalms* xc. 10. "There shall be no more than an infant of days, nor an old man that hath not filled his days: for the child shall die an hundred years old." *Isaiah* lxxv. 20. "His days shall be an hundred and twenty years". *Genesis* vi. 3.

9

शतमि॒न्नु शर॒दो अ॒न्ति दे॒वा
यत्रा॑ न॒य॒क्रा ज॒रसं॑ त॒नूना॑म् ।

पु॒त्रासो॑ यत्र पि॒तरो॑ भव॒न्ति

मा नो॑ म॒ध्या री॒रिष॑तायु॒र्गन्तोः॑ ॥८॥

शतम्॑ इ॒त् नु शर॒दः अ॒न्ति दे॒वाः ।

यत्र॑ नः॒ च॒क्र ज॒रसम्॑ त॒नूना॑म् ।

पु॒त्रासः॑ यत्र पि॒तरः॑ भव॒न्ति ।

मा नः॑ म॒ध्या री॒रिष॑त आयुः॒ गन्तोः॑ ॥९॥

A hundred autumns (*śatām it nū śarādaḥ*) stand before us (*ānti*), O ye Gods (*devāḥ*), in which (*yātra*) ye have made (*cakrā*) infirmity (*jarāsam*) to descend on our bodies (*naḥ tanū'nām*), in which (*yātra*) the sons (*putrā'saḥ*) become (*bhāvanti*) the fathers (*pitāraḥ*); damage ye not (*mā' rīriṣata*) our term of life (*naḥ ā'yuh*) in the midst of its course (*gāntoḥ madhyā'*).

वेङ्कटमाधवव्याख्यानम् । शतम् [इत् नु] एव शरदः [अन्ति] अन्ततः भवति^१ देवा मनुष्याणामायुः । यत्र [नः] अस्माकम् [चक्रा] कृतवन्तः यूयम् [तनूनाम्] अङ्गानां [जरसम्] जरां कल्पितवन्तः^२ । [पुत्रासः] पुत्रा एव [पितरः] रक्षितारः यत्र भवन्ति तद् आयुः गन्तोः [मध्या] मध्ये मा [नः] अस्मान् [रीरिषत] हिंसीष्वम्^३ इत्यायुष आशासनम् ॥९॥

सायणभाष्यम् । हे देवाः अन्ति अन्तिके मनुष्याणां समीप आयुष्टेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतम् इत् नु शतं खलु । यस्मात्सृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मात् नः

^१ V. construes भवति with आयुः understood.

^२ कल्पितवन्तः is unnecessary, because of the preceding कृतवन्तः.

^३ This is the reading in the edition of Sarup who notes the variant हिंसितष्वम्. Both forms are ungrammatical. Read हिंसिष्ट.

अस्माकम् आयुः गन्तोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत
मा हिंसिष्ट । कीदृशानाम्¹ ? नः अस्माकं तनूनाम् शरीराणां जरसं जरां यत्र
यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयम् । यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरः अस्माकं
रक्षितारो भवन्ति । ईदृग्दशापन्नानामित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकशब्दस्य
“कादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यम्” [काशिका ६।४।१४९] इति कलोपः ।
यत्ना । “ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुल०” [६।३।१३३] इति संहितायां दीर्घः ।
चक्रा । लिटि मध्यमबहुवचनस्य कित्वाद् गुणाभावे यणादेशः । “द्वपचोऽतस्तिङः”
[६।३।१३५] इति संहितायां दीर्घत्वम् । जरसम् । “जराया जरसन्य-
तरस्याम्” [७।२।१०१] इति जरसादेशः । मध्या । “सुपां सुलुक्०” [७।१।३९]
इति सप्तम्या डादेशः । रीरिषत । * रिष हिंसायाम् [धा० १।६८१] अस्माङ्ण्यन्तात्
माङि लुङि मध्यमबहुवचने च्लेश्चङि णिलोपोपधाह्रस्वद्विर्वचनहलादिशेषसन्वद्-
भावेत्त्वदीर्घाः । छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । गन्तोः । भावलक्षणे
‘स्थेण्०’² [३।४।१६] इति गमेस्तोसुन्प्रत्ययः ।

शतम्—Av. *satəm*, Lat. *centum*, Gk. *hekatōn*, Goth. *hund*,
Lith. *šimtas*.

शरदः—See p. 195.

अन्ति—अन्तिकशब्दस्य कादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यमिति कलोपः *i.e.*, in the
matter of the elision of the portion beginning with *k* of *antika* we

¹ All the printed editions read कीदृशान् and ईदृग्दशापन्नान्, but
there is no Acc. pl. in the previous clause to which कीदृशान् can
refer.

* रिष रुष हिंसायाम्—अस्मात् ण्यन्तात् All. See S. under RV. i. 41. 2.
We may say : रिष हिंसायाम् । अस्मात् ण्यन्तात् or रिष रुष हिंसायाम् । रिषेण्यन्तात् ।
In the Dhātupāṭha we find : कष खष शिष जष भष शष वष मष रुष रिष
हिंसार्थाः ।

² गन्तोः । भावलक्षणे स्थेण इति गमेस्तोसुन्प्रत्ययः—Unfortunately for S.,
the rule भावलक्षणे स्थेण्क्वद्विचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् does not include गम्,
and इण् cannot represent गम् here. He might have said
ईश्वरपदासन्निधानेऽपि तोसुन्-प्रत्ययः.

should use the word *bahulam*. This is found in the *Kāśikā* [which reads कादिलोपे], giving the substance of the *Sloka-vārttika* under vi. 4. 149 :

तसौल्येष न वक्तव्यो दृष्टो दाशतयेऽपि हि ।

घौ लोपऽन्तिषदित्यत्र तथाघौ येऽन्यथर्वसु ॥

Kaiyaṭa explains : तसौल्येष इति । कादिलोपश्च बहुलमित्यत्र विषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः । ...घु-शब्देनोत्तरपदं पूर्वाचार्यप्रसिद्धोच्यते । ...अघाविति । अनुत्तरपदे इत्यर्थः । The example from the Atharva Veda is अन्ति ये च दूरके. The *Sloka-vārttika* and the example given in the *Mahābhāṣya* appears to be based on a vicious reading of the hemistich अरसास इहाहयो ये अन्ति ये च दूरके x. 4. 9. अन्ति occurs again in AV. x. 8. 32 : अन्ति सन्तं न जहात्यन्ति सन्तं न पश्यति and in AV. xviii. 3. 23 आ युधेव क्षुमति पश्वो अख्यद्देवानां जनिमान्युयः where S. says : अन्ति अन्तिके समीपे । कादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यमित्यन्तिकशब्दस्य कादिलोपः. The truth is rather the other way about. Skt. अन्ति is an independent adverb. From it is derived अन्तिक with the suffix क. In Gk. *anti* means 'opposite', *anta* 'face to face', Lat. *ante* 'before'.

जरसम्—The stem is जरस् (evidently fem.) in RV. In the acc. sing., however, जराम् (like उषाम्, अमराम् etc.) is sometimes used for the sake of the metre. This gave rise to the stem जरा before vocalic endings from the Atharva Veda downwards. In Gk., the stem is *geras* neut.

चक्रा—metrical lengthening. In the *Paspaśāhnika* of the *Mahābhāṣya* we find : सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद् यथा—ऊष तेर चक्र पेचेति । ...ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमता एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते । क ? वेदे । यद्वा रेवती रेवत्यं तदूष । यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र । यदा नयका जरसं तनूनामिति ।

तनूनाम्—See p. 313.

रौरिषत—2. pl. inj. reduplicated aorist of the causal of रिष् to be hurt. See p. 241.

गन्तोः—कृत्प्रस्थायुषो गमनात् पूर्वं मध्या मध्ये S.—This is rather cumbrous. गन्तोः is a Gen. infinitive governed by the preposition *madhyā*, the Instr. sing of *mādhyā* with adverbial shifting of accent. Cf. मध्या कर्त्तव्यितं सं जभार RV. i. 115. 4. Similarly, we have

in Greek the preposition *ánō* : , the Inst. sing. of *aná*, governing the Gen., e.g., *anō tou gonátos* above the knee. See p. 109.

10

अ॒दि॒ति॒द्यौ॑ र॒दि॒ति॒रन्त॑रि॒क्ष-	अ॒दि॒तिः द्यौः अ॒दि॒तिः अ॒न्त॑रि॒क्षम् ।
म॒दि॒ति॒मा॒ता स॒ पि॒ता स॒ पु॒त्रः ।	अ॒दि॒तिः मा॒ता सः पि॒ता सः पु॒त्रः ।
वि॒श्वे दे॒वा अ॒दि॒तिः प॒ञ्च ज॒ना	वि॒श्वे दे॒वाः अ॒दि॒तिः प॒ञ्च ज॒नाः ।
अ॒दि॒ति॒र्जा॒तम॒दि॒ति॒र्ज॒नित्व॑म् ॥१०॥	अ॒दि॒तिः जा॒तम् अ॒दि॒तिः ज॒नि॒ऽत्वम् ॥१०॥

Aditi (*A'ditiḥ*) is heaven (*dyāuḥ*), Aditi (*A'ditiḥ*) is the aerial region (*antārikṣam*), Aditi (*A'ditiḥ*) is the mother (*mātā'*), she is the father (*sāḥ pitā'*), she is the son (*sāḥ putrāḥ*); Aditi (*A'ditiḥ*) is all the Gods (*viśve devāḥ*), Aditi (*A'ditiḥ*) is the five tribes (*pāñca jānāḥ*); Aditi (*A'ditiḥ*) is all that is born (*jātām*), Aditi (*A'ditiḥ*) is all that is to be born (*jānitvam*).

ऐतरेयब्राह्मणम् । पाञ्चजन्यं वा एतदुक्तं यद्वैश्वदेवम्, सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानामुक्तं—देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च । एतेषां वा एतत् पञ्चजनानामुक्तं सर्व एनं पञ्चजना विदुः । अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमित्युत्तमया परिदधाति । इयं वा अदिति द्यौरियमन्तरिक्षम् इति । अदितिर्माता स पिता स पुत्र इति । इयं वै माता, इयं पिता, इयं पुत्र इति । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना इति । अस्यां वै विश्वे देवा अस्यां पञ्च जना इति । अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् इति । इयं वै जातमियं जनित्वम् ॥११॥

वेङ्कटमाधवव्याख्यानम् । अदितिरेव सर्वमित्यदितेर्विभूतिमाचष्टे—अदितिरेव जातम् अदितिरेव [जनित्वम्] जनिष्यमाणं सा च 'प्रयच्छत्वायुरिति ॥१०॥

¹ Laksman Sarup prints: "प्रयच्छतायुरिति (?)" and notes the variant प्रयच्छयायुः but the correct reading is either प्रयच्छतादायुः or प्रयच्छतामायुः or प्रयच्छत्वायुः. Of these प्रयच्छत्वायुः makes the least departure from the MSS, though प्रयच्छतादायुः sounds better in such cases.

काश्यपक्षितीशचन्द्रभाष्यम् । सर्वभूतान्तरात्मानमदितिं प्रशंसन्नुपसंहरति
—अदितिद्यौरिति । अदितिः द्यौः यस्य किल महिमेदृक्तयेयत्तया वा परिच्छेत्तुं
न शक्यते स द्युलोकोऽप्यदितिरेव । अदितिः अन्तरिक्षम् अनन्त-
विस्तारमन्तरिक्षमप्यदितिरेव । अदितिः माता स पिता स पुत्रः ।
संसारस्थालम्बनानि पितृमातृपुत्रा अप्यदितिरेव । अदितिः जातम् अदितिः
जनित्वम् किं बहुना यद् यत् किल समुत्पन्नं यद् यच्च समुत्पत्स्यते सर्वं
खल्वदितिरेव । सेयं सर्वमयी सर्वशक्तिरदितिः संसारपाशान्नशिञ्जितु ॥

“स पिता स पुत्रः” इत्यत्र विधेयप्राधान्यात् पुंस्त्वेन निर्देशः, “तिस्रो द्यावः
सवितुर्द्वा उपस्था” [ऋ० सं० १।३।५।६] इत्यत्र यथा । “अयं मातायं पितायं
जीवातुरागमत् । इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥” [ऋ० सं० १०।६०।७]
इत्यत्र पुनरुद्देश्यानुरोधेन पुंस्त्वेन निर्देशः । महर्षिणा पाणिनिनापि “णेरणौ
यत् कर्म णौ चेत् स कर्तानाध्याने” [१।३।६७] इत्यत्र विधेयानुरोधेन स इति
पुंलिङ्गेन निर्देशः कृतः, “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” [१।४।३२]
इत्यत्र पुनरुद्देश्यानुरोधेन तथा विहितः । अत एव कैयटेनोक्तम्—उद्दिश्यमान-
प्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददत
इति । व्याख्यातं च नागेशेन—सिद्धवत् कीर्तनमुद्देशः, प्रतिपाद्यतया विधेयतया
वा कीर्तनं प्रतिनिर्देशः । यथा “शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य” [रघु०
५।५४] इत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तल्लिङ्गम् तयोर्लिङ्गमित्यर्थः । इति । जनित्व-
मित्यत्र “कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः” [३।४।१४] इति सूत्रेण कृत्यार्थे
त्वन्प्रत्ययः ॥१०॥

निरुक्तम् (४।२३) । अदितिरदीना देवमाता । “अदितिद्यौः...” इत्यदिते-
र्विभूतिमाचष्ट एनान्यदीनानीति वा ।

दुर्गाचार्यभाष्यम् । राहूगणस्य गोतमस्येयमार्षम् । तृतीयसवने सर्वस्तो-
मेष्वेव वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य परिधानीयैषा । अदितिः एव देवमाता द्यौः,
अदितिः अदितिरेव च अन्तरिक्षम् । अदितिः एव माता सर्वभूतनिर्मात्री, स
एव च पिता पालकः, स एव हि पुत्रः । सैव हि परितुष्टा सती स्तोतारं

पुरुगो ब्रह्मनः पापात् त्रायते, अथवा सैव निवृणाति सर्वभूतानां यन्निपतव्यं दातव्यमित्यर्थः । येऽपि चैते विश्वे देवाः सर्वे देवाः, एतेऽपि अदितिरेव । पञ्च जनाः गन्धर्वादयः अदितिरेव । सर्वथापि किं बहुना, यावदेतत् किञ्चित् जातं च जनित्वं च जनिष्यमाणं च सर्वमप्येतद् अदितिरेव । इति एवमनेन मन्त्रेण मन्त्रद्वग् अदितेर्विभूतिमाचष्टे, देवमातुस्तत् सर्वमप्युपपद्यत एव, माहाभाग्याद्देवतायाः । तदुत्तरं वक्ष्यामः । एवमैतिहासिकपक्षेण । नैरुक्त-पक्षेण पुनः “एनानि” द्युलोकादीनि सर्वाणि अदोनानि अनुपक्षीणानि इति योज्यम् । न हेऽपां क्षयोऽस्तीति ।

महेश्वरभाष्यम् । देवमातृत्वादितेः, द्युप्रभृतयस्तत्प्रभवाः । तेषां तत्प्रभवत्वाच्च तच्छब्देनैवाभिधानम् । अदितिप्रभवा द्यौरित्यर्थः । एवमेव अदितिरन्तरिक्षम् । अदितिप्रभवत्वादित्यर्थः । अदितिर्माता । सः । स इति लिङ्गव्यत्ययः । सैव पिता, सैव पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः । पञ्च जनाश्च गन्धर्वादयः । निषादपञ्चमा वा वर्णाः । किं बहुना । अदितिरेव जातम् । अदितिरेव जनित्वम् जनिष्यमाणमित्यर्थः । एवं लोके यावद् द्युवियन्मातृपितृपुत्रादि सम्मतं तत् सर्वं तत्प्रभवत्वादितिरिति, कृत्स्नस्थ जगतस्तत्प्रभवत्वेन । एवमदितेर्विभूतिमाचष्टे मन्त्रो मन्त्रद्वग्वा । अदीनपर्यायो वा नैरुक्तपक्षेऽदिति-शब्दो न देवमातृवचनः । अत आह—एनान्यदीनानीति वा इति । अक्षीणा द्यौः तथान्तरिक्षादीनि । अध्यात्ममपि । अदितिः प्रकृतिः कारणं ब्रह्म । प्रकृतिसार्वनाम्याच्च तत्प्रभवत्वे सति सर्वमदितिरिति व्याख्येयम् ।

स्कन्दस्वामिभाष्यम् । अदितिर्देवमाता । तत्प्रभवाः सर्वे द्युवादयः¹ । अत इदं कारणशब्देन कार्यस्य गौण्या वृत्त्याभिधानम् । अदितेः कार्यभूते-त्यदितिरेवान्तरिक्षम् । अदितिरेव माता स पिता स पुत्रः । स इति व्यत्ययेन पुंलिङ्गता । सैवादितिः पिता सैव पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः

¹ Skandasvāmin evidently forms दिव् with विच् and the word being a धातु, अचिशुधातुभुवाम्० vi.4. 77 applies after the change of व् to उ by दिव उन् vi. 1. 131.

पञ्च जनाश्च । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येते पञ्च जना अभिप्रेताः, निषादपञ्चमा वा ब्राह्मणादयो वर्णाः । अदितिरेव जातम् अदितिरेव जनित्वं जनिष्यमाणम् । एवमशेषजगत्कारणत्वेनादितेर्विभूतिमाचष्टे । अथवा, अदितिशब्दोऽपि क्रियाशब्दोऽदीनपर्यायः । द्युवादीनि वस्तून्यदीनान्यनुपक्षीणानि । नित्यानीत्यर्थः ॥१०॥

महीधरभाष्यम् । मन्त्रद्वक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिस्तदधिष्ठातृत्वात् । एवमग्रेऽपि । अन्तरिक्षम् अदितिः माता पुत्रश्च सः । सादितिरेव । लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः । पञ्चजना मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातम् उत्पन्नं प्राणिजातम् जनित्वम् जनिष्यमाणं च सर्वम् अदितिरेव । यद्वा, अदितिर्मन्त्रेण नोच्यते, द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितीनि अदीनानि महाभाग्य^१युक्तानि सन्तु ॥१०॥

सायणभाष्यम् । अदितिद्यौरदितिरित्येषादितिदेवताके पशौ हविषो याज्या । सूक्तितं च । “अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातः” [आ० श्रौ० सू० ३।८।१] इति ।

अदितिः अदीनाखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौः द्योतनशीलो नाकः । सैव अन्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्य ईक्ष्यमाणं^२ द्योम । सैव [अदितिः] माता निर्मात्री जगतो जननी । [सः] सैव पिता उत्पादकः । ततश्च सः पुत्रः । मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिः एव । पञ्च जनाः निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः । यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्केन । “गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः” [नि० ३।७] इति । ब्राह्मणे त्वेवमाप्नातम् ।

^१ Yāska has माहाभाग्य०.

^२ अन्तरिक्ष—would appear to have been derived from the root *kṣi* ‘to dwell’. The derivation from *ikṣ* by popular etymology led to the spelling of the word with a long *ī* in later times. See p. 95.

सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च [ए० ब्रा० १६।७] इति, तत्र गन्धर्वाप्सरसामैक्यात्पञ्चजनत्वम् । एवंविधाः पञ्चजना अप्यदितिरेव । जातम् जननं प्रजानामुत्पत्तिः । सापि अदितिः एव । जनित्वम् जन्माधिकरणं तदपि अदितिः एव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन । “इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे” [नि० ४।२३] इति । अदितिः । दो अवखण्डने [धा० ४।४०] । अस्मात्कर्मणि क्तिनि ‘द्यतिस्यतिमास्थामिति किति’ [७।४।४०] इतीत्वम् । यास्कपक्षे तु दीङ् क्षये [धा० ४।२६] इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गतामुपाददत इत्युद्देश्यलिङ्गतया पुंलिङ्गत्वम् । जनित्वम् । जनेरौणादिकस्वन्प्रत्ययः [उ० ४।१०४] ॥१०॥

सायणभाष्यम् (तैत्तिरीयारण्यकगतम्) । अदितिश्चदवाच्या देवता सर्वात्मकत्वेन स्तूयते—माता पृथिवी, अतो लोकव्यात्मिका^१ । स देवता-विशेषोऽदित्याख्यः । सर्वस्य जगतः पिता स एव पुत्रश्च । ये विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवाः, ये च पञ्च जना निषादपञ्चमा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्ते सर्वेऽप्यदितिरेव । जातं यत् पूर्वमुत्पन्नं जगत्, जनित्वं जननरूपो व्यापारः तत् सर्वमप्यदितिरेव ॥१०॥

With this stanza we may compare the sublime Greek inscription on an Egyptian temple to the Goddess Neith: *Egō eimi pan to gegonos kai on kai esomenon kai ton emon peplon oudeis pō thnētos apekalupsen*. ‘I am all that is and that was and that shall be, and no mortal hath lifted my veil.’ Similarly, Aeschylus says: “Zeus is the air, Zeus earth and Zeus the sky, Zeus everything, and all that’s more than these.*”

^१ The Ānandāśrama edition reads: अतो लोकव्यात्मिकाश्चदेवता-विशेषोऽदित्याख्यः which is meaningless.

* *Zeus ἐστὶν αἰθήρ, Zeus δὲ γῆ, Zeus δ’ οὐρανός, Zeus τοὶ τὰ πάντα ἥωτι τῶνδ’ ὑπερτερον.*

अदितिः—The word *diti* (Gk. *de-si-s*) derived from *dā* 'to bind' means 'binding'. Hence *aditi* means 'unbinding', 'boundlessness'. Aditi is thus often invoked for the release of people from all bonds—from the bonds of sin and sorrow: अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु i. 162. 22; विश्वस्मान्नो अदितिः पातंहसो माता मित्रस्य वरुणस्य रिवतः v. 36. 3. She is the universal Goddess: या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी (*Kāthopaniṣad*, ii. 1.7). See p. 233.

पञ्च जनाः—'Roth and Geldner think that all the peoples of the earth are meant: just as there are four quarters, there are people at the four quarters (N. E. S. W.), with the Aryan folk in the middle. Acc. to Zimmer the Aryans alone are meant, and in particular the five tribes of the Anus, Druhyus, Yadus, Turvaśas and Pūrus who are all mentioned together in one or perhaps two hymns of the Rigveda'' (*Vedic Index*).

जनित्वम्—Under RV. i. 66. 8 यमो ह जातो यमो जनित्वम् S. says जनी प्रादुर्भावे। "कृत्यार्थे तवैकेन०" इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः। इडागमः। निच्चादाद्यु-दात्तत्वम्। This is the correct derivation. Cf. नही न्वस्य प्रतिमान-मस्यन्तर्जातिषूत ये जनित्वाः RV. iv. 18. 4, "for there is no match for him among those who have been born nor those who will be born". "About a dozen gerundives...end in *-tva* which seems to be the infinitive stem in *-tu* turned into an adjective by means of the suffix *-a*" (Macdonell, *Vedic Grammar*). When जनित्वम् is accented on the final syllable as in RV. x. 18. 8 पत्युर्जनित्वमभि सं बभूव it means जनेर्भावः and is formed with the taddhita suffix *-tva*.

THE ASVINS

Characteristic Features

“Who are the Ásvins?” asks Yāska and answers, “Heaven and Earth say some, Day and Night answer others, The Sun and the Moon maintain others, two kings, performers of pious deeds, say the historians.” (तत् कावश्विनौ ? द्यावापृथिव्यावित्येके । अहोरात्रावित्येके ; सूर्याचन्द्रमसावित्येके । राजानो पुण्यकृतावित्येतिहासिकाः । Nir. xii. 1). They are the most prominent of the Gods of light (यः परस्तु गणः सौम्यो सुखानसं निबोधत । तस्य मुख्यतरो देवावश्विनौ सूर्यमाश्रितौ ॥ B. D. ii. 7-8.)

According to some, one of them was Dasra, *i.e.*, wonder-worker and the other Nāsatya *i.e.*, true, or saver (नासत्यश्चैव दसश्च यौ स्तुतावश्विनाविति BD. vii. 6). They were called Ásvins, because they were horsemen (अश्वैरश्विनावित्यौर्णवामः Nir. xii. 1.) Acc. to Yāska, they are called Ásvins, because they pervade everything, one with moisture, the other with light (अश्विनौ यद् व्यश्रुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः). Modern scholars have variously explained them as the morning and evening twilight, the sun and moon, the morning and evening stars, the two stars of Gemini. They correspond to the Greek Dioskouri, Castor and Pollux, the sons of Heaven or Zeus, brothers of Helena (सूर्या), and to “the Sons of God”, in Lettic mythology, “who come riding on their steeds to woo the daughter of the sun”.

The Ásvins are the gods of light. They are physicians of the body as well as of the mind (अश्विनौ वै देवमिषजौ). They remove darkness and disease, danger and despondency. They are the never-failing rescuers of men in trouble.

“These Aryan Dioskouri are the earliest light-bearers in the morning sky. As soon as the first beams shine in

the east at break of day (उषसो व्युष्टौ) the sacrifice is made ready for the two sons of heaven, two eternally young and beautiful heroes of miraculous power and deep wisdom. With uplifted hands (उत्तानहस्त, Gk. *kheiras ānaskhōn*, Lat. *palmas tendens*) the singer sends up his devout song of praise as a messenger to the twins who overcome all darkness (तमोहना); he calls to these two helpers as a son to their parents (मनुने पितरा विवस्मि vii. 67.1, शश्वत्तमासस्तसु वामिदं वयं पितुर्न नाम सुहवं हवामहे x. 39. 1). At their signal the golden sun-like chariot is harnessed, which stretches over all peoples, and with its wheels touches the ends of heaven and earth. The skilful Rbhus fashioned their chariot with three seats and three wheels; without horse and without bridle it glides sure and unwavering, as though on wings, to the house of the upright, bringing prosperity like a stream from the mountain (तं युञ्जायां मनसो यो जवीयान् विवस्मुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः । येनोपयायः सुक्रतो दुरोणं विधातुना पतयो विनं पर्णेः ॥ i. 183. 1, विवस्मुरेण विवृता रथेन विचक्रेण सुहृता यातमर्वाक् i. 118. 2); or, drawn by golden-winged steeds like eagles, it hastens daily with the speed of wind through all the regions of air, through sea and rivers, swift as thought,—swifter even than a mortal's thought, swifter than the twinkling of an eye (मनसो जवीयान् रथः, i. 117. 2, निमिषश्चिज्जवीयसा रथेन viii. 62. 2). Towards the end of the night, the noble drivers mount the chariot, and with them Sūryā, the fair daughter of the Sun-God; she yielded herself to the beauteous heroes and also chose both youths for husbands, and all the gods assented from their hearts. The journey begins; day and night divide; the limits of darkness gradually become visible; the Helpers approach from night and need, rich in joy and rich in wealth, the two guardians of treasure, with abundant never-failing aid. As divine physicians they drive away sickness, bring medicines from far and near, and heal all that is hurtful; they give sight to

the blind and make the lame walk; they help onward the outcast and the slow, even though left far behind. Like rotten cords they snap asunder the net of calamity, and at the feasts their deeds of wonder in the father's times are loudly praised among the people (KAEGI, *The Rigveda*, pp. 49-50).

AS'VINS

i. 116

कक्षीवान् ऋषिः । विष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता ।

1

नासत्याभ्यां बर्हि॑रिव॒ प्र वृ॒ञ्जे॒
स्तोमा॑ इय॒र्म्यभ्रि॑ये॒व वातः॑ ।
याव॑र्भगाय विम॒दाय॑ जायां
सेना॑जुवा न्यू॒हतू॒ रथेन॑ ॥१॥

नासत्याभ्याम् बर्हिः॑ऽइव॒ प्र वृ॒ञ्जे॒ ।
स्तोमान् इय॒र्मि॒ अभ्रिया॑ऽइव॒ वातः॑ ।
यौ । अ॒र्भगाय॑ वि॒मदाय॑ जायाम् ।
सेना॑ऽजुवा नि॒ऽऊ॒हतुः॑ रथेन ।

To the Nāsatyas (*Nā'satyābhyām*) I place [the kettle of milk] on the fire (*pra' vṛñje*) like Barhis (*barhiḥ iva*). I send forth (*iyarmi*) songs of praise (*stómān*), as the wind (*vā'taḥ*) the storm-clouds (*abhriyā iva*); [to them] who (*yáu*) led (*nyūhātuh*) a wife (*jāyā'm*) to the young (*ārbhagāya*) Vimada (*Vimadā'ya*) in a chariot (*rāthēna*) swift as arrow (*senājīvā*).

सायणः । सप्तदशेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । उशिक्षंज्ञायामङ्गराजमहिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवानस्य सूक्तस्य ऋषिः, विष्टुप् छन्दः, अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तम् ।

‘नासत्याभ्यां पञ्चाधिका कक्षीवान् दीर्घतमस’ उशिक्षसूत आश्विनं वै’ इति । तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि पञ्च सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । ‘प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ लैष्टुभे छन्दसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथाश्विन इति खण्डे सूत्रितम्—ग्रावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि [आ० श्रौ० ४।१।५३] इति । आश्विन-शस्त्रे चैतानि शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेन [आ० श्रौ० ६।५।८] इत्यतिदिष्टत्वात् ।

वह्निरिव यथा कश्चिद् यजमानो यागार्थं वह्निः प्रवृत्ते प्रकर्षेणान्यूना-
नतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृद्धे छिनत्ति सम्पादयतीति यावत् । एवम्
अहं नासत्याभ्याम् अश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीः इयमि सम्पादयामि । एतदेव
विशदीक्रियते । अश्विभ्येव यथाश्रियाण्यश्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातः
वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति, एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयमि बहुशः प्रेरयामि ।
कीदृशावश्विनौ ? अर्भगाय वालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदाय एतत्-
संज्ञकाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैस्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमश-
क्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुष्प्रापेण रथेन यावश्विनौ
जायां भार्यां परैरनाक्रान्ताम्* । न्यूहतुः शत्रून् निहत्य तदीयं गृहं प्रापया-

1 दीर्घतमस ऋषेः पुत्रः कक्षीवानाम ऋषिः । स उशिक्षसूतः । अङ्गराजस्य
या महिषी तस्या या प्रधानदासी सोशिङ्गाम । उशिग् वष्टेः कान्तिकर्मणः । पृषोदरादिः ।
पुरा किल गङ्गायामङ्गराजो युवतिभिः स्वपत्नीभिः सह जले चिक्रीड । तत्समीपं स्रोतसा
हृदोऽन्धो दुर्बलो दुर्गन्धोऽशक्तोऽयमिति पतिद्वेषिण्या भार्यया पुत्रेर्दासैश्च प्रवे बद्धो गङ्गायां
मध्ये प्रक्षिप्तः सर्वज्ञो महर्षिर्दीर्घतमा आजगाम । तं दृष्ट्वाङ्गराजोऽपि बन्धादुन्मुच्य स्थानं
चास्मै कल्पयित्वा, हे भगवन्नपुत्रस्य मम ज्येष्ठमहिष्यां पुत्रोत्पत्तिं कुर्विति ययाचि । स
च तथेति प्रतिपेदे । अथ राजापि महिषीमुवाच—ऋषिं गच्छेति । सा चायमृषिर्वृद्धोऽन्धो
दुर्बलः सुगन्धेतरगन्धाश्च इति मत्वा राज्ञश्च भोतास्मै स्वदासीं प्राहिणोत् । सा चाङ्गराजमहिष्या
प्रेरिता सर्वज्ञेन दीर्घतमसा दासीति ज्ञात्वा मन्त्रपूतजलाभिषिक्ता महातेजस्विनृषिपत्न्याभूत् ।
स तस्यां कक्षीवन्तमुत्पादयामास । स एवार्थः समान्नायते—कक्षीवन्तं य औशिज इति ।
तदेतदाह—उशिक्षसूत इति । आश्विनं वै । इदमादीनि पञ्चसूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तुहिवैत-
च्छन्दविशिष्टानृषिदेवतच्छन्दांसि द्विविचतुष्षष्टसूक्तभाजि यथासंख्यम् इति । षड्गुरुशिष्यः ।

2 प्रातरनुवाक etc. See pp. 8-9, 90.

* Many Mss. have अनुक्रान्ताम् for अनाक्रान्ताम्, but परैर्दुष्प्रापेण
points to the latter.

मासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्याम् । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्या-
वसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राण्णपाद् [६।३।१५] इत्यादिना नञः
प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृज्जे । वृजो* वर्जने [धा° २।१९] ।
आदादिकः । इदित्वान्नुम् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' [७।१।४१] इति तलोपः ।
इयमि । ऋ गतौ† [धा° ३।१६] । जौहोत्यादिकः । अतिपिपत्योश्च [७।४।७७]
इत्यभ्यासस्येत्वम्‡ । अभ्यासस्यासवर्णं [६।४।७८] इतीयङ् । अभ्रियेव ।
'समुद्राभ्राद् घः' [४।५।११८] इति भवार्थे घः । घस्येयादेशः । 'शेष्टन्दसि
बहुलम्' [६।१।७०] इति शेलोपः । अर्भगाय । अर्तिगृभ्यां भन् [उ० ३।१५२]
इत्यर्तेभन् । अर्भ एवार्भकः । 'संज्ञायां कन्' [५।३।८७] । छान्दसो गकारः¹ ।
अपर आह—अर्भमल्पं गायति शब्दयतीत्यर्भगः । कै गौ शब्दे [धा° १।९०१-२] ।
'गापोष्टक्' [३।२।८] । 'आतो लोप इटि च' [६।४।६४] इत्याकारलोपः । तदेतत्
पदकृतः शाकल्यस्याभिमतम् । सेनाजुवा । जु इति सौखो धातुर्गत्यर्थः ।
अस्मादन्तर्भावितग्यथात् क्विप्क्वचिप्रच्छि² [काशिका ३।२।१७८] इत्यादिना
क्विप्क्वदोषौ । तन्वादित्वाद् [६।४।७७।१] उवङ् । न्यूहतुः । वह प्रापणे
[धा° १।९८४] । लिट्यतुसि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्'
[८।१।६६] इति निघातप्रतिषेधः ॥१॥

नासत्याभ्याम्—The exact meaning of the word नासत्य has not yet been settled. Yāska says: सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवामः । सत्यस्य

* वृजो—all. Does Sāyana regard the ई as a contraction of इ and ई, or does he read वृजि वर्जने? Mādhava says इदित्वावेयादयो दीर्गाश्च । We should say वृजो वर्जने । रौधादिकः ।

† The Dhātupāṭha has ऋ स गतौ.

‡ °स्येत्वम्—all.

¹ In the Upādi sūtras we find the rule अर्भकपृथुकपाका वयसि v. 53 on which Ujjvaladatta says: ऋधु वृद्धौ । अतो वुन्, भकारयान्तादेशः ।

² In the Mahābhāṣya (iii. 2. 1. 8) we find the Vārttika क्विप्क्विधिरनुपपदार्थकः and क्वचिप्रच्छायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घश्च । The Kaśikā has क्विप्क्विप्रच्छायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च.

प्रणेतारावित्यायायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा । Some European scholars derive the word from the root *nas* to save, to heal.

प्रवृज्जे—The root *vrj* means 'to twist', *pra vrj* means to twist forward, to hurl down, to place in or on the fire, to strew the sacrificial grass. The object is *barhiḥ* or *gharma* (hot milk). In stanza 24, प्रवृक्त means 'hurled down'.

सोर्मा इयर्भि—For sandhi, see p. 32.

इयर्भि—present 1st sing. of ऋ (जुहोत्यादि) to send forth, to go,. इयर्भि is read in the *Nighaṇṭu* in the list of verbs of motion. विप्रो मन्त्रानि दोर्घञ्चुदियर्भि vii. 61. 2, the pious priest, heard afar, sends forth his hymns.

अभिया—neut. acc. pl. of अभिय derived from the cloud, which is an adj. used as a noun here.

अभंगाय—occurs only here, अभङ्ग is fairly common.

विमदाय—Cf. RV. i. 112. 19 याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहयुः, i. 117. 20 युवं शचीर्विमदाय जायां न्यूहयुः पुरुमिवस्य योषाम् (योषाम् कुमारीम्, दुहितरम्), x. 65. 12 कमद्युवं विमदायोहयुर्ववम्. So the name of the wife was Kamadyū and she was the daughter of Purumitra.

सेनाजुवा—सेने जुवत इति सेनाजू, तेन । सेना means missile from सी to discharge. As सेना is neither a गति nor a कारक, the *ū* is not changed into *v* acc. to ओः सुपि vi. 4. 35 because the *Bhāṣyakāra* says: गतिकारकपूर्वस्थेयते. जु is not read in the *Dhātupāṭha*, though it is used in the rule जुचङ्ग्य etc. iii. 2. 150. सेनाजुवा can also be regarded as a nom. dual referring to the *Nāsatyas*.

2

वीळुपत्नभिराशुहेमभिर्वा

देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद्रासभो नासत्या सहस्र-

माजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥२॥

वीळुपत्नऽभिः । आशुहेमऽभिः । वा ।

देवानाम् । वा । जूतिऽभिः । शाशदाना ।

तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रम् ।

आजा । यमस्य । प्रधने । जिगाय ॥

Who had become conspicuous (*śā'śadānā*) by their strong-winged (*vīlupātmabhiḥ*) quick-flying (*āśuhémabhiḥ*) [steeds] or (*vā'...vā*) the inciting shouts (*jū'tibhiḥ*) of the Gods (*devā'nām*). Then (*tāt*) your ass (*rā'sabhaḥ*), O Nasatyas (*Nāsatyā*), won (*jigāya*) the thousand (*sahāsram*) [rks] in the contest (*ājā'*) of Yama (*Yamāsyā*) by way of prize (*pradhāne*).

सायणः । वीळुपत्नभिः । वीळिति बलनाम । बलवदुत्पतनैः आशु-
हेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्या अश्विनौ । एवम्भूतै-
रश्वैश्च देवानाम् इन्द्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशद्य-
मानयोरत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो यो रासभः प्रजापतिना दत्तः
सः यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेते आज्ञा आजौ संग्रामे
तत् शत्रूणां सहस्रम् जिगाय जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना
संग्रामेण तुष्टो भवति । यद्वा जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितमृक्सहस्रं शीघ्र-
गमनयुक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्यभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवाजिं प्राप्य
युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं
प्रायच्छत् [ऐ० ब्रा० १७।१] इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥ वीळुपत्नभिः वीळु
बलवत्पतन्त्युत्पतन्तीति वीळुपत्मानः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वन्ति
गच्छन्तीत्याशुहेमानः । तैः । हि गतौ वृद्धौ च [धा० ५।११] । अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते [३।२।७५] इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूतिभिः ।
'जुतियूतिजूति' [३।३।९७] इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । शाशदाना । शदुल्ल
शातने [धा० १।८४०], अत्र गत्यर्थः, धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्
यङन्ताल्लटः शानच् । तस्य 'छन्दस्युभयथा' [३।४।११७] इत्यार्धधातुकत्वा-

¹ प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम् । तस्यै सर्वे देवा वरा
आगच्छन् । तस्या एतत्सहस्रं वहतुमन्वाकरोत् । यदेतदाश्विनमित्याचक्षते । अनाश्विनं ह
वै तद् यदवाक्सहस्रम् । तस्मात्तत् सहस्रं वैव शंसिद् भूयो वा । ...तस्मिन् देवा न समजानत ।
ममेदमस्तु ममेदमस्त्विति । ते संजानाना अनुवन् । आजिमस्यायामहे । स यो न उज्जेष्यति
तस्येदं भविष्यतीति । तेऽप्रेरवाधि गृहपतेरादित्यं काष्ठामकुर्वत ।

च्छवभावः । अतोलोप-यलोपौ । अभ्यस्तानामादिः [६।१।१८९] इत्याद्युदात्त-
त्वम् । 'सुपां सुलुक्' [७।१।३९] इति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आज्ञा । तेनैव
सूत्रेण डादेशः । जिगाय । जि जये [धा० १।५५४] । सन्लिटोर्जेः [७।३।५७]
इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥२॥

स्कन्दस्वामी । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे [ऐ० ब्रा० १७।१] इत्याद्यैतरेय-
ब्राह्मणाधीतमिहाक्रष्टव्यम् । प्रजापतिः सवितुर्दहितरं सूर्यां सोमाय राज्ञे
प्रायच्छत् । ये त्वन्ये देवास्तां वरयितुमागच्छंस्तेभ्यो विवाहादनन्तरमृक्-
सहस्रमददाद् यदेतदाश्विनं नाम । तस्मिन् देवा विवादमकुर्वन्—ममेदमस्तु
ममेदमस्त्विति । तेऽब्रुवन्—आजिं धावाम । यो नो जेष्यति तस्येदं भविष्यतीति ।
तेऽग्नेर्गृहपतेरुपर्यादित्यं काष्ठां कृत्वाभ्यधावन् । काष्ठा आज्यन्त उच्यते ।
अश्वतरिरीरथेनाग्निराजिमधावत्, गोभिररुणैरुपाः, हरिरथेनेन्द्रः, गर्दभरथेनाश्विनौ ।
तत्राश्विनावजयतामिति । तदेतदिहोच्यते—वीळुपत्नभिरित्यादिना । वीळु दृढं
पत्न पतनं येषाम् । सन्ततमपि गच्छतां येषां गतिर्न हीयत इत्यर्थः । ते
वीळुपत्मानोऽश्विनोः स्वभूता रासभाः । तैर्वीळुपत्नभिः । आशुहेमभिः वा ।
हि गतौ । वाशब्दश्चात्र चार्थः । शीघ्रगामिभिश्च । देवानां वा जूतिभिः । अत्रापि
वाशब्दश्चार्थ एव । जूतिभिरिति जवतेर्गत्यर्थस्य करणे क्तिन्प्रत्ययः । देवानां
च गमनैः । देवानामेव योग्या नान्यस्येत्यर्थः । ते शाश्वदाना । शदिर्गत्यर्थः ।
ताच्छील्ये चात्र कानच् । षष्ठीद्विवचनस्य चाकारः । गमनशीलयोर्द्वयोः स्वभूतो
रासभः गर्दभः रथे नियुक्तः सन् हे नासत्यौ [नासत्या] तत् सहस्रम् ।
तच्छब्दश्चुतेरुक्तेतिहासार्थयुक्तो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यत् सूर्याविवाहानन्तरं प्रजा-
पतिर्देवेभ्योऽददात् तत्सहस्रमृचाम् । आज्ञा अश्वादेर्धावनभूमिराजिरुच्यते ।
तस्याम् । यमस्य । तमसां यमनाद्यम आदित्य इहोच्यते । तस्य सम्बन्धिन्याम् ।
कः पुनरादित्यस्याजिसम्बन्धः ? उच्यते । आदित्यस्तस्या अन्त आसीत् ।
तथाहि ब्राह्मणम्—तेऽग्नेर्गृहपतेरुपर्यादित्यं काष्ठामकुर्वन्* [ऐ० ब्रा० १७।१]

* AB. reads तेऽग्नेरेवाधि गृहपतेरादित्यं काष्ठामकुर्वन्.

इति । प्रधाने संग्रामे । अग्न्यादिभिः सह संस्पर्धायामित्यर्थः । जिगाय
जितवान् ॥२॥

वीळुपक्षभिः—वीळु पक्ष येषां तैः. Though a Bahuvrihi, the second member is accented acc. to परादिच्छन्दसि बहुलम् vi. 2. 199. वीळु—(*ui-z-d-u) strong. वीडुङ्ग—strong of limbs (हृदाङ्ग—Yāska), *viḍayati* makes strong, fast (सलभकर्म Yāska). Lat. *vi-r-ēs*. Skt. *patman*, Gk. *potmos*, *potamos* flight, course, path, way.

आयुहेमभिः—आयु हेम येषां तैः. हेम (from हि to impel) impulse.

जूतिभिः—Mod. Persian *zōr* 'strength' is derived from the same root. जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा । Nir.

शायदाना—perf. part. of *śad* to prevail. See under i. 124. 6.

रासभः—The ass is the *vāhana* of the two *Āśvins*. रासभः सहितोऽश्विभ्याम् BD.

आजा—loc. sing. of आजि. Alt. form आजौ. The form in *au* in the case of *i*-stems is much more common than that in *ā* in masc. and fem. आजौ is read in the list of संग्रामनाम in the *Nighaṇṭu*, but आजि in Vedic literature generally means a race and rarely a battle. Gk. *agōn* 'contest'.

प्रधन—the prize of the contest. धन (from धा to put) also means the prize of the contest, the booty. Cf. Gk. *thēma* the thing proposed as a prize. Yāska says: प्रधानमिति संग्रामनाम, प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्ति । Nir. ix. 23. Cf. सहस्रं गवां सुदलः प्रधाने जिगाय RV. x. 102. 5.

3

तुग्रो ह भुज्यमश्विनोदमेधे

रयिं न कश्चिन्ममृवां अवाहाः ।

तमूहयुनौभिरात्मन्वतोभि-

रन्तरिक्षप्रुद्धिरपोदकाभिः ॥३॥

तुग्रः | ह | भुज्युम् | अश्विना | उदऽमेधे ।

रयिम् | न | कः | चित् ममृऽवान् | अव | अहाः ।

तम् | ऊहयुः | नौभिः | आत्मन्ऽवतीभिः ।

अन्तरिक्षप्रुत्ऽभिः । अपऽउदकाभिः ॥

Tugra (*Túgrah*) had abandoned (*áva ahāh*), O Āsvins (*Āśvinā*), Bhujyu (*Bhujyúm*) in a vast sheet of water (*udameghé*), like (*ná*) a dying man (*káścit mamrvā'n*) his treasure (*rayim*). You carried (*ūhathuh*) him (*tām*) in your animated (*ātmanvātibhiḥ*) air-crossing (*antarikṣa-prúdbhiḥ*) water-tight (*āpodakābhiḥ*) ships (*naubhiḥ*).

सायगः । अत्रेयमाख्यायिका । तुग्रो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपान्तरवर्तिभिः शलुभिरत्यन्तमुपद्रुतः संस्तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राह्वेषीत् । सा च नौर्मध्येसमुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वारोप्य पितुस्तुग्रस्य समीपं त्विभिरहोरात्रैः प्रापयामास-
तुरिति । अयमर्थ इदमादिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हशब्दः प्रसिद्धौ । तुग्रः ह खलु पूर्वं शलुभिः पीडितः संस्तजयार्थम् उदमेघे, उदकैर्मिह्यते सिच्यत इत्युदमेघः समुद्रः, तस्मिन् भुज्युम् एतत्संज्ञकं प्रियं पुत्रम् अवाहाः नावा गन्तुं पर्यत्याक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । समृवान् त्रियमाणः सन् धनलोभी कश्चित् मनुष्यः रयिम् न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे [अश्विना] अश्विनौ तम् च भुज्युं मध्येसमुद्रं निमग्नं नौभिः पितृसमीपम् ऊहयुः युवां प्रापितवन्तौ । कोदृशीभिः ? आत्मन्वतीभिः आत्मीयाभिर्युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः । यद्वा धृतिरात्मा धारणावतीभिरित्यर्थः । अन्तरिक्षप्रुद्धिः अतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे जलस्योपरिष्ठादेव गन्त्रीभिः अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वादपगतोदकाभिरप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः । उदमेघे । मिह सेचने [धा० १।९७२] । कर्मणि घञ् । न्यङ्गादीनां च [७।३।५३] इति कुत्वम् । उदकस्योदः संज्ञायाम् [६।३।५७] । थाथादिना [६।२।१४४] उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । समृवान् । मृड् प्राणत्यागे [धा० ६।११९] । लिटः क्वसुः । क्रादिनियमात् [७।२।१३] प्राप्तस्येष्टः वस्वेकाजादुघसाम् [७।२।६७] इति नियमादभावः । अहाः । ओहाक् त्यागे [धा० ३।८] । लुङि तिपि च्लेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् सगिटौ न

क्रियेते । बहुलं छन्दसि [७।३।९७] इतीडभावः । 'हलङ्गाव्यः' [६।१।६८] इति तिलोपः । रुत्वविसर्गौ । यद्वा । 'मन्त्रे घस' [२।४।८०] इति च्लेलुक् । च्लेलुस्तत्वादिण् न क्रियते । नौभिः । 'सावेकाचः' [६।१।१६८] इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् । 'मादुपधायाः' [८।२।९] इति वत्वम् । 'अनो नुट्' [८।२।१६] इति नुट् । नलोपः । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्' [६।१।१७६] इति मतुप् उदात्तत्वम् । अन्तरिक्षप्रुद्धिः । प्रुङ् गतौ [धा० १।९३७] । क्विप् च [३।२।७६] इति क्विप् ॥३॥

स्कन्दस्वामी । तुग्र इति योऽयमित्यभिसम्बन्धात् पितृशब्देनेदं पुत्रस्याभिधानम् । द्वितीयार्थे च प्रथमा । हेति पदपूरणम् । तुग्रपुत्रं भुज्युं नाम राजानं हे अश्विनौ उदमेघे । मिह सेचने । उदकेन सिञ्चति सिच्यते वेत्युदमेघः समुद्रः । तत्र । रयिं न कश्चिन्ममृवान् यथा धनं कश्चिन्निभ्रयमाणो जहाति, एवम् अवाहाः । अवेत्येष परीत्येतस्य स्थाने । ओ हाक त्यागे । प्रथमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने मध्यमपुरुषैकवचनमेतत्^१ । विपन्ननावं सन्तं परित्यक्तवन्तः । के ? सखायः । कुत एतत् ? उत त्वं भुज्युमश्विना [ऋ० सं० ७।६८।७] इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तम् युवाम् ऊहथुः तटं प्रापितवन्तौ । उत्तारितवन्तावित्यर्थः । केन ? उच्यते । नौभिः । कीदृशीभिः ? उच्यते । आत्मन्वतीभिः । आत्मसंयुक्ताभिः । स्वयमेवेत्यर्थः । अन्तरिक्षप्रुद्धिः । प्रवत इति गतिकर्मा । अन्तरिक्षगामिनीभिः । उदकमसंस्पृशन्तीभिरिव गच्छन्तीभिरित्यर्थः । अपोदकाभिः व्यपगतोदकाभिः । मनागप्युदकेनाभिद्यमानाभिरित्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम्—भुज्युं याभिः [ऋ० सं० १।१।१२।६, २०] इति ॥३॥

स्कन्दस्वामी । [१।१।११२] भुज्युं नाम राजानं समुद्रमध्ये विपन्ननावं सखायस्त्यजुः । तदेतद्वसिष्ठो वक्ष्यति—उत त्वं भुज्युम् [ऋ० सं० ७।६८।७] । स सखिभिस्त्यक्तोऽश्विनौ तुष्टाव । तमश्विनावागत्य नौभीरथैरश्वैरुत्तारितवन्ताविति ।

^१ This is not correct. See Sāyaṇa.

तुजः—from *tuj* 'to urge' with the suffix *ra*.

भुज्युम्—In the Upādi sūtras the word is derived from the root भुज् with the suffix युक्. भुजिमुङ्भ्यां युक्लुक् iii. 20.

उदमेघे—occurs only here in RV. उदकस्य मेघ उदमेघः। समासस्य इत्यन्तोदात्तत्वम्। उदक never occurs in RV. as a member of a compd.; it is always उदन.

मम्वान्—perf. part. nom. s. masc. of मृ, lit. dead, here *dying*. For sandhi see p. 32.

अवाहाः—as the upasarga is accented and not the verb, they are regarded as separate words.

अहाः—s-aor. 3 sing. of हा to leave; classical अहासीत् with ईट् acc. to अस्तिचिचोऽपृक्ते vii. 3. 96.

आत्मन्वतीभिः—Stems ending in *n* retain their final before the suffix *-vant* in the Vedas. रोमण्वान्, आत्मन्वान्. Cf. RV. i. 182. 5 : युवमेतं चक्रयुः सिन्धुषु प्रवसात्मन्वन्तं पक्षिणं तौग्राय कम्। You brought to the son of Tugra in the streams a winged boat possessed of a soul. RV. xi. 24. 4 आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः. From the living sky (the Soma plant) are milked ghee and milk.

अन्तरिक्षप्रुङ्घिः—Sailing in the air. The root is *pru* (cf. *plu* float). *Pravate* is read in the list of verbs of motion in the *Nighaṇṭu*.

Bhujyu, son of Tugra, was abandoned by his malevolent companions in the middle of the sea (उत त्वं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे vii. 68. 7). He clung to a log for support in the midst of the waves. (कः स्निहृचो निहितो मध्ये अर्णसो यं तौगो नाधितः पर्येषस्वजत् i. 182. 7). The Āsvins carried Bhujyu out of the liquid ocean in a hundred-cared ship. "They rescued him with animated water-tight ships which traversed the air, with four ships, with an animated winged boat, with three flying cars having a hundred feet and six horses, with their headlong flying steeds, with their well-yoked chariot swift as thought" (*Vedic Mythology*). See RV. i. 112. 6, 20; 117. 14-15, 118. 6, 119. 4, 8; 158. 3; 180. 5; 182. 5-7; vi. 62. 6; vii. 68. 7, 69. 7; viii. 3. 23, 5. 22; x. 39. 4, 40, 7; 65. 12, 143. 5.

तिस्रः क्षपत्रिरहातिव्रजद्भि-

नासत्या भुज्युमूहथुः पतङ्गैः ।

समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्य पारे

त्रिभि रथैः शतपद्भिः षळश्वैः ॥४॥

तिस्रः क्षपः त्रिः अहा अतिव्रजत्ऽभिः ।

नासत्या भुज्युम् ऊहथुः पतङ्गैः ।

समुद्रस्य धन्वन् आद्रस्य पारे ।

त्रिऽभिः रथैः शतपत्ऽभिः षट्ऽश्वैः ॥

With birds (*patāṅgāḥ*) persevering (*ativrājadbhiḥ*) for three nights (*tisráḥ kṣāpāḥ*) and three days (*triḥ āhā*), O Nāsatyas (*Nā'satyā*), you carried (*ūhathuḥ*) Bhujyu (*Bhujyám*), on the shore (*dhānvan*) of the sea (*samudrāsya*), on the bank (*pāré*) of the wet (*ādrāsya*), with three (*tribhiḥ*) hundred-footed (*śatāpadbhiḥ*) six-horsed (*ṣaḷaśvaiḥ*) chariots (*rāthaiḥ*).

सायणः । [नासत्या] हे नासत्यौ सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युम् तिस्रः क्षपः तिसंख्याका रात्रीः त्रिः अहा त्रिवारमावृत्तान्यहानि च अतिव्रजद्भिः अतिक्रम्य गच्छद्भिः, एतावन्तं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः पतङ्गैः पतद्भिः त्रिभिः तिसंख्याकैः रथैः ऊहथुः युवामूढवन्तौ । क्वेति चेत्, उच्यते । समुद्रस्य अम्बुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे, तथा आद्रस्य उदकेनाद्राभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च । कथंभूतै रथैः । शतपद्भिः शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैरुपेतैः षळश्वैः षड्भिरश्वैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' [७।२।९९] इति त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । स चान्तोदात्तः । 'अचि र ऋतः' [७।२।१००] इति रेफादेशे 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' [६।१।२२४] इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षपः । विभक्त्यन्तस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् । यद्वा शसि "आतः" [६।४।१४०] इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः । अहा । शेच्छन्दसि बहुलम् [६।१।९०] इति शेलोपः । पतङ्गैः । पत्लु गतौ [धा० १।८३१] ।

पतेरङ्गच् [उ० १।११६] । धन्वन् । धविर्गत्यर्थः^१ [धा० १।५८९] । इदित्वान्नुम् ।
‘कनिन्युवृषि’ [उ० १।१५६] इत्यादिना कनिन् । ‘सुपां सुलुक्’ [७।१।३९] इति
सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषाम् [तैः] । संख्यासुपूर्वस्य [५।४।१४०]
इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः । अयस्मयादित्वेन [१।४।२०] भत्वात्
‘पादः पत्’ [६।४।१३०] इति पद्भावः । यद्वा । पादशब्दसमानार्थः पच्छब्दः
प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥४॥

स्वन्दस्वामी । [तिस्रः क्षपः त्रिः अहा] । क्षपेति रात्रिनाम । तिस्रो
रात्रीस्त्रोणि चाहानि सातत्येनातिव्रजद्भिः सुष्टु गच्छद्भिः [नासत्या] हे नासत्यौ
भुज्यम् ऊह्युः पतङ्गैः । पतङ्ग इत्यश्वनाम । अश्वैः । क्व प्रदेशे ? उच्यते ।
समुद्रस्य एकदेशभूते धन्वन् धन्वनि निरुदकप्रदेशे । आर्द्रस्य पारे सोदकः
प्रदेश आर्द्रः । तस्य पारेऽन्ते । समुद्रस्य मध्ये या उदकेन परिक्षिप्ताः...तास्वित्यर्थः ।
न च केवलैरश्वैः । किं तर्हि ? त्रिभिः रथैः । रथैश्च त्रिभिः । द्वाभ्यामात्मनो
यानाभ्यामेकेन भुज्योः । कीदृशैः ? शतपद्भिः शतपादैः^२ । शतशब्दश्चात्र
बहुनाम, सामर्थ्याच्चात्र पादो बहुत्वे वर्तते । पादशब्दोऽपि चक्रपादवचनः ।
त्रिचक्रपादैरित्यर्थः । कुत एतत् ? ‘क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य’
[ऋ० सं० १।३।४।२] इत्येवमादिषु मन्त्रान्तरेष्वश्विनो रथस्य त्रिचक्रत्वदर्शनात् ।
षष्ठैः षड्भिरश्वैर्युक्तैः ॥४॥

क्षपः—acc. pl. of the fem. stem *kṣap* (Av. O. Pers. *xšap*).
In the Vedas *kṣapābhiḥ* occurs after the analogy of the Inst.
s. *kṣapā*. From this arose the later stem *kṣapā*. The compd.
क्षपाह is used in the sense of ‘night and day’.

त्रिरहा—त्रिः means thrice. Here it is used for the sake of
metre in the sense of त्री (=त्रीणि). Cf. त्री षधस्याः सिन्धवस्त्रिः कवीनाम्
RV. iii. 56. 5, विरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्यसुरस्य वीराः RV. iii. 56. 8.
As the first member of a compound त्रिः is sometimes read for
त्रि; e.g., विरत्रि three-edged. Skt. *triḥ*, Gk. *tris*, Av. *θriš*.

^१ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः ।

^२ ‘स्थसुपूर्वस्य [५।४।१४०] इत्यनेन पादशब्दान्तस्य लोपः प्रातः ।

अतिव्रजद्भिः—(ati extending beyond, over and vraj proceed) flying over.

पतङ्गैः—In the *Nighaṇṭu* पतङ्ग is read in the list of अश्वनाम. The birds are the steeds of the Aśvins. Cf. i. 118. 4: आ वा श्वेनासो अश्विना वहन्तु रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः । ये अहरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वर्हन्ति ॥

धन्वन्—loc. sing., desert, waste-land, strand. This word along with समुद्रः, सागरः etc. is read in the list of अन्तरिक्षनाम in the *Nighaṇṭu*.

5

अनारम्भणे तदवीरयेथा-

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् ।

मनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।

अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ।

यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं

यत् । अश्विनौ । ऊहथुः । भुज्युम् । अस्तम् ।

शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥५॥

शतऽअरित्राम् । नावम् । आतस्थिऽवांसम् ॥

You played the hero (tāt avirayethām) on the sea (samudré) where there is nothing to lean upon (anārambhaṇé), nothing to stand upon (anāsthāné), nothing to catch hold of (agra-bhaṇé), where (yāt), O Aśvins (Aśvinā), you carried (ūhāthuh) home (āstam) Bhujyu (Bhujyūm) who had boarded (ātasthi-vā'nsam) [your] ship (nā'vam) with a hundred ores (śatā'ritrām).

सायणः । हे अश्विनौ अनारम्भणे आलम्बनरहिते समुद्रे तत् कर्म अवीरयेथाम् विक्रान्तं कृतवन्तो युवाम् । अनारम्भणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने आस्थोयतेऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः, तद्रहिते स्थातुमशक्यं जल इत्यर्थः । अग्रभणे अग्रहणे हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत् नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत् कर्म ? भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारित्राम् बहुरित्राम् । येः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्राणि । ईदृशीं नावम् आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तमारुढवन्तं कृत्वा

अस्तम् । गृहनामैतत् । पितुस्तुग्रस्य गृहं प्रति यत् ऊह्युः प्रापयामासथुः
तत् प्रापणमन्यैर्दुःशकं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारम्भणे ।
आरभ्यत इत्यारम्भणम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' [३।३।११३] इति कर्मणि ल्युट् ।
'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अवीरयेथाम् । *वीर
विक्रान्तौ [धा० १०।३।५९] । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः
पूर्वबहुउट्स्वरौ । अयं तु विशेषः । 'हग्रहोर्भ०' [८।२।३२।१] इति भत्वम् ।
अस्तम् । अस्यतेऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम् । †असिहसि० [Cf. उ० ३।८६]
इत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारित्वाम् । ऋ गतौ । अर्तिलूधूसू० [३।२।१८] इति
करण इत्यप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥५॥

अनारम्भणे—Cf. RV. i. 182. 6:

अवविद्धं तौग्रामपस्वन्तरनारम्भणे तमसि प्रविद्धम् ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्चिभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥

रभ् is a collateral form of यम् and means touch, grasp.
Hence आरम्भण means अवलम्बन, support.

अवीरयेथाम्—Impf. 2. du. Ātm. of the denom. of वीर.

अस्तम्—see under x. 34. 10. गृहा वा अस्तम् SB. ii. 5. 2. 21.

शतारित्वाम्—Skt. *aritra* oar, Gk. *aratron*, Lat. *aratrum* plough.

6

यम॑श्विना द॒दथुः॑ श्वे॒तमश्व॑-

मघा॑श्वाय शश्व॑दित् स्व॒स्ति ।

तद्वा॑ दा॒त्रं म॒हि की॒र्तेन्यं॑ भू-

त्यै॒हो वा॒जी स॒दमि॑द्व्यो अ॒र्यः ॥६॥

यम् अ॒श्विना द॒दथुः॑ श्वे॒तम् अ॒श्वम् ।

अघ॑ऽअश्वाय शश्व॑त् इत् स्व॒स्ति ।

तत् वा॒म् दा॒त्रम् म॒हि की॒र्तेन्यम्॑ भू॒त् ।

पै॒ह्यः वा॒जी स॒दम् इत् ह॒व्यः अ॒र्यः ॥

* यूर वीर विक्रान्तौ—all, but चुरादिरात्मनेपदी is sing.

† Both the Pañcapādi and the Daśapādi read the rule without अस्मि.

The white (*śvetām*) horse (*āśvam*) which (*yām*) you gave (*dadāthuh*), O *Āśvins* (*Āśvinā*), to him, whose horse was vicious (*aghāśvāya*), a lasting (*śāśvat it*) blessing (*svasti*), this (*tāt*) great (*māhi*) gift (*dātrām*) of yours (*vām*) is (*bhūt*) to be glorified (*kīrtēnyam*), the horse (*vāji*) of Pedu (*Paidāvah*) is always (*sādam it*) to be invoked (*hāvyaḥ*) by a noble man (*aryāḥ*).

सायणः । अलेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित्, स चाश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीतौ [तौ] कश्चिच्छुतवर्णमश्वं दत्तवन्तौ । स चाश्वस्तस्य प्रौढं जयं चकारेति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे [अश्विना] अश्विनौ युवाम् अघाश्वाय अहन्तव्याश्वाय पेदुनाम्ने राजर्षये यम् श्वेतवर्णम् अश्वम् ददथुः दत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मङ्गलं शश्वत् इत् नित्यमेव चकार । वां युवयोः तत् दात्रं दानं महि महद् अतिगम्भीरम् अत एव कीर्तेन्यम् सर्वैः कीर्त्तनीयं प्रशस्यं भूत् अभूत्^१ । तस्मात् पैद्वः पेदोः सम्बन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वा अर्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजनवान्^२ [नि° २।२८] सोऽश्वः सदम् इत् सदैव हव्यः अस्माभिरप्याह्वातव्यः ॥ दात्रम् ददातेर्भाव औणादिकस्तप्रत्ययः^३ महि । मह पूजायाम् [धा° १।७।१६] । इन् सर्वधातुभ्यः^{*} [उ° ४।१।१७] इतीन् । कीर्तेन्यम् । कृत संशब्दने [धा° १०।१।१८] । 'कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः [३।४।१४] इति केन्यप्रत्ययः । 'कृत इद्धातोः' [७।१।१००] इतीत्त्वम् । भूत् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' [६।४।७५] इत्यडभावः । पैद्वः । पेदोः सम्बन्धी । "तस्येदम्" [४।३।१२०] इत्यण् । छान्दसो वर्णलोपः^४ ।

^१ भवति VM.

^२ श्री विजो भयचलनयोः । भयवान् । परिभ्यो भयदाता । परिषां हि तं दृष्ट्वा भयमुपगतौ । चलनवान् वा ।

^३ In the Daśapādi the rule for -tra is दादिभ्यश्च दसि viii. 90. The word छन्दसि shows that दा to give is intended here.

^{*} The Daśapādi has simply इन्, while the Pañcapādi reads सर्वधातुभ्य इन्.

^४ Because Paidava was expected acc. to श्रीगुणः vi. 4. 146.

हव्यः । हव्यतेः 'अचो यत्' [३।१।९७] इति यत् । 'बहुलं छन्दसि' [६।१।३४]
इति सम्प्रसारणम् । गुणः । 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' [६।१।८०] इत्यवादेशः ।
अर्यः । ऋ गतौ^१ । अघ्न्यादयश्च [३° ४।१।११] इत्यौणादिको यत् ।
व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्^२ ॥

ददयुः—accented because it occurs in a subordinate clause
(यदृत्तान्नित्यम् viii. 1. 66).

शश्वत्—here repeating itself, lasting. See under ii. 12. 8.

स्वस्ति—lit. well-being, hence welfare, blessing. It may be
either neuter or fem.

सदम्—सदम् is found in RV. beside सदा. In form सदा is
the instr. s. while सदम् is the acc. s.

कीर्तित्वम्—Gerundives with -āyya, -enya and -tva besides those
in -ya are found in RV. *Varenya* 'desirable' has come down to
the classical language.

अर्यः—Indian commentators generally regard the form as nom.
s. in the sense of 'noble'. Of course, this will involve समाप्त-
पुनरात्तता, but that need not detain us. When, however, imme-
diately after a कृत्यप्रत्ययान्त word there is a word which may be
regarded as a genitive, one feels inclined to connect those
together acc. to नष्टाश्चदग्धरयन्ताय. Hence Geldner regards
अर्यः as the gen. s. of अरि (cf. RV. ii. 12. 5a) taking अरि in the
sense of the lord of riches, the rich sacrificer.

"The Ásvins gave to Pedu a strong swift, white, dragon-
slaying horse animated by Indra, and of incomparable
Indra-like powers, which overcame all his enemies, and
conquered for him unbounded spoils." OST. "The object of
the gift was to replace an inferior horse," *Vedic Mythology*.

¹ This is found in the kryādi section of the *Kātantragana-
pāṭha*. Mādhava reads ऋ ऋ गतौ [धा° १।८१८-८१८, ३।१६-२८]. Bhaṭṭoji
has ऋ गतिप्रसारणयोः [१।८३६] and ऋ ऋ गतौ [३।१६].

² We can easily avoid the vyatyaya by having recourse to
the rules अर्यः स्वामिवैश्वयोः, iii. i. 10 3 and स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च Vā. 1.

युवं नरा स्तुवते पज्जियाय

कक्षीवते अरदतं पुरन्धिम् ।

कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः

शतं कुम्भां असिञ्चतं सुरायाः ॥७॥

युवम् नरा स्तुवते पज्जियाय ।

कक्षीवते अरदतम् पुरम्धिम् ।

कारोतरात् शफात् अश्वस्य वृष्णः ।

शतम् कुम्भान् असिञ्चतम् सुरायाः ॥७॥

You (*yuvām*), O heroes (*narā*), granted (*aradatam*) the fulfilment of his wishes (*pūrandhim*) to the praising (*stuvaté*) Pajriya Kaksīvat (*pajriyā'ya Kaksī'vate*). You poured out (*asiñcatam*) from the hoof (*śaphā't*) of your mighty horse (*vr̥ṣṇaḥ āśvasya*) as through a strainer (*kārotarā't*) a hundred (*śatām*) jars (*kumbhā'n*) of wine (*sūrāyāḥ*).

सायणः । अलेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टाव । तस्मा अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति । तदाह । हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां पज्जियाय । पज्जा इत्यङ्गिर-सामाख्या 'पज्जा वा अङ्गिरसः' इत्याम्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते । 'कक्ष्या रज्जुरश्वस्य' [नि० २।२], तद्वते । तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं पुरन्धिम् प्रभूतां धियं बुद्धिम् अरदतम् व्यलिखतम् । यथा [बुद्धिः] सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् । कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन् सुरायाः स्त्रावणं क्रियते । लुप्तोपममेतत् । कारोतराद् यथा सुरायाः सम्पादकास्तां स्त्रावयन्ति, एवमेव युवां वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्य अश्वस्य शफात् खुरात् सुरायाः शतं कुम्भान् असंख्यातान् सुराघटान् असिञ्चतम् अक्षारयतम् । यद्वा । सिञ्चतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयाद् युष्मदीयाश्चखुराद् या सुरा प्रवहति तयासंख्यातान् घटान् असिञ्चतम् अपूरयतम् । ये जनाः सौत्थामण्यादिकर्मणि

युष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतेलटः शतृ ।
अदादित्वाच्छपो लुक । “शतुरनुमः” [६।१।१७३] इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
पञ्जियाय । पञ्जशब्दाच्छैषिको घच् । कक्षीवते । ‘आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्
कक्षीवत्’ [८।२।१२] इति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य सम्प्रसारणं वत्त्वं च ।
अरदतम् । रद विलेखने [धा० १।५३] । पुरन्धिम् । “पुरन्धिर्बहुधीः” इति यास्कः
[नि० ६।१३] । पृषोदरादित्वात् पुरन्धिभावः । यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषय-
जातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यते इति पुरन्धिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे च [३।३।९३]
इति दधातेः क्प्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलम् [६।३।१४] इति बहुल-
वचनादलुक । इदं तु व्युत्पत्तिमालम्, वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिञ्चतम् ।
षिचिर् क्षरणे^१ [धा० ६।१५०] । तौदादिकः । शे मुचादीनाम् [७।१।५९] इति नुम् ॥

युवम्—In the oldest period of the language the ending of all the three numbers of the Nom. in the case of *yusmad* was *-am*. So in the Nom. du. युवम् (य् + चम्) is the only form used in RV. Hence Pāṇini frames the rule प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् vii. 2. 88.

नरा—nom. du. of नृ (Gk. *anēr*, Av. *nərə*). नर came into being much later.

अरदतम्—Imp. 2. du. of रद to dig. रदतिः खनतिकर्मा । Yāska. रद विलेखने । Dhātupāṭha (cf. Eng. *rat*).

पुरन्धिम्—As the Padapāṭha shows, पुरन्धि is an aluk compd. of पुरम् acc. s. of पर् (abundance) and धि (reduced form of धा) bestowing.

कारोतरात्—It will be noticed that the final syll. is accented here, so this *tara* can hardly be the comparative suffix. कारोतर means a strainer acc. to Sāyaṇa. Similarly, Uvaṭa says: सुरापावनम्. Mah. सुरापावनचालनी. VM. says कूपसदृशात्. Sk.

¹ This is acc. to the Gaṇapāṭha of the Kātantra school. The Pāṇini school reads षिच क्षरणे, as the anubandha इर is not necessary, because of the specific mention of सिच् in the rule लिपिसिचिह्नश्च iii. 1. 53.

explains: वतुलत्वादिना सादृश्येन कृपसदृशाक्षपात्. Both meanings are possible here, but the sense of 'well' would appear to be later.

कुर्भा असिञ्चतम्—for sandhi see p. 32. Cf. RV. i. 117. 6: तद्वां नरा शंस्यं पञ्चियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् । शफादश्वस्य वाजिनो जनाग्र शतं कुर्भा असिञ्चतं मधूनाम् ॥ That exploit of yours, O heroes, is to be celebrated, O Nāsatyas, by Kakṣivat of the race of Pajra about your journey. From the hoof of the prize-winning horse you poured to your people a hundred jars of sweet drinks.

8

हिमेनाग्निं घ्नंसमवारयेथां
पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।
ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीत-
मुन्नियथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥८॥

हिमेन अग्निम् घ्नंसम् अवारयेथाम् ।
पितुऽमतीम् ऊर्जम् अस्मै अधत्तम् ।
ऋवीसे अत्रिम् अश्विना अवऽनीतम् ।
उत् निन्यथुः सर्वऽगणम् स्वस्ति ॥८॥

You quenched* (*avārayethām*) the flowing fire (*agnim ghraṁsām*) with snow (*hiména*), you brought (*adhattam*) him (*asmai*) nourishing (*pītumātīm*) strength (*ū'rjam*); you rescued (*unninyathuh*), O Áśvins (*Áśvinā*), Atri (*A'trim*) hurled headlong (*āvanitam*) into a glowing furnace underground (*ṛbī'se*) safely (*svasti*) along with all his followers (*sārva-gaṇam*).

सायणः । अत्रेदमाख्यानम् । अत्रिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य तुपाग्निनावाधिपत । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनावग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागृहादविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयताम् । तदेतत् प्रतिपाद्यते । अश्विना हे अश्विनौ हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन घ्नंसं दीप्यमानम् अत्रेर्वाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुपाग्निम् अवारयेथां युवां निवारितवन्तौ शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च अस्मै असुरपीडया कार्यं प्राप्तायास्तये

* "वृथा संशय्य शीतं कृतवन्तौ ।"

पितुमतीम् । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तम् ऊर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकम् अधत्तम् पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतम् । ऋवीसे अपगतप्रकाशे पीडायन्तगृहे अवनीतम् अवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितम् अत्रिम् सर्वगणम् । गणः समूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा उन्निन्यथुः तस्माद् गृहाडुद्गमय युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा हिमेन शीतेन वृष्टुदकेन अग्निम् अग्निवत् तीक्ष्णं घ्नंसम् । अहर्नामैतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमहः । अवारयेथाम् तस्याहस्तैर्क्ष्णं निवारितवन्तौ । अपि च अस्मै अग्नये पितुमतीम् चरुपुरोडाशादिलक्षणान्नोपेतम् ऊर्जं बलकरमुप- स्तरणाभिधारणात्मकं घृतम् अधत्तम् वृष्टुत्पादनेनाग्नेर्यागार्थं हवींषि निष्पादित- वन्तावित्यर्थः । ऋवीसे अपगततेजस्के पृथिवीद्रव्ये अवनीतम् ओषधीनामुत्- पादनायावस्तान्नीतम् । पार्थिवाग्निना परिपक्वा उदकेन क्लृप्ता ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिम् हविषामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा । एवंविधमग्निं सर्वगणम् ब्रीह्याद्योषधिगणोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा उन्निन्यथुः ब्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठान्नीतवन्तौ । कारणात्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रवर्षणेन व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः । अयं पक्षो यास्केन 'हिमेनोदकेन' [नि° ६।३६] इत्यादिनोक्तः । पितुमतीम् । हस्वनुङ्भ्यां मतुप् [६।१।१।७६] इति मतुप् उदात्तत्वम् । ऋवीसे । अत्र यास्कः । ऋवीसमपगतभासमपचितभास- मपहतभासं गतभासं वा [नि° ६।३५] इति । पृषोदरादित्वादभिमतरूप- स्वरसिद्धिः । अत्रिम् । अद् भक्षणे [घा° २।१] । *अदेस्त्रिनिश्च" [उ° (द°)]

* The Pañcapādī iv. 68 reads the rule as अदेस्त्रिनिश्च, while the Daśapādī has अदेस्त्रिनिश्च which is explained as अदेस्त्रिनिश्च प्रत्ययोः भवति त्रिप् च. Bhaṭṭoji says in his *Praudhamanoramā* यधैर्दृशंसान् [ऋ० सं० १।६४।६] इति मन्त्रस्य भाष्ये अदेस्त्रिनिश्च इति साधवः । न तुमताङ्गस्य [१।१।६३] इति सूत्रे कैयटोऽप्येवमाह । So though अदेस्त्रिनिश्च is the reading of all Mss. we have emended it.

१।३७, (प) ४।६८] इति चशब्दात् लिप्* । अवनीतम् । गतिरनन्तरः [६।२।४९] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वस्ति । अस भुवि [धा° २।५५] । भावे क्तिन् । छन्दस्युभयथा [३।४।११७] इति सार्वधातुकत्वादस्तेभ्योभावाभावः ।

व्रंस—along with घर्म and घृण etc. is read in the *Nighaṇṭu* in the list of अहर्नामानि. It is derived from घृ चरणदीप्तोः (hence VM. explains it as चरद्दीप्तिम्) and means heat, glow. अग्निं व्रंसम् means by hendiadys¹ the glowing fire. Geldner thinks अग्निम् stands for अग्नेः by case-attraction and means the glow of the fire. Cf. RV. vii. 69. 4: यद्देवयन्तमवयः शचीभिः परि व्रंसमोमना वां वयो गात् when you help the godly man with your knowledge. Cf. AV. vii. 19. 2: न व्रंसताप न हिमो जगाम ।

पितुमतीम् ऊर्जम्—Both पितु and ऊर्ज are read in the *Nighaṇṭu* in the list of अन्ननामन्. Yāska says: पितुरित्यन्ननाम, पातेर्वा पिबतेर्वा, प्यायतेर्वा । Skt. *pituh*, Av. *pituh* from *pā* to drink. It meant originally drink, then food in general. ऊर्ज—sap, strength, vigour, from **varj* swell with, be full of. Gk. *orgē* (Skt. ऊर्जा).

अस्मे—The dative is used with verbs meaning to give.

अधत्तम्—Imp. 2. du. of धा to bestow.

ऋवीसे—The word occurs in three other stanzas: ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यस्रवीसादतिं सुचयो गणेन । i. 117. 3; अत्रिर्यदामवरोहदृवीसमजोहवीन्नाधमानेन योषा । श्येनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शन्तसेन ॥ v. 78. 4; युष्टं हरेभं वषणा गुहा हितमुदैरयतं मस्रवांसमश्विना । युवस्रवीसमत तप्तमवय ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रये । x. 39. 9; तप्तस्रवीसम् अग्निकुण्डम् अवये ओमन्वन्तम् अवनवन्तं चक्रथुः । इत्या निशमय्य शीतं कृतवन्तौ । सायणः ।

VM. explains ऋवीसे as अपगतभास्के गतभास्के वा अग्नौ (smouldering fire, तुषानल). Sk. has अग्निकुटे. It was probably a pit with smouldering fire under the ashes or an underground furnace.

अवनीतम्...उन्नित्यथुः—Mark the contrast.

* One of M's Mss. reads लिप्, while the rest have विः. The latter is to be rejected for the simple reason that it would make the word अन्तोदात्त.

¹ Cf. प्रभवः शोकः ii. 38. 5

सर्वगणम्—The accent shows that it is a Bahuvrihi compound.
Cf.

स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः ।

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तय आदित्यासो भवन्तु नः ॥ v. 51. 12

स्वस्ति—The contracted (*i.e.* by पूर्वसवर्णदीर्घ) instru. sing. of स्वस्ति is स्वस्ती. The shortened form of this स्वस्तौ is used here in the sense of an adverb. Cf. परि नः पारमहंसः स्वस्ति RV. ii. 33. 3: Ferry us across to the further shore of distress in safety.

9

परा॑वतं॑ ना॒सत्यानु॑देथा-
मु॒च्चाबु॑ध्नं चक्रथु॒र्जिह्म॑वारम् ।
च॒रन्नापो॑ न पा॒यनाय॑ रा॒ये
सह॑स्राय॒ तृष्य॑ते गो॒तमस्य॑ ॥९॥

परा॑ अव॒तम् ना॒सत्या अनु॑देथाम् ।
उ॒च्चाबु॑ध्नम् च॒क्रथुः जिह्म॑वारम् ।
क्ष॒रन् आपः॑ न पा॒यनाय॑ रा॒ये ।
सह॑स्राय । तृष्य॑ते गो॒तमस्य॑ ॥९॥

You overturned (*pārā anudethām*), O Nāsatyas (*Nāsatyā*) the well (*avatām*). You made (*cakrathuh*) it with the bottom upwards (*uccā'budhnam*) and the mouth athwart in the ground (*jihmābāram*). Like water (*ā'pah ná*) wealth flowed [*dhanāni*] (*kṣāran*) for the drinking (*pāyānāya*) of Gotama (*Gótamasya*) who was thirsty for a thousand gold coins (*sahāsrāya rāyē tr'syate*).*

सायणः । अखेदमाख्यानम् । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋपेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयताम् । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्यायोपरिमूलमधोबिलमवास्थापयतामिति । तदेतदाह ।

* We have followed VM. who explains: तस्मात् कूपात् उदकानि इव पिपासोर्गोतमस्य पानार्थं धनानि च अक्षरन् । सहस्राय धनाय तृष्यते गोतमाय ।

हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा । एतत्-
 संज्ञावश्विनौ युवम् युवाम् अवतम् । कूपनामैतत् । अवस्तात् तत्
 कूपं परानुदेथां गोतमस्य समीपे प्रेरिषाथाम् । तदनन्तरं तं कूपम्
 उच्चाबुधम् उच्चैरुपरिष्ठाद् बुधो मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्मवारम्
 जिह्ममधस्ताद्वर्तमानतया वक्रं वारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं
 चक्रथुः युवामकृषाथाम् । तस्मात् कृषात् तृष्यते पिपासतो गोतमस्य
 पायनाय पानार्थम् आपो न आपश्च । अयं नशब्दश्चार्थः । क्षरन् प्रवाहरूपेण
 निरगमन् । कीदृशम् । राये हवींषि दत्तवते । सहस्राय सहनशीलाय ।
 यद्वा सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेथाम् ।
 णुद प्रेरणे [धा° ६।२] । तौदादिकः । जिह्मवारम् । द्वारशब्दस्य पृषोदरा-
 दित्वाद्वारादेशः । क्षरन् । क्षर सञ्चलने [धा° १।८३६] । बहुलं छन्दस्यमाङ्-
 योगेऽपि [६।१।७५] इत्यङ्भावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । तिङो
 लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमति णिच् । शाच्छासाह्वा°
 [७।३।३७] इति युक् । भावे ल्युट् । राये । रा दाने [धा° २।४७] ।
 राति ददातीति राः । रातेडैः [उ° २।६६] । ऊडिदम् [६।१।१७१] इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्यते । जि तृषा पिपासायाम् [धा° ४।१२०] । श्यन् ।
 लटः शतृ । श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । पष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या [२।३।६२।१]
 इति चतुर्थी ॥९॥

स्कन्दस्वामी । अत्रेतिहासमाचक्षते । गोतमस्तृपितोऽश्विनावुदकं ययाचे ।
 तस्मा अश्विनौ कूपं हस्ताभ्यां प्रेर्य प्रेर्यैतत्सकाशं नीत्वाधोमुखं च कृत्वा
 तेनोदकं ददतुरिति । तदेतदिहोच्यते । परावतं नासत्यानुदेथाम् इति ।
 अवत इति कूपनाम । कूपं हे नासत्यो परानुदेथाम् । णुद प्रेरणे । पराङ्मुखं
 गोतमं प्रति प्रेरितवन्तौ स्थः । नीचं च सन्तम् उच्चाबुधं चक्रथुः जिह्म-
 वारम् । जिह्मशब्दोऽत्वाधोभाववचनः, न कुटिलवचनः । उपरिबुधमधोमुखं
 कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । अधोमुखात् तस्मात् क्षरन् सृतवत्य आपः
 पायनाय पानार्थम् । कथम् ? न राये सहस्राय नशब्दोऽत्र पुरस्तादु-

पचारोऽपि सामर्थ्यादुपमार्थीयो द्रष्टव्यः । राये सहस्रायेति प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने चतुर्थी । धनानीव सहस्रसंख्यानि । यथा कूपकलशादधोमुखात् सहस्रसंख्याका रूपकाः क्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । कस्य पानाय ? तृष्यते गोतमस्य । तृष्यते इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तृषा बाध्यमानस्य गोतमस्य पानायेति ।

अनुदेथाम्—Impf. 2nd du. Atm. of *nud* to push.

उच्चाबुधम्—उच्चा (Av. *ušca*) 'on high' is the adv. inst. of उच्च (cf. उच्चैः). बुध bottom. Lat. *fundu-s*. Adverbs often occur as the first member of Bahuvrīhi compounds.

जिह्ववारम्—वार (opening, cognate with विलम् hole) occurs at the end of the two Bah. compounds नोचौनवारम् and जिह्ववारम्.

चरन्—Impf. 3. pl. without conjunct of चर् to flow (Gk. *phtheirō* to destroy. Av. *γžaraiti*).

तृष्यते—should have been तृष्यतः. It is dat. through the influence of the two immediately preceding datives.

10

जुजुरुषो नासत्योत वव्रिं
प्रामुञ्चतं द्रापिमिव चवानात् ।
प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्त्रा-
दित्यतिमकृणुतं कनीनाम् ॥१०॥

जुजुरुषः | नासत्या | उत | वव्रिम् ।
प्र | अमुञ्चतम् | द्रापिम् | इव | चवानात् ।
प्र | अतिरतम् | जहितस्य | आयुः | दस्त्रा ।
आत् | इत् | पतिम् | अकृणुतम् | कनीनाम् ।

And (*utá*) you stripped off (*prá amuñcatam*), O Nāsatyas (*Nāsatyā*), from the aged (*jujurúṣaḥ*) Cyavāna (*Cyāvānāt*) his entire skin (*vavrim*) like a robe (*drāpim iva*). You lengthened (*prā'tiratam*), O Dasras (*Dasrā*), the life (*ā'yuh*) of a man who was abandoned (*jahitāsya*), and then (*ā't it*) made him (*akṛṇutam*) the husband (*pātim*) of maidens (*kanī'nām*).

अलेदमाख्यानम् । वलीपळितादिभिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः परित्यक्त-
 इच्यवनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मा ऋषये जरामपगमस्य
 पुनर्यौवनमकृणुतामिति । तदेतदाह । [नासत्या] हे नासत्यावश्विनौ
 जुजुरुषः जीर्णात् च्यवानात् च्यवानाख्यादृषेः सकाशाद् वत्रिम् कृत्स्नं
 शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रामुञ्चतम् प्रकर्षेणामोचयतम् । तत्र दृष्टान्तः ।
 द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं
 श्रुत्वा पश्चाच्छरीरात् पृथक्करोति तद्वत् । उत अपि च हे दस्त्रा एतत्संज्ञौ
 दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः आयुः जीवनं प्रातिरतम्
 प्रावर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आत् इत् अनन्तरमेव युवानं सन्तं
 कनीनाम् कन्यानां पतिम् भर्तारम् अकृणुतम् अकुरुतम् । जुजुरुषः ।
 'जृष् वयोहानौ [धा° ४।२२] । लिटः क्वसुः । बहुलं छन्दसि [७।१।१०३] इति
 उत्त्वम् । द्विर्भावः । पञ्चम्येकवचने वसोः सम्प्रसारणम् [६।४।१३१] इति सम्प्रसारणम् ।
 शासिवसिघसीनां च [८।३।६०] इति पत्वम् । वत्रिम् । वृज् वरणे [धा° ५।८] ।
 आदृगमहन° [३।२।१७१] इति किप्रत्ययः । जहितस्त । ओ हाक् त्यागे [धा° ३।८] ।
 कर्मणि निष्ठा । तस्य छन्दस्युभयथा [३।४।११७] इति सार्वधातुकत्वाद् यक् ।
 तस्य बहुलं छन्दसि [२।४।७६] इति श्लुः । जहातेश्च [६।४।११६] इतीत्वम् ।
 कनीनाम् । रयेर्मतौ बहुलम् [६।१।३७।६] इति बहुलवचनात् कन्याशब्दस्यात्र
 सम्प्रसारणम् ॥१०॥

स्कन्दस्वामी । अथ शतपथेऽधीतमितिहासमाचक्षते^१ । शर्यातो नाम राजा
 संक्रीडद्भिः कृतापराधाय कुपिताय जीर्णाय च्यवनाय प्रत्यापत्त्यर्थं^२ सुकन्यां
 नाम कन्यकां दुहितरं ददौ । तां तत्तासीनां दृष्ट्वाश्विनौ पुनः पुनरुचतुः ।
 किमिति जीर्णाकृतरूपं कामयसे । आवां सम्भजस्वेति । सा तौ प्रत्युवाच—यस्मै
 मां पितादात्, नाहं तं जीवन्तं हास्यामीति । तदपिर्ज्ञात्वा सुकन्यामुवाच,
 यदि त्वामेतौ पुनरेवं ब्रूयातां ततस्त्वमेनौ प्रतिब्रूयाः असर्वौ वसुसमृद्धौ सन्तौ

^१ "जृष् भृष् वयोहानौ" इति धातुपाठः । ^२ See pp, 93, 409.

^३ See SB. iv. 1. 5. 1 ff.

पतिं मे निन्दथ इति । तौ यदि त्वां प्रतिब्रूयातां केनासवौ वसुसमृद्धौ चेति, तत एनो प्रतिब्रूयाः, पतिं मे पुनर्युवानं कुरुतमिति । अथ वां वक्ष्यामीति । सा तौ तथोवाच । तामश्विनौ प्रत्यूचतुः । एतं हृदमवतरतु । अतो यत् कामयसे तेन वयसा युक्त उत्तरिष्यतीति । स ऋषिस्तं हृदमवतीर्योत्ततार युवा भूत्वेति । तदेतदिहोच्यते—जुजुरुषो नासत्येत्यादिना । उतशब्दोऽप्यर्थः । अपि पूर्वोक्तानि कर्माणि चक्रथुः, अपीदमन्यत् । किं तत् ? उच्यते । जुजुरुषो जीर्णाद् वृद्धीभूताद् हे नासत्यो वव्रिं रूपं जरालक्षणं प्रामुञ्चतं प्रमोचितवन्तौ । अपनीतवन्तौ स्त इत्यर्थः । किमिव ? उच्यते । द्रापिमिव कवचमिव योद्गुः शरीरात् । कुतोऽपनीतवन्तौ ? च्यवनात् च्यवननाम्न ऋषेः । अपनीय च जराम्, प्रतिरत । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धयर्थः । प्रवर्धितवन्तौ स्थः । जहितस्य । ओहाङ्त्यागे । त्यक्तस्यायुषः । क्षीणप्रायायुष इत्यर्थः । प्रवर्धितवन्तावायुर्जीवितलक्षणं हे दस्त्रा । आदित् अयैनं पतिं भर्तारम् अकृणुतम् कृतवन्तौ स्थः । कनीनां कन्यकानां सुकन्याप्रभृतीनाम् ।

जुजुरुषः—gen. s. of जुजुर्देस् perf. part. of जृ waste away.

वव्रि—covering; from वृ to cover from the reduplicated root with the suffix i. Yāska says: वव्रिरिति रूपनाम वृणोतीति सतः. Cf. RV. v. 74. 5: म च्यवना जुजुरुषो वव्रिमत्कं न मुञ्चथः । युवा ददौ ऋथः पुनरा काममृष्वे वध्वः ॥ You removed from the old Cyavāna his corporeal covering like a robe. Young, when you have again made him, he again enters into the desire of his wife.

द्रापिम्—Acc. to S. the word means 'armour' (kavaca). Since, however, in v. 74. 5 we have अत्क used in the same sense as द्रापि, it may well mean robe. Western scholars compare it with Lithuanian *drapaņa* 'cloak, mantle' and assign that meaning to it.

च्यवानात्—चवान the prs. part. Ā of *cyu* to move. In RV. the proper noun is चवान (moving, shaking) and the verbal noun is चवन. Later on चवान appeared pedantic and was changed into चवन, just as मन्वाह was changed into मान्वाह in later times. Cyavāna's name has been made immortal by the Cyavana-

prāśa about which Caraka says: अस्य प्रयोगाच्चावनः सुवृद्धोऽभूत् पूनर्द्युवा. The Rigveda (i. 116. 10, 117. 13, 118. 6; v. 74. 5; vii. 68. 6, 71. 5; x. 39. 4) represents him as an old decrepit man to whom the Aśvins restored youth and strength, making him acceptable to his wife, and a husband of maidens. In the Śatapatha Brāhmaṇa, Cyavana is described as wedding Sukanyā, the daughter of Śaryāta and as having been rejuvenated by immersion in a pond (*Vedic Index*.)

जहितस्य—perfect pass. part. of *hā* to abandon; classical होनस्य. The present stem is used in जहित, दत्त and जग्ध.

कनीनाम्—gen. pl. of कन्या which must originally have been an *n*-stem कन्यान्. In the acc. s. we find in RV. कन्यनाम् viii. 35. 5 which probably stands for कन्यानम्. कनोन् is the weak grade of कन्यान् or कन्यन्. The *n*-stem is found in *kanyakā* also.

11

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं	तत् वाम् नरा शंस्यम् राध्यम् च ।
चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।	अभिष्टिमत् नासत्या वरूथम् ।
यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळह-	यत् विद्वांसा निधिम् इव* अपगूळहम् ।
सुदर्शताद्रूपयुर्वन्दनाय ॥११॥	उत् दर्शतात् ऊपथुः वन्दनाय ॥११॥

That (*tāt*) was, O heroes (*narā*), your (*vām*) praiseworthy (*śāmsyam*) and (*ca*) excellent (*rā'dhyam*), helpful (*abhiṣtimāt*) protection (*varūtham*), O Nāsatyas (*Nāsatyā*), when (*yāt*) you having come to know (*vidvā'insā*) like a buried (*āpagūlham*) treasure (*nidhim iva*) you dug out (*ūdūpāthuḥ*) from the visible well (*darśatā't*) [Vandana] for [your] praise (*vāndanāya*).

* इव unaccented in M. P. and others.

सायणः । अलेदमाख्यानम् । वन्दनो नाम कश्चिदपि । स चासुरैः कूपे निखात उत्तरीतुमशक्तु वन्नश्चिनावस्तौत् । तमश्चिनौ कूपादुन्निन्यतुरिति । तदाह । नरा आरोग्यस्य नेतारौ [नासत्यौ] हे नासत्यावश्चिनौ वाम् युवयोः सम्बन्धि अभिष्टिमत् अभ्येषणयुक्तम् आभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथम् वरणीयं कामयितव्यं तत् कर्म शंस्यम् अस्माभिः प्रशंसनीयम् राध्यम् आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म ? विद्वांसा जानन्तौ युवाम् निधिम् इव निक्षिप्तं धनमिव अपगूळ्हम् अरण्ये निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैर्निगूढं वन्दनाय वन्दनमृषिं दर्शतात् अध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात् कूपात् उदूपथुः उदहार्ष्टम् । एवं यदेतत् कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यम् । शन्सु स्तुतौ [धा° १।७।१४] । अस्माष्ण्यन्ताद् अचो यत् [३।१।९७] इति यत् । यतोऽनावः [६।१।२।१३] इत्याद्युदात्तत्वम् ।^१ अभिष्टिमत् । अभिपूर्वात् इष गतौ [धा° ४।२०] इत्यस्मान्द्रावे क्तिन् । मन्त्रे वृषे° [३।३।९६] इति क्तिन् उदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकन्धादित्वात् [६।१।९।४।४] पररूपत्वम् । तादौ च° [६।२।५०] इति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । ततो मतुप् । अन्तोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वनुङ्भ्याम्° [६।१।१७६] इत्युदात्तत्वम् । वरूथम् । जृवृज्भ्यामूथन् [उ° २।५] । विद्वांसा । सुपां सुलुक्° [७।१।३९] इति विभक्तेराकारः । अपगूळ्हम् । *गुहृज् संवरणे [धा° १।८८०] । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषा [३।२।१५] इतीट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । गतिरनन्तरः [६।२।४९] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतात् । भृमृदशि° [उ° २।१२०] इत्यादिनातच् । ऊपथुः । डुवप बीजतन्तुसन्ताने [धा° १।९८३] । लिट्यथुसि यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । द्विर्वचनादि । वन्दनाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्† [१।४।३२ भाष्य] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥११॥

^१ S. gives the correct derivative (शंस् + ण्यत्) under RV. i. 17.5. See *Mañjūṣa*, vol. x, no. 4.

* Both the Pāṇini and Kātantra schools read गुह संवरणे without the anubandha ñ.

† Both Bhāyṣa and Kāśikā read क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्.

वेङ्कटमाधवः । तत् [वां] युवयोः [नरा] नरौ [शंस्यम्] स्तोतव्यम्
[राध्यम्] राधनीयं लालनीयम् । च । [अभिष्टिमत्] अन्वेषणवच्चाभ्येष्टव्यम् ।
[वरूथम्] वरणीयं च [विद्वांसा] पतिं जानन्तौ [अपगूळहम्] तिरोहितम् ।
निधिमिव कूपे पतितम् [वन्दनाय] वन्दनं [दर्शतात्] प्रयत्नेन दर्शनीयाद-
गाधात्कूपात् उदूषथुः । छन्दोऽनुविधानाय विभक्तिव्यत्यय ऋगन्तेषु भवति ॥

स्कन्दस्वामी [१११२१७] । अत्रेतिहासमाचक्षते । रेभमृषिं सन्ध्याकाले
स्नात्वा हृदादुत्तीर्णमग्निहोत्रं होतुं स्वाश्रमं गच्छन्तमसुरा ददृशुः । ते देवाना-
मयं यथा होता चेति ज्ञात्वा संक्रुद्धास्तं ताडयित्वा बद्ध्वा च तस्मिन् हृदे
प्रक्षिप्य दशरात्रं धारयाञ्चक्रुरिति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति । दश रात्रीः
[ऋ० सं० १११६१२४] अश्वं न गूळहम् [ऋ० सं० १११७१४] इति । स तत्र
मृतकल्पोऽश्विनावाजुहाव । आहूयमानावश्विनौ तं सञ्जग्मतुरिति । तदपि
कक्षीवानेव वक्ष्यति । सन्तं रिणीथः [ऋ० सं० १११७१४] इति । आगत्य चोत्तरयाञ्च-
क्रतुरिति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति । विप्रुतं रेभम् [ऋ० सं० १११६१२४]
इति । घोषापि वक्ष्यति । युवं ह रेभम् [ऋ० सं० १०१३९१९] इति ॥

तथापरमितिहासमाचक्षते । वन्दनं ऋषिर्जरया परीतः कूपसमीपं गच्छन्
कूपे पपात । स तत्रस्थोऽश्विनौ तुष्टाव । तमश्विनावागत्योत्तरयाञ्चक्रतुरिति ।
तदेतद् घोषा वक्ष्यति । युवं वन्दनमृश्यदात् [ऋ० सं० १०१३९१८] इति ।
कक्षीवानपि वक्ष्यति—तद्वां नरा शंस्यम् [ऋ० सं० १११६१११] सुपुषांसम् [ऋ० सं०
१११७१५] इति । उत्तार्य च जरामस्यापनीतवन्तौ, दीर्घं चायुरस्मै दत्तवन्ताविति ।
तदेतद् द्वयमपि कक्षीवानेव वक्ष्यति । युवं वन्दनं निर्कर्तम् [ऋ० सं० १११९१७]
प्र दीर्घेण वन्दनः [ऋ० सं० ११२०१६] इति च ।

[१११६१११] तत् कर्म वाम् युवयोः । हे नरा मनुष्याकारौ शंस्यम्
स्तुत्यम् राध्यम् आराधनीयं च । अभिष्टिरिच्छा । प्रार्थना । तद्वच्च [अभिष्टि-
मत् च] प्रार्थनीयं वेत्यर्थः । हे नासत्या वरूथम् वरणीयं सम्भजनीयं चेत्यर्थः ।
कतमत् ? उच्यते । यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळहम् । यथा कौचिद्विद्वांसौ पुरुषौ
निधिम् अपगूळहम् आच्छादितमुत्खनेताम्, एवं दर्शतात् अत्यन्तागाधत्वाद्

दर्शनीयकृपाद् उदूपथुः । उत्खातवन्तौ स्थः । उत्तारितवन्तावित्यर्थः ।
वन्दनाय । द्वितीयार्थे चतुर्थेपा । वन्दनमृषिम् । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम् ।
याभी रेभान्निवृतम् [ऋ° सं° १११२।५] इति ॥११॥

राध्यम्—(gerundive of राध् to succeed, gratify,) worthy to be gained, excellent; राधः gift, blessing.

अभिष्टिमत्—अभिष्टि (from अभि and अस्ति) means help. Under RV. viii. 60. 5 S says: युष्माकम् अभिष्टये साहाय्यार्थमभिगमनाय. अभिष्टियुम् splendid to help, अभिष्टिवस् strong to help.

वरुथम्—is read in the *Nigh.* in the list of ग्रहनामन्. The suffix *-tha* is added to जृ to wear out and वृ to cover, with the connecting vowel *ū*. जरुथ a kind of demon, वरुथ cover, then protection.

विद्वांसा—see p. 70 top, p. 139.

निधि—(नि down and धा to put,) treasure.

अपगृहम्—past part. pass. of अप् away from and गृह् to hide. Note the change of the intervocal *dh* to *lh*.

उदूपथुः—perf. 2. du. of *ud-vap* dig up.

दर्शतात्—a with *tá* is added to certain roots in the sense of the gerundive. दर्शत visible, worthy to be seen, यजत to be adored, भरत to be tended. Acc. to Indian commentators दर्शत means a well here. I see no reason for rejecting this view. Grassmann thinks दर्शतात् is a corrupt reading for ऋष्यदात् found in x. 39. 8.

वन्दनाय—The dat. is difficult to explain. VM. says that at the end of a stanza one case-ending is often used for another. So acc. to Indian commentators the dat. is used for the acc. Cf. i. 117. 5:

सुषुप्तांसं न निर्वृतेरुपस्थे सूर्यं न दक्षा तमसि क्षियन्तम् ।

युग्मे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वन्दनाय ॥

You two, O Dasras, O Ásvins, dug up Vandana like one sleeping on the lap of the Goddess of Death, like the sun dwelling in darkness, like a golden ornament beautiful to look at buried (in the ground).

Ludwig suggests that there is a play upon the word वन्दन here and instead of using वन्दनं वन्दनाय the poet simply says वन्दनाय. Cf. v. 74. 4. We have accepted this suggestion. Grassmann translates: You hauled up for Vandana from the pit the hidden thing like a treasure. In RV. x. 39. 8 we find युवं वन्दनमृष्यदादुपधुः You dug up Vandana from the pit. For the story of Vandana see RV. i. 112. 5, 117. 5, 118. 6, 119. 6-7; x. 39. 8.

12

तद्वा॑ नरा॒ स॒नये॑ दंस॒ उग्र॑-

माविष्क॑णोमि तन्यतु॒र्न वृष्टि॑म् ।

दध्य॑ङ् ह यन्म॒ध्वाथर्व॑णो वा-

मश्व॑स्य शी॒र्ष्णा प्र यदी॑मुवाच ॥१२॥

तत् वाम् नरा स॒नये॑ दंसः॒ उग्रम् ।

आविः॒ कृ॒णोमि॒ तन्यतुः॒ न वृष्टि॑म् ।

दध्यङ् ह यत् मधु॒ आथर्व॑णः वाम् ।

अश्व॑स्य शी॒र्ष्णा प्र यत् ई॒म् उवाच॑ ॥

I shall make manifest (*āviḥ kṛṇomi*), for the sake of gain (*sanāye*), O heroes (*narā*), that (*tāt*) mighty (*ugrām*) wonderful deed (*dāmsaḥ*) of yours (*vām*), as the thunder (*tanyatūḥ ná*) [announces] rain (*vṛṣtim*), that (*yāt*) Dadhyañc (*Dadhyāñ ha*), son of Atharvan (*Ātharvañāḥ*) proclaimed (*uvā'ca*) to you (*vām*) with the horse's (*āśvasya*) head (*śīrṣṇā'*) what the sweetness is (*yāt mādhu*).

सायणः । अलेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्गविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदीमामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्त्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तलाश्च्यं शिरः प्रत्यधत्ताम् । तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्गविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाटपायनवाजसनेयकयोः

प्रपञ्चेनोक्तम् । तदेतत् प्रतिपाद्यते । नरा हे नरावश्विनौ वाम् युवयोः सम्बन्धीनि उग्रम् उद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः । कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत् कर्म सनये धनलाभार्थम् आविष्करोमि प्रकटीकरोमि । तत् दृष्टान्तः । तन्यतुः न । यथा मेघस्थः शब्दः वृष्टिम् मेघान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत् कर्म ? [आथर्वणः] अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञक ऋषिः अश्वस्य शीर्ष्णां युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वाम् युवाभ्याम् ईम् इमां मधु मधुविद्यां यत् ह यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः सन्धानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसन्धानलक्षणं च यत् भवदीयं कर्म तदाविष्करोमीत्यर्थः ॥ सनये । पणु दाने [धा° ८।२] । खनिकषिकस्य अग्निसिवसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च* [उ० ४।१३९] । तन्यतुः । तनु विस्तारे [धा° ८।१] । ऋतन्यञ्जीत्यादिना [उ० ४।२] यतुच्प्रत्ययः । यद्वा स्तन शब्दे [धा° २।४५७] । बाहुलकाद्यतुच् । छान्दसः सलोपः । वृष्टिम् । वृष्यते सिच्यतेऽनेनेति वृष्टिः । मन्त्रे वृषेत्यादिना [३।३।९६] क्तिन उदात्तत्वम् । आथर्वणः । अपत्यार्थेऽणि 'अन्' [६।४।१६७] इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । शीर्ष्णां । शीर्षंश्छन्दसि [६।१।६०] इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षञ्शब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते । अल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥१२॥

Under *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* ii. 5. 16 इदं वैतन्मधु दध्यङ्ङाय-
र्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । तद्वां etc. Ācārya Śaṅkara says :

स होवाच, इन्द्रेण वा उक्तोऽस्मि एतच्चेदन्यस्मा अनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति । तस्माद्वै विभेमि यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यात् तद्वामुपनेष्ये इति । तौ होचतुः, आवां त्वा तस्मात् तास्यावहे इति । कथं मां तास्येथे इति । यदा नावुपनेष्यसे । अथ ते शिरश्छित्त्वान्यत्ताहृत्योपनिधास्यावः । यथाश्वस्य शर आहत्य तत्ते प्रतिधास्यावः । तेन नावनुवक्ष्यसि । स यदा नावनु-

* Both the *Pañcapādī* and the *Daśapādī* omit कसि and स्तनि.

¹ The *Dhātupāṭha* has एन वन शब्दे [१।४५७-४५८] and स्तनगदौ देवशब्दे [१०।३१७-३१८].

वक्ष्यसि । अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यति । अथ ते स्वं शिर आहत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति । तथेति तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्ये । अथास्य शिरश्छित्त्वान्यतोपनिदधतुः । अथाश्वस्य शिर आहत्य तद्वास्य प्रतिदधतुः । तेन हाभ्यामनूवाच । स यदाभ्यामनूवाच, अथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेद । अथास्य स्वं शिर आहत्य तद्वास्य प्रतिदधतुरिति । ...तद् दंसः इति व्यवहितेन सम्बन्धः । दंस इति कर्मणो नामधेयम् । तच्च दंसः किंविशिष्टम् ? उग्रं क्रूरम् । वां युवयोः । हे नरा नराकारावश्विनौ । तच्च कर्म किंनिमित्तम् ? सनये लाभाय । लाभलुब्धो हि लोकेऽपि क्रूरं कर्माचरति, तथैवैतावुपलभ्येते यथा लोके, तद् आविः प्रकाशं कृणोमि करोमि यद्रहसि भवद्भ्यां कृतम् । किमिवेत्युच्यते । तन्यतुः पर्जन्यो न इव । नकारस्तूपरिष्ठादुपचार उपमार्थीयो वेदे, न प्रतिषेधार्थः । यथाश्वं न अश्वमिवेति यद्वत् । तन्यतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्वादिशब्दैस्तद्वदहं युवयोः क्रूरं कर्माविष्कृणोमीति सम्बन्धः । नन्वश्विनोः स्तुत्यर्थौ कथमिमौ मन्त्रौ स्याताम्, निन्दावचनौ हीमौ । नैष दोषः । स्तुतिरेवैषा । न निन्दावचनौ । यस्मादीदृशमति-क्रूरं कुर्वतोयुवयोर्न लोम च मीयत इति । न चान्यत् किञ्चिद्दीयत इति स्तुतावेतौ भवतः । निन्दां प्रशंसां हि लौकिकाः स्मरन्ति । तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा । दध्यङ् नामाथर्वणः । हेत्यनर्थको निपातः । यन्मधु कक्ष्यमात्मज्ञानलक्षणम् आथर्वणो वां युवाभ्याम् अश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा प्र यदीमुवाच यत्प्रोवाच मधु । ईमित्यनर्थको निपातः ॥१२॥

सनये—for gain, from *san* gain with suffix *-i*.

दंसः—is read in the list of कर्मनाम in the *Nigh*.

तन्यतुः—from *tányati* 'to resound' with *-tu*. तन्यु and तनयिष्य mean 'roaring', 'thundering'.

दध्यङ्—initiated the Ásvins into the secret of the sweet Soma (acc. to some 'to the advent of spring'). See RV. i. 117. 22, 119. 9; ix. 68. 5; SB. iv. 1. 5. 18, xiv. 1. 1. 18.

शीर्ष्णा—शीर्षन् is an enlarged form of शिरः and occurs only in the oblique cases in RV. Gk. *karēnon* head, Lat. *cernus* falling

headlong. The *a* of *śiras*, is dropped before the suffix *an* and there is the lengthening of *i* before the *r*-conjunct. Cf. ईष्या and इरस्या.

ईम्—see. pp. 176, 246, 545.

13

अजो॑हवी॒न्नास॑त्या करा॒ वां

अजो॑हवीत् | ना॒स॒त्या | करा॒ | वा॒म् ।

म॒हे या॑मन् पु॒रुभु॑जा पु॒रन्धिः॑ ।

म॒हे | या॑मन् | पु॒रु॒भु॒जा | पु॒रम्धिः॑ ।

श्रु॒तं तच्छा॑सु॒रिव॑ व॒ध्रिम॑त्या

श्रु॒तम् | तत् | शा॑सुः॒इव॑ | व॒ध्रि॒म॒त्याः ।

हि॒र॒ण्य॒हस्त॑म॒श्विना॑वदत्तम् ॥१३॥

हि॒र॒ण्य॒हस्त॑म् | अ॒श्वि॒नौ | अ॒दत्त॑म् ॥

The praying (*karā'*) Purandhi (*Purandhih*), O Nāsatyas (*Nāsatyā*), invoked (*ājohavit*) you in great difficulty (*mahé yā'man*), O long-armed ones (*purubhujā*). That (*tāt**) [invocation] of Vadhrimatī (*Vadhrimatyā'h*) was heard by you (*śrutām*), as though it were a command (*śā'suh iva*) and you bestowed on her (*adattam*), O Asvins (*Ásvinau*), Hiranyabasta or the Goldhand (*hiranyahastam*).

सायगः । [अलेदमाख्यानम् ।] वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजपेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वावश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पाळकौ प्रशस्तहस्तौ वा नासत्या हे नासत्यावश्विनौ महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति याम स्तोत्रम् । तस्मिन् सति करा अभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरन्धिः बहुधीः वध्रिमती । वध्रिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पण्डकः । तद्वत्येतत्संज्ञा राजपुत्री अजोहवीत् पुनः पुनः स्तुत्या पुत्रलाभार्थमाहूतवती ।

* Though *tāt* in *c* would lead one to suppose that the account of Purandhi is being continued, still we know from RV. x. 39. 7 युवं हवं वध्रिमत्या अगच्छतं युवं सुषुतिं चक्रयुः पुरन्धये 'you went at the call of Vadhrimatī and you made the parturition of Purandhi painless' that two different persons are meant.

युवां च वध्रिमत्याः तत् आह्वानं श्रुतम् अशृणुतम् । तत्र दृष्टान्तः । शासुः
इव । यथा शासुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन्नैकाग्रयेण शृणोति तद्वत् ।
श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा
एतत्संज्ञं पुत्रम् अदत्तम् प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लुगन्तालङ् ।
यङो वा [७।३।९४] इति तिप् ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । सुपां
सुलुक् [७।१।३९] इति विभक्तेराकारः । यामन् । आतो मनिन्क्वनिक्वनिपश्च
[३।२।७४] इति मनिन् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । श्रुतम् ।
छडि 'बहुलं छन्दसि' [२।४।७३] इति विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दस्य-
माङ्योगेऽपि' [६।४।७५] इत्यङभावः । शासुः शास्तुः । शासु अनुशिष्टौ
[घा० २।६५] । 'शंसिशसिशसि' [उ० २।९४] इत्यादिना संज्ञायां तृन् ।
इङभावः । छान्दसस्तलोपः ॥१३॥

स्कन्दस्वामी । अत्रेतिहासमाचक्षते । वध्रिमती नाम योद्धी संग्रामे
शत्रुभिश्छिन्नहस्ताश्विनौ तुष्टाव । तस्या अश्विनौ हिरण्यमयं हस्तं ददतुरिति ।
तदिहोच्यते । हे नासत्यौ करा । पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छिन्नकरा
शत्रुभिश्छिन्नहस्ता । अथवा स्तुतीनां कर्त्ता करा । वां युवां महे महति यामन्
यान्ति योद्धारो यस्मिन् स यामः संग्राम इहाभिप्रेतः । तत्र । हे पुरुभुजा
बहूनां हविषामभ्यवहर्तारौ पालयितारौ वार्तानाम् । पुरन्धिः बहुप्रज्ञा । श्रुतं
युवामपि श्रुतवन्तौ । तदाह्वानम् । शासुरिव शासितुरिव पितुराचार्यस्य वा ।
महतादरेणेत्यर्थः । कस्याह्वानम् ? उच्यते । वध्रिमत्याः । श्रुत्वा च हिरण्य-
हस्तम् । हिरण्यशब्देनात्र तद्विकार उच्यते । हिरण्यमयौ हस्तौ यस्मिन् स
हिरण्यमयो बाहुः^१ । तम् हे अश्विनौ अदत्तं दत्तवन्तौ स्थः ॥१३॥

* Both the *Pañcapādi* and the *Daśapādi* read: तन्वचौ
शंसिस्तदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ.

^१ The fact that हिरण्यहस्तम् is accented on the first syllable
clearly shows that it is a Bah. compd. Sk. is, therefore, forced
to take it as an adj. qualifying बाहुम् understood. This is
very far-fetched and far from convincing.

वेङ्कटमाधवः । [अजोहवीत्] आजुहाव वाम् नासत्यौ कर्मणामाश्चर्याणां कर्तारौ [महे] महति [यामन्] यजे [पुरुभुजा] बहूनां हविषां भोक्तारौ पुरन्धिः] स्त्री वधिमती । तच्चाह्वानं भवद्भ्यां श्रुतमादरेण यथा शासितुराचार्यस्य शासनम् । अथास्यै हिरण्यहस्तं नाम पुत्रमदत्तम् ॥१३॥

Evidently two different ladies are spoken of in the two hemistichs. In *a b* the poet mentions Purandhi who is mentioned again in i. 117. 19 (अथा युवामिदद्वयत् पुरन्धिरागच्छतं सौ वपणावबोभिः). We learn from x. 39. 7 (युवं हवं वधिमत्या आगच्छतं युवं सृष्टिं चक्रधुः पुरन्धये) that the Ásvins helped her to an easy parturition.

अजोहवीत्—Aor. 3. s. of the inten. of ज्वे. Pres. जोहवीति.

करा—(i) from कृ to make with पचाद्यच्, active; (ii) from कृ to commemorate, स्तुतीनां कर्तारौ. Cf. RV. i. 117. 15: अजोहवीदश्विना तौयो वाम्, i. 117. 16 अजोहवीदश्विना वर्तिका वाम्.

महे—Besides महन् which has come down to classical Sanskrit we find in RV. the following adjectives meaning 'great': मह्, मह, महिन्, महि and महस्.

यामन्—from या to go generally means course, journey. Cf. i. 181. 7 उपस्तुताववतं नाधमानं यामव्रयामञ्कृणतं हवं मे being praised you aid the suppliant, whether you are on your journey or not. As journeys are generally attended with danger, I am inclined to take यामन् in our passage in the sense of 'the hour of need' a sense once attributed to the word by Geldner who thinks अवसे is to be understood here after महे.

पुरुभुजा—unaccented, because it is a voc. पुरु विल्लीर्णो भुजौ ययोस्तौ । In view of the fact that *purubhojasā* occurs in viii. 22. 16 apparently exactly in the sense of पुरुभुजा, Geld. regards the latter as an upapada compound in the sense of 'helpers of many'. बहूनां पालकौ S. बहूनां हविषामभ्यवहर्तारौ पालयितारौ वार्तानाम् Sk. So we should say पुरुन् भुङ्क्तः पालयत इति पुरुभुजौ । कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्सम्बोधनम्. Cf. RV. vi. 63. 8: पुरु हि वां पुरुभुजा देणम्, because manifold is your gift, O helpers of many.

पुरन्धिः—see p. 511

श्रुतम्—past, pass. part of श्रु.

शासुः—under RV. i. 73. 1 S. says: शसृस्त्रिहि° [उ० १।११] इत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः। तत्र निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। We should rather say अर्तिपूवपियजितनिधनितिभ्यो नित् [उ० २।१८] इति विधीयमान उप्प्रत्ययो बहुलवचनाच्चासोरपि द्रष्टव्यः। The stem is शासुस् *n.*, like धनुस्, आयुस् etc. अस्य शासुरुभयासः सचन्ते RV. i. 60. 2, both (gods and mortals) follow his command.

वधिमत्याः—वधि is formed from *vadh* to beat, to strike, to kill with *-ri* and means 'emasculated'. Skt. *vadhar* murderous weapons, Av. *vadar* weapon. Gk. *ethris*, *ithris* eunuch. *Vadhryasva* means 'having a castrated horse'. वृणो वधिः प्रतिमानं वृभूषन् पुरुवा वृवो अशयदास्तः RV. i. 32. 7. वधिः किन्नसुक्तः पुरुषः वृणो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति, तद्वत्। अयमिति शेषः। वचः पुरुवा बहुलवयवेषु व्यस्तः निविधं क्षिप्तः ताडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान्। S. वधिमती is one who has a castrated or impotent man for her husband. Cf. RV. i. 117. 24 हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तम्. You gave, O Asvins, promptly a son Hiraṇyahasta to Vadhrimatī, O heroes.

14

आ॒स्नो वृ॒कस्य॑ वर्ति॒काम॒भीके॑

यु॒वं न॒रा ना॒सत्यामु॒मुक्तम्॑ ।

उ॒तो क॒विं पु॒रुभु॒जा यु॒वं ह॒

कृ॒पमा॒णम॒कृणु॑तं वि॒चक्षे॑ ॥१४॥

आ॒स्नः | वृ॒कस्य॑ | वर्ति॒काम् | अ॒भीके॑ ।

यु॒वम् | न॒रा | ना॒सत्या॑ | अ॒मुमु॒क्तम् ।

उ॒तो इति॑ | क॒विम् | पु॒रुभु॒जा | यु॒वम् | ह॒ ।

कृ॒पमा॒णम् | अ॒कृणु॑तम् | वि॒चक्षे॑ ॥१४॥

Right (*abhīke*) from the mouth (*āsnāḥ*) of the wolf (*vṛkasya*), O Nāsatyas (*Nāsatyā*), you (*yuvām*) set free (*amumuktam*) the quail (*vārtikām*), O heroes (*narā*), and further (*utā u*), O helper of many (*purubhujā*), you (*yuvām*) made (*akṛṇutam*) indeed (*ha*) the wailing (*kr̥pamāṇam*) poet (*kavim*) to see (*vicākṣe*).

सायणः । वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री तामरण्ये वर्तमानेन शुना
ग्रस्तां पुरा किलाश्विनावमोचयताम् । तदेतदाह । हे नरा नेतारौ [नासत्या]
नासत्यावश्विनौ युवम् युवाम् अभीके अभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे
वृकस्य विकर्तकस्य शुनः आसन्नः आस्यात् वर्तिकाम् चटकसदृशीम् अमुमुक्तम्
अमोचयतम् । यास्कस्त्वाह । पुनःपुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति वर्तिकोपाः ।
तां वृकेणावरकेण सर्वजगत्प्रकाशकेनाच्छादयित्वा सूर्येण ग्रस्तां तदीयमुखा-
दश्विनावमुञ्चतामिति ¹[नि° ५।२१] । उतो अपि च पुरुभुजा महाबाहू प्रभूतहस्तौ
वा युवम् ह युवां खलु कृपमाणम् स्तुवन्तं कविम् एतत्संज्ञकमन्धमृषिं
विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं समर्थम् अकृणुतम् अकुरुतम् ॥ आसन्नः । पददि-
त्यादिना [६।१।६३] आस्यशब्दस्यासन्नादेशः । अलोपोऽनः [६।१।१३४] इत्य-
कारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ऊडिदम् [६।१।१७१] इति वा विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् । मुचेरन्तर्भावितव्यर्थाल्लङि बहुलं छन्दसि [२।४।७६]
इति विकरणस्य श्लुः । कृपमाणम् । ²कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः ।
विकरणस्वरे प्राप्ते वृषादीनां च [६।१।२०३] इत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे ।
'तुमर्थे सेसेन्' [३।४।९] इति सेन्प्रत्ययः । 'स्कोः संयोगाद्योः' [८।२।२९]
इति सलोपः ॥१४॥

आसन्नः—In RV. there are three stems आस् (Av. āh, Lat. ōs),
आसन् (after the analogy of akṣan-) and आस्य meaning mouth.

वर्तिका—Kātyāyana framed the Vārttika वर्तिका शकुनौ प्राचाम्
vii. 3. 45. 8. See RV. i. 117. 16, i. 118. 8; x. 39. 13.

¹ आदित्योऽपि वृक उच्यते । यदावृङ्क्ते । अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्त्री यत्
सीममुञ्चतं वृकस्य । आह्वयदुषा अश्विनावादित्येनाभिगता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् ।
निरुक्तम् ५।२१।

² कृपायति and कृपयति are read in the *Nighaṇṭu* [iii. 13] in the
list of अचैतिकर्म roots. Yāska says [vi. 8] कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा । In
the *Pāṇiniya Dhātupāṭha* we find कृप् सामर्थ्ये [i. 450] and सार कृप
यथ दौर्बल्ये [x. 327]. Hence Sāyaṇa says द्रष्टव्यः.

अभीके—अभीक like प्रतीक is derived from the weak grade of अच् to go. In the *Nighantū* अभीके is read in the list of संगमनाम and again it is read with प्रपित्वे. Yāska explains: प्रपित्वेऽभीके इत्यासन्नम् । प्रपित्वे प्राप्ते । अभीकेऽभ्यक्ते ।

असुसुक्तम्—pluperfect 2. du. of सुच् to release, cf. RV. vi. 50. 10: अविं न महस्तमसोऽसुसुक्तं तूर्वतं नरा दुरितादभीके As you rescued Atri from the great darkness, so help, O heroes, right in our need.

उतो—उत उ । And further.

कविम्—Acc. to VM. the poet is Vailva, the father of Uśanas. Acc. to Sk. kavi refers to the sage Kanva: कविं सिधाविनं कण्वम्. Sk. explains अवेतिहासमाचक्षते । कण्व ऊधिरन्धोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्याश्विनौ चक्षुर्ददतुरिति ।...तदेतन्मन्त्रान्तरेऽपि कक्षीवान्वक्ष्यति । युवं कण्वायापिरिप्ताय [अ० सं० १।११८।७] इति । कुत्से नाप्युक्तम्—याभिः कण्वं प्र सिधासन्तम् [अ० सं० १।११२।५] इति ।

कृपमाणम्—lamenting. Cf. AV. v. 19. 3 : अश्रूणि कृपमाणस्य यानि जीतस्य वाहतुः the tears that flowed from the lamenting one who had been conquered. Lat. *crepo* creak, rattle, talk much of.

विचक्षे—dat. inf. of वि-चक्ष्. *Cakṣase* from the stem in *as* also occurs. अभिचक्षे, अभिप्रचक्षे, अवचक्षे and सचक्षे are also found in RV.

15

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्ण-	चरित्रम् हि वेःऽइव अच्छेदि पर्णम् ।
माजा खेलस्य परितक्मयायाम् ।	आजा खेलस्य परिऽतक्मयायाम् ।
सद्यो जङ्घामायसीं विशपलायै	सद्यः जङ्घाम् आयसीम् विशपलायै ।
धने हिते सतर्वे प्रत्यधत्तम् ॥१५॥	धने हिते सतर्वे प्रति अधत्तम् ॥१५॥

The leg (*caritram*) was cut off (*acchedi*), like the wing of a bird (*veḥ parṇām iva*) in the race (*ājā'*) at the tournament (*paritakmyāyām*) of Khela (*Khelāsya*). Forthwith (*sadyāḥ*) you put (*pratyadhattam*) an iron (*ā'yasīm*) leg (*jāṅghām*) on Viśpalā (*Viśpālāyai*) to run (*sartave*), for the stake (*dhāne hitē*).

सायणः । अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजर्षिः । तस्य सम्बन्धिनी विश्पला नाम स्त्री । सा संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादासीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावागत्यायोमयं पादं समधत्ताम् । तदेतदाह । आज्ञा आजौ संग्रामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सम्बन्धिन्या विश्पलाख्यायाः चरित्रम् चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पर्णम् पतलमिव अच्छेदि हि पुरा छिन्नमभूत् खलु । हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतौ सन्तौ परितक्मयायाम् । परितक्मया रात्रिः । परित एनां तकति [निरु० १२।२५] इति यास्कः । एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य सद्यः तदानीमेव हिते शत्रुपु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्तवे सतुं गन्तुं विश्पलायै आयसीम् अयोमयीं जङ्घां जङ्घोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्ताम् । सन्धानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरित्रम् । अर्तिलधूसूखनसहचर इवः [३।२।१८४] इति करण इवप्रत्ययः । आज्ञा । सुपां सुलुक् [७।१।३९] इति विभक्तेर्डीदेशः । आयसीम् । अयःशब्दाद्विकारार्थं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् [४।३।१५४] । 'टिड्ढाणञ्' [४।१।१५] इति ङीप् ॥१५॥

स्कन्दस्वामी । [१।११२।११] अलेतिहासमाचक्षते । अगस्त्यपुरोहितः एलो [खेलो ?] नाम राजा बभूव । तस्य सेनायां योद्धी विश्पला नाम स्त्री । तस्या अन्नार्थं धनार्थं च युध्यमानायाः शत्रवो जङ्घां चिच्छिदुः । तदपि कक्षीवान् वक्ष्यति । चरित्रं हि वेरिवेति । तस्याश्छिन्नां जङ्घां ज्ञात्वा पुरोहितोऽगस्त्योऽश्विनौ तुष्टाव । तौ विश्पलां प्रति जग्मतुः । तदेतत्कक्षीवानपि वक्ष्यति । सूनोर्माने [ऋ० सं० १।११७।११] इति । आगत्य च सद्यो लोहमयीं जङ्घां विश्पलायाश्चक्रतुः । तदेतत् कक्षीवानेव वक्ष्यति । सद्यो जङ्घामिति, प्रति जङ्घाम् [ऋ० सं० १।१२८।८] इति च ।

वेङ्कटमाधवः । विश्पलां नाम स्त्रियमैलस्यार्थाय तस्य शत्रुभिः सह युध्यमानां शत्रुभिश्छिन्नजङ्घामगन्तीं सहस्रधननिमित्ते संग्रामे एलस्य पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ लोहमयजङ्घाप्रतिसन्धानाद् ररक्षतुः ।

चरित्र— is formed by adding च (originally -tr with the secondary suffix -a) with the connecting vowel i. Similarly formed

are खनिव shovel, जनिव birth-place, पविव sieve, भरिव arm, भविव world, सनिव gift. Note that the word चरिव means विचरणसाधन (instrument of moving about) *i.e.*, leg or foot in RV: मा रक्षन्तु विससश्चरिवात् may they protect me from the breaking of the leg viii. 48. 5. In the later language this sense has become obsolete and चरित, चरिव, आचरण etc. mean conduct, behaviour. In German *wandeln* means to wander, and the noun *Wandel* means conduct, behaviour.

वे:—वि means bird. Lat. *ovis*.

पर्णम्—wing. Lithuanian *spárna*. Eng. *fern*.

आजा—loc. s. of आजि race.

खेलस्य—Khela is mentioned only here in RV.

परितक्मयायाम्—from तक्ति, तक्ति to run, to rush along. Av. *tacaiti* runs, flows, Mod. Pers. *tāxtan* run. तक्ति is read in the list of गतिकर्म roots in the *Nighaṇṭu*. So परितक्मया means running about, turmoil, *melée*.

विष्पलायै—Acc. to VM., Sk. and S., Viśpalā was a female soldier in the army of Khela. Acc. to Pischei Viśpalā was a racing mare who having broken her leg while running a race in honour of Vivasvant (Khela) was supplied by the Aśvins with an iron leg which enabled the mare to run the race and win the prize. In RV. i. 182. 1 the Aśvins are called Viśpalāvasū or the patrons of Viśpalā.

धने हिते—the wages placed apart; *cf.* प्रधने in st. 2.

सर्तवे—dat. inf. of सृ flow.

16

शतं मे॒षान्वृ॒क्ये चक्ष॑दान-

सृ॒ज्जाश्वं॑ तं पि॒तान्व॑ चकार ।

तस्मा॑ अ॒क्षी ना॑सत्या वि॒चक्षे॑

आध॑त्तं द॒स्त्रा भि॑षजाव॒नर्वन्॑ ॥१६॥

शतम् | मे॒षान् | वृ॒क्ये | चक्ष॑दानम् ।

सृ॒ज्जऽअ॑श्वम् | तम् | पि॒ता | अ॒न्धम् | च॒कार॑ ।

तस्मै॑ | अ॒क्षी इति॑ | ना॒सत्या॑ | वि॒चक्षे॑ ।

आ | अध॑त्तम् | द॒स्त्रा | भि॑षजौ | अन॑र्वन् ॥१६॥

His father (*pitā'*) made (*cakāra*) blind (*andhām*) the Rjṛāśva (*tām Rjṛāśvam*) who had given (*cakṣadānām*) a hundred (*śatām*) rams (*meṣā'n*) to the she-wolf (*vṛkyē*). On him (*tāsmā*), O Nāsatyas (*Nāsatyā*), you bestowed (*ā' adhattam*) eyes (*akṣī'*) to see (*vicākṣe*), O wonder-workers (*dasrā*), unrivalled (*anarvān*) physicians (*bhiṣajau*).

सायणः । वृषागिरः पुत्र ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः, तस्य समीपेऽश्विनो-
र्वाहनभूतो रासभो वृकी भूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्यान्
पौरजनानां स्वभूतान्मेषान्छकलीकृत्य प्रददौ । ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्
[ऋ० सं० १।११७।१८] इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं
पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनावस्मद्वाहननिमित्तमस्यान्ध्यं
जातमिति जानन्तौ तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अत्र
तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यः ऋज्राश्वः शतं शतसंख्याकान् मेषान् वृक्ये
आत्मना पोषिताय वृकस्त्रिये शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानम् । क्षदति-
रक्तिकर्मात्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तम् ऋज्राश्वं पिता शापेन अन्धं
दृष्टिहीनं चकार कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा
भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ [ऐ० ब्रा० ४।१, तै० आ०
२।३।११।१२] इति श्रुतेः । दस्त्रा दर्शनीयावेतत्संज्ञौ वा हे अश्विनौ । अनर्वन्
अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशापाद्गमनरहिते । अक्षौ चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं
समर्थे तस्मै ऋज्राश्वाय आ अधत्तम् व्यधत्तम् अकुरुतम् ॥ वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा
तस्य स्त्री वृकी । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् [४।१।६३] इति ङीप् ।
जसादिषु छन्दसि वाचनम् [८।३।१०९।१] इति चतुर्थ्येकवचनस्याडभावे
यणादेश 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' [८।२।४] इति परस्यानुदात्तस्य
स्वरितत्वम् । चक्षदानम् । क्षदेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । ई च द्विवचने
[७।१।७७] इति द्विवचनपरत्वादक्षिशब्दस्येकारान्तादेशः* । स च उदात्तः । तस्मिन्

* ई च द्विवचन इति परत्वादक्षिशब्दस्येकारान्तादेशः । M. ई च द्विवचने
...इति परत्वात् अक्षशब्दस्य ई° P. See S. under i. 52. 10, 117. 17, 120. 6.

कृते सकृद्रतौ विप्रतिपेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव [प० ४०] इति परिभाषया पुनर्नुम् न भवति । विचक्षे । चक्षेः सम्पदादिलक्षगो भावे क्विप् [३।३।१०८।९] । अनर्वन् । ऋ गतौ* । अस्माद् अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते [३।२।७५] इति दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे वनिप् । अर्वं गमनं विषयं प्रत्यनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुपां सुलुक् [७।२।३९] इति द्विवचनस्य लुक् । छान्दसो नलोपाभावः ॥२६॥

शतम्—‘एकं च’ इति वाक्यशेषः । कुत एतत् । ऋज्याश्चः शतमेकं च मेषान् [ऋ० सं० १।१२७।१८] इति मन्वान्तरे दर्शनात् । स्कन्दः । अन्वहमेकैकं यावच्छतम् । माधवः ।

वृक्ये—Note the independent svarita. *Vṛ'ka* is accented on the first syllable, *vṛkī'* on the second, because the fem. suff. is *nīs* (*i'*), *vṛkī' + e = vṛk + y + e = vṛkyé*.

The first line is regarded as a complete sentence, because acc. to Pāṇini शब्द and शानच् are the substitutes for लट् and consequently they may sometimes act as finite verbs.

चक्षदानम्—perf. part. of चक्ष् to cut up, divide, distribute. विशसन्तम् VM. चक्षिरत्न विशसनार्थः Sk. चक्षिः शकलीभावकर्मा वा दानकर्मा वा । Mādhava. चक्ष् is read in the list of उदकनाम and अन्ननाम in the *Nigh.* तद्यथैवादी मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् बार्हति, उच्चार्य वा वेहतं वा चक्षन् एवमेवास्मा एतत् चक्षन्ते यदग्निं मन्यन्ति, अग्निर्हि देवानां पयः । *Ait. Br.* i. 15.

शतं मेषान् वृक्ये मामहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।

आची ऋज्याश्च अश्विनावधत्तं ज्योतिरन्वाय चक्रयुर्दिचक्षे ॥

युनमन्वाय भरमह्यत्सा वकीरश्विना वषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदानं ऋज्याश्चः शतमेकं च मेषान् ॥

RV. i. 117. 17-18.

He had dealt out a hundred rams to the she-wolf and was led into darkness (blindness) by his wicked father. You gave, O Ásvins, eyes to Rjráśva, you made for the blind light to see.

Safety, prosperity invoked the she-wolf on the blind man, O Ásvins, O bulls, with these words, O heroes, 'Rjráśva (it

* गतिप्रापणयोः [घा० १।८८८] । ऋ सृ गतौ [घा० ३।१६-१७] ।

is who) like a young lover has served up a hundred and one rams'.

कृञ्वाचम्—कृञ् means moving straight, quick, white or shining. Cf. दिवा हरिदं दृशे नक्तमञ्चः RV. ix. 97. 9. During the day he appeared as a dun-horse and during the night as a white (one).

अक्षी—The stem was originally *akṣ* and the original dual is probably preserved in अक्षी (cf. वाससो from वासस्). The analogy of this अक्षी was followed in अक्षीभ्याम् etc.

अनर्वन्—Indian commentators regard it as an adj. qualifying अक्षी. अनर्वणी अप्रवृत्ते शोभनगमने सूक्ष्मदर्शने VM. अन्यं प्रत्याश्रिततया यो न गतः सोऽनर्वा । अत्ययेन चावैकवचनम् । अनर्वणी अनन्याश्रिते, स्वायत्ते । पित्रा शापेनापनेतु-मशक्ये इत्यर्थः । Sk. असुखलिते Mādhava.

It may also be regarded as a loc. used adverbially (like अग्रे) meaning without hindrance. अर्वन् means enemy, rival. Cf. RV. i. 94. 2 अनर्वा चेति.

The best way would be to regard it as an adj. qualifying भिषजा. In the Vedas when there are two words with the same case-ending in apposition, sometimes the first alone retains its ending. (Cf. the principle of पु'वद्भाव and loss of endings in Samāsa.) Here there are three vocatives placed side by side and so the last drops its ending.

17

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य
कार्ष्णवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।
विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः
समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥१७॥

आ । वाम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य ।
कार्ष्णऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयन्ती ।
विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत् । भिः ।
सम् । ऊँ इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥

The daughter (*duhitā'*) of the Sun (*Sū'ryasya*) mounted (*ā' atiṣṭhat*) your (*vām*) chariot (*rātham*) like one who has

won (*jāyanti iva*) the goal (*kā'rṣma*) with the horse (*ārvatā*). All (*viśve*) the Gods (*devā'h*) approved (*ānu amanyanta*) with their hearts (*hṛdbhiḥ*). You, O Nāsatyas (*Nāsatyā*), indeed are (*u*) united with (*sām sacethe*) glory (*śriyā'*).

सायणः । सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जेयति, तस्येयं भविष्यतीति । तत्ताद्विना-
बुदजयताम् । सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमारूरोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् [ऐ० ब्रा० १६।७] इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसन्धेयम् । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिता भूमिः [ऋ० सं० १०।८।१] इति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ वाम् युवयोः रथम् कार्ष्णव । कार्ष्णशब्दः* काष्ठावाची । यथा काष्ठामाजिधावनस्यावधितया निर्दिष्टं लक्ष्य-
माशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावद्भ्यः पूर्वं प्राप्नोति, एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वम् अर्वता शीघ्रमवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयन्तो जीयमाना सूर्यस्य सवितुः दुहिता आ अतिष्ठत् आरूढवती । विश्वे सर्व इतरे देवाः एतदारोहणस्थानं हृद्भिः हृदयैः अन्वमन्यन्त अन्वजानन् । तदानीं हे [नासत्या] नासत्यावश्विनौ श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया सम्पदा कान्त्या वा युवां संसचेथे संगच्छेते ॥ जयन्ती । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । हृद्भिः । पद्वलित्यादिना [६।१।६३] हृदयशब्दस्य हृद्भावः । सचेथे । पच समवाये [धा० १।९७७] । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥१७॥

कार्ष्ण—occurs only in RV. It means the goal in a race-course. The stem is कार्ष्णन् n. formed with -man added to *kr* with the वृद्धि of the radical vowel which is accented. Cf. भास्मन्

* काष्ठवाची ।...यथा काष्ठम्—all. But the word is काष्ठा and not काष्ठ. Yāska says : आन्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते, कात्वा स्थितो भवति (Nir. ii. 16). VM. has कार्ष्णशब्दः काष्ठावचनः, यथाजिं धावन्कीर्णं काष्ठामातिष्ठति...Under RV. ix. 74. 8. S. says : कार्ष्णशब्दः काष्ठावचनः.

table, शक्नुन् power. Sk.'s explanation क्रियते तदिति कार्त्तं गुभागुभलक्षणं कर्म, तद् यथा कर्तारमातिष्ठति, एवमातिष्ठदास्थितवती is very far-fetched.

जयन्ती—Acc. to Indian commentators the active has been used here for the passive. But that is not necessary.

सचेधे—सच् or सम्-सच् Atm. with the Instr. means to be connected with, to associate with, to obtain. संसचेधे=संगच्छेधे. Cf. सचन्त यदुषसः सूर्येण RV. x. 111. 7 (संगच्छन्ते S.)

The Aśvins are in many parts of RV. connected with Sūryā, the youthful daughter of the Sun. Allusion is also made to Sūryā in connexion with the Aśvins in x. 55. 9, where, however, they no longer appear as her husbands.

सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा।

सूर्या यत् पत्ये शंसन्तीं मनसा सविताददात् ॥८॥

यदश्विना पृच्छमानावयातं विचक्रेण वहतुं सूर्याय।

विश्वे देवा अनु तदामजानन् पुत्रः पितराववृणीत पूषा ॥१४॥

Soma was the wooer, the Aśvins were the two friends of the bridegroom, when Savitr gave to her husband Sūryā, consenting in her mind. When ye came, O Aśvins, to the marriage procession of Sūryā, to make enquiries, all the gods approved, and Pūṣan, as a son, chose you as his parents. O. S. T. It appears that the Aśvins were originally the best men, then they themselves must have married Sūryā.

18

यदयातं दिवोदासाय वर्ति-

भरद्वाजायाश्विना हयन्ता।

रेवदुवाह सचनो रथो वां

वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

यत् अयातम् दिवः५दासाय वर्तिः।

भरत्५वाजाय अश्विना हयन्ता।

रेवत् उवाह सचनः रथः वाम्।

वृषभः च शिशुमारः च युक्ता ॥१८॥

As (*yāt*) you, O *Aśvins* (*Aśvinā*) went (*āyātam*) the round (*vartih*) for *Divodāsa* (*Divodāsāya*) for *Bharadvāja* (*Bharād-vājāya*), driving (*hāyantā*) [the steed], your (*vām*) true (*sacanāḥ*) chariot (*rāthah*) carried (*uvāha*) rich goods (*revāt*). The bull (*vṛṣabhāḥ ca*) and the dolphin (*śimśumā'rah ca*) were yoked to it (*yuktā'*).

सायणः । [अश्विना] हे अश्विनौ हयन्ता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय सम्भ्रियमाणहविल्क्षणाज्ञाय यजमानाय दिवोदासाय एतसंज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तिः तदीयं गृहं यत् यदा अयातम् अगच्छतं तदानीं रेवत् धनयुक्तमज्ञं वाम् युवयोः सचनः सेवनो रथः उवाह तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन् रथे वृषभः अनडान् शिशुमारः ग्राहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता वाहनतया संयुक्तावास्ताम् ॥ दिवोदासाय । दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः [काशिका ६।३।२१*] इत्यलुक् । दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । [६।२।९।११] इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय । भृज् भरणे [घा° १।८।८२] । अस्माद् व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतुः छन्दस्युभयथा [३।४।११७] इत्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हयन्ता । ह्येजः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । बहुलं छन्दसि [६।१।३४] इति सम्प्रसारणम् । शपि गुणे छान्दसोऽयादेशः । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेर्मतौ बहुलम् [६।२।३७।६] इति सम्प्रसारणम् । छन्दसीरः [८।२।२५] इति मतुपो वत्वम् । रयिशब्दाच्च [का° ६।१।१७६] इति मतुप उदात्तत्वम् । सचनः । षच सेवने [घा° १।९७७] । अनुदात्तेतश्च हलादेः [३।२।१४९] इति युच् । 'सुपां सुलुक्' [७।१।३९] इति विभक्तेराकारः ॥१८॥

* The Bhāṣya has दिवश्च दासे ६।३।२१।५ ।

† Both Bhāṣya and Kāśikā have आद्युदात्तप्रकरणे दिवो° ।

‡ The Bhāṣya has मतुवुदात्तत्वे रयिहणम् vi. 1. 176. 1 which is found in the Kāśikā as रयिश्चाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ।

स्कन्दस्वामी । [१११२१४] दिवोदासो नाम राजा शम्बरनाम्नासुरेण युयुत्समानोऽश्विनौ स्तुत्वा सहायावाजुहाव । तस्यागत्याश्विनौ सहायौ बभूवतुः ।

अयातम्—accented because of the conjunction यत्. निपातेर्यदयदिहन्त-कुविधेचेच्चण्कच्चिद्यव युक्तम् viii. 1. 30.

दिवोदासाय—“Divodāsa Atithigva is one of the leading princes in the early Vedic age. He was a son of Vadhryaśva, and father, or more probably grandfather, of Sudās. His great enemy was Śambara, the Dāsa, who was apparently the chief of a mountain people, and whom he repeatedly defeated” (*Vedic Index*). RV. i. 112. 14 याभिर्महामतिथिग्वं कशोयुव दिवोदासं शम्बरहव्य आवतम् by which you aided the great Atithigva Kaśojū Divodāsa in the battle with Śambara.

वर्तिः—neuter s-stem, from हृत् to revolve (Lat. *verto* I turn) like सर्पिस्, हविस्, अर्चिस्, ज्योतिस्, वह्निस् etc. It means circuit round and is generally the cognate object of a गत्यर्थक root.

भरद्वाजाय—It is a governing compd. meaning lit. carrying off the prize, like Jamad-agni (going to Agni).

In these verbally governing compds the first member is generally a pres. part. and the second member its object. The compd. is accented on the final syll. of the first member.

“Acc. to the Pañcaviṃśa Brāhmaṇa Bharadvāja was the Purohita of Divodāsa.” Acc. to VM. Divodāsa was a descendant of Bharadvāja : भरद्वाजकुलोत्पन्नाय.

हयन्ता—Nom. du. of pres. part. of the denom. ह्य to run. The root हि is स्वादि. “There are a few denominative forms made without suffix direct from nominal stems” (MACDONELL).

रिवत्—wealthy (Av. *raēvant*) formed from रयि (from रि a reduced form of रा to give) with the possessive suffix -vant. रयिमत् and रयिवत् are also rare forms. Hence, Kātyāyana says : रयेर्मतौ बहुलम्.

सचनः—formed from सच् to accompany with अन (युच्) accompanying, never-failing.

शिशुमारः—later शिशुमारः.

19

रयिं सु॒क्ष॒त्रं स्व॒प॒त्य॒मायुः

सु॒वी॒र्यं नास॒त्या वह॑न्ता ।

आ ज॒ह्ना॒वीं सम॑न॒सोप॒ वाजै॑-

त्रि॒र॒हो भा॒गं द॑ध॒तीम॒यात॑म् ॥१८॥

रयि॑म् सु॒क्ष॒त्रम् सु॒अ॒प॒त्य॒म् आयुः॑ ।

सु॒वी॒र्यम् नास॒त्या वह॑न्ता ।

आ ज॒ह्ना॒वीम् स॒म॒न॒सा उप॑ वाजैः॑ ।

त्रिः॑ अ॒हः भा॒गम् द॑ध॒तीम् अ॒या॒तम् ॥

Bringing (*vāhantā*) riches (*rayim*) along with good dominion (*sukṣatram*) and [long] life (*ā'yuh*) along with good progeny (*svapatyām*), noble valour (*suṣī'ryam*), you, O Nāsatyas (*Nāsatyā*) came (*ā' ayātam*) with reward (*vā'jaiḥ*) with one intention (*sāmanasā*) to Jahnāvi (*Jahnā'vīm*) who offered (*dādhatim*) a portion (*bhāgām*) thrice (*triḥ*) a day (*āhnaḥ*).

सायणः । हे [नासत्या] नासत्यावश्विनौ सुक्षत्रं शोभनबलं रयिम् धनम् स्वपत्यम् शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतम् । आयुः । अन्ननामैतत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहन्ता धारयन्तौ युवां समनसा समानमनस्कौ सन्तौ जह्नावीम् जन्होर्महर्षेः सम्बन्धिनीं प्रजाम् आ अयातम् आभिमुख्येनागच्छतम् । कीदृशीम् ? वाजैः हविलक्ष्णैरन्नैरुपेताम् । अ॒हः । अत्राहः-शब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण त्रिः त्रिधा विभक्तं भागम् अंशं दधतीम् विभ्रतीम् । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रम् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । वीरवीर्यौ च [६।२।१२०] इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्नावीम् । जह्नु शब्दात् तस्येदम् [४।३।१२०] इत्यर्थेऽण् । टिड्ढाणञ् [४।१।१५] इति ङीप्^१ । ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च—वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च [काशिका ६।३।१०९] इति । अत एव मध्योदात्तत्वम् ॥१९॥

^१ ओर्गुणः इति गुणः ।

जङ्गावीम्—probably the wife of Jahnu, just as Manāvi is the wife of Manu and Agnāyī the wife of Agni; acc. to S. the race of Jahnu. जङ्ग शब्दस्यायं मनोरो वा [४।१।३८] इत्यौकारो डोप् च स्वीप्रत्ययस्यैकान्तसत्वात्। जङ्गोर्भायां जाङ्गवी। अथवा जङ्गोरपत्यं जाङ्गवी। जङ्गोः प्रजा जाङ्गवी सती जङ्गावीत्युच्यते। प्रथमद्वितीययोरचरयोः स्वरव्यत्यासस्यैकान्तसत्वात्। जङ्गोः प्रजां बलकाश्च-कुशिक-गाधि-विश्वामित्रप्रभृतिकामित्यर्थः। Sk. जङ्गोरपत्यभूतां प्रजाम्। बलकाश्चकुशिकाविश्वामित्रप्रभृतिकामित्यर्थः। VM. “Jahnu occurs in the plural in the legend of Sunahśepa, who is said to have obtained, as Devarāta, both the lordship of the Jahnus and the divine love of the Gāthins. A Jāhnava, a descendant of Jahnu, was, according to the Pañcaviṃśa Brāhmaṇa, Viśvāmitra, who is said, by means of a certain Catūrātra ritual, to have secured the kingdom for the Jahnus in their conflict with the Vreīvants.” Jahnāvi is mentioned here and under RV. iii. 58. 6 पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जङ्गाव्याम्, Your ancient residence, your auspicious friendship, your riches, O heroes, are in the family of Jahnu.

सुवीर्यम्—Acc. to S. it is a Bah., acc. to Sk. and probably VM. it is a Karm. In RV. i. 36. 17 अग्निर्वैवने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् (Agni won mastery, Agni gave good luck to Kanva) the word is, evidently, a Karm.

विः—Gk. *tri-s*, Lat. *tri-s*. Similarly, द्विः, Gk. *di-s*, Lat. *bi-s*. The genitive is used with these adverbs used in a multiplicative sense. विश्विदक्तोः RV. vii. 11. 3 three times a night.

अङ्गः—The partitive genitive is used with multiplicative adverbs like सकृत्, द्विः विः, etc. कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालोऽधिकरणे ii. 3. 64.

20

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं

सुगेभिर्नक्तमूहथूरजोभिः।

विभिन्दुना नासत्या रथेन

वि पर्वतां अजरयू अयातम् ॥२०॥

परिऽविष्टम् | जाहुषम् | विश्वतः | सीम्।

सुऽगेभिः | नक्तम् | ऊहथुः | रजऽभिः।

विऽभिन्दुना | नासत्या | रथेन।

वि | पर्वतान् | अजरयू इति | अयातम्॥

You carried away (*ūhathuḥ*) at night (*nāktam*) through easily passable (*sugēbhiḥ*) aerial regions (*rājōbhiḥ*) the son of Jahuṣa (*jāhuṣām*) surrounded (*pāriviṣṭam*) on all sides (*visvātaḥ*). With your car (*rāthēna*) that splits asunder everything on its way (*vibhindūnā*), O Nāsatyas (*Nāsatyā*), you went (*vi ayātam*) through the mountains (*pārvatān*), O unageing one (*ajarayū*).

सायणः । जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टम् शत्रुभिः परिवृतं* तं राजानं [जाहुषम्] हे [नासत्या] नासत्यावश्विनौ अजरयू जरावर्जितौ† नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तम् रात्रौ सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः रजोभिः रज्जुकैर्मार्गैः ऊहयुः तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतम् । सौम् इत्येतत् पदपूरणम्‡ । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान्ष्ठिलोच्चयान् वि अयातम् विशेषेणागच्छतम् ॥ परिविष्टम् । 'विश प्रवेशने [धा० ६।१०] । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तरः [६।२।४९] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । सुदुरोरधिकरणे [३।२।४८।३] इति गमेर्ङः । विभिन्दुना । भिदिर् विदारणे [धा० ८।२] । औणादिक उप्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्यच् [३।१।८] नच्छन्दस्यपुत्रस्य [७।४।३५] इतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्यच्छन्दसि [३।२।१७०] इत्युप्रत्ययः ॥२०॥

स्कन्दस्वामी । अत्रेतिहासमाचक्षते । जाहुषो नाम ऋषिर्बृद्धो बृद्धया भार्यया बृद्धैश्च पुत्रपौत्रादिभिः परिवृतो देवानियाज । तं दृष्ट्वासुरास्तुङ्गैः पर्वतैः परिक्षिप्ते मरुदेशे प्रचिक्षिपुः । स ततः प्रबृद्धत्वात्स्वयं निर्गन्तुमशक्तुर्वन्नश्विनौ महाकारुणिकौ तुष्टाव । तमश्विनावागत्यैकयैव रात्र्याश्वेन रथेन तान् पर्वतानतिक्रमयाञ्चक्रतुरिति ।

* Some Mss. read परिवेष्टितम्.

† जरावर्जितो M. P.

‡ पादपूरणम् M. P., but in the *Nirukta* (i. 7) we find: सौमिन्ति परियहार्थीयो वा पदपूरणी वा.

¹ The root is विष्ल व्याप्तौ [धा० ३।१३].

तदेतदिहोच्यते परिविष्टमित्यादिना । परिशब्दोऽत्र विश्वत इत्येतेन पौनरुक्त्य-
प्रसङ्गाद् धात्वर्थानुवादी । विषिव्याप्त्यर्थः । व्याप्तं जरया । जाहुषं नामर्षिम् ।
विश्वतः सर्वतः स्वतः पुत्रतो दारतश्च । सपुत्रदारं वृद्धमित्यर्थः । रजोभिः
रजःशब्दोऽत्र तेजोवचनोऽन्तर्णीतमत्वर्थश्च । तेजस्विभिः । शीघ्रगामिभिरित्यर्थः ।
विभिन्दुना पर्वतभेदनसमर्थेन रथेन तुङ्गानपि पर्वतान् हे अजरयू । युशब्दोऽत्र
तद्वदर्थः । अश्वयुगव्यू रथयुः [ऋ० सं० १।५।१४] इति यथा । अजरावन्तौ ।
जरारहितावित्यर्थः । व्ययातम् । यातिरत्वान्तर्णीतव्यर्थः । विगमितवन्तौ युवाम् ।
अतिक्रमितवन्तावित्यर्थः ।

वेङ्कटः । विश्वतः [परिविष्टम्] परिगृह्यावष्टभ्यासुरैः परिवृतम् । जाहुषं
नाम देवानां यजमानम् । [सुगेभिः] सुगमैः [रजोभिः] मार्गैः नक्तम् ऊहयुः ।
[विभिन्दुना] तदानीं पर्वतानां विभेत्ता रथेन [पर्वतान्] पर्वतानां मध्ये [अजरयू]
जरारहितावजीर्णौ सन्तौ [व्ययातम्] गतवन्तौ ॥

जाहुषम्—*cf.* युवं चवानं जरसोऽमुमुक्तं निपेदव ऊहयुरायुमश्वम् । निरंहसस्तमसः
स्पतंसविं नि जाहुषे शिथिरं धातमन्तः ॥ RV. vii. 71. 5 you released Cyavāna
from old age, you carried a swift horse to Pedu; you rescued
Atri from distress and darkness; you placed Jāhuṣa in freedom.

सीम्—like ईम् and कौम् was originally a pronominal form which
has crystallized into a particle and is used as the acc. of all
numbers and genders in the third person. Like ईम् it is always
accentless. See pp. 176, 246.

विभिन्दुना—Acc. to Geldner the second half describes a
different exploit of the Ásvins. *Cf.* RV. i. 117. 16 वि जयुषा यययुः
सान्वद्रेः you passed through the back of the mountain with
your victorious (car). वि जयुषा रथ्या यातमद्रिम् vi. 62. 7. ता वर्तिर्यातं
जयुषा वि पर्वतम् x. 39. 13. The formation of भिन्दु is explained by
S. under RV. i. 11. 4. It is formed from the present stem
of भिद् with the agent suffix u, like -vindu finding. भिदिर् विदारणे ।
'कुः' इत्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यः [उ० १।२३] इति कुप्रत्ययः । तस्य कृन्दस्युभयथा
[१।४।११७] इति सावैधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः अम् [२।१।७८] । मित्त्वादन्त्यादचः परी
भवति । असोरहोपः [६।४।१११] । अनुस्वारपरसवर्णौ ।...

पर्वतान्—If we take the whole stanza as describing a single exploit 'parvata' would mean 'cloud'.

अजरयु—ageless. See Sk.

21

एकस्या वस्तोरावतं रणाय
वशमश्विना सनये सहस्रा ।
निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता
पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥२१॥

एकस्याः वस्तोः आवतम् रणाय ।
वशम् अश्विना सनये सहस्रा ।
निः अहतम् दुच्छुनाः इन्द्रवन्ता ।
पृथुश्रवसः वृषणौ अरातीः ॥

You aided (*āvatam*), O *Āśvins* (*Āśvinā*) *Vaśa* (*Vāśam*) in battle (*raṇāya*) so that he might gain (*sanāye*) thousands (*sahāsrā*) in a single morning (*ekasyāḥ vāstoḥ*), Accompanied by *Indra* (*indravantā*), you killed off (*niḥ ahatam*), the ill luck (*ducchūnāḥ*), the enemies (*ārātiḥ*) of *Prithuśravas* (*Prithuśravasah*), O bulls (*vṛṣaṇau*).

सायणः । हे [अश्विना] अश्विनौ वशम् एतत्संज्ञमृषिम् एकस्याः वस्तोः एकस्याहः रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभाय आवतम् अरक्षतम् । स ऋषिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः । अपि च हे वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनौ इन्द्रवन्ता इन्द्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुनाः दुष्टमुखान् दुःखस्य कर्तृन् पृथुश्रवसः विस्तीर्णयशसः अरातीः शत्रून् निरहतम् निःशेषेणावधिष्टम् । यद्वा । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रूनिति योज्यम् ॥ सहस्रा । सुपां सुलुक् [७।१।३९] इति चतुर्थ्या ङादेशः । अहतम् । लङि थसस्तम् । 'अनुदात्तोपदेशः' [६।४।३७] इत्यादिनानुनासिकलोपः । दुच्छुनाः । शुनमिति सुखनाम् । दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । परादिश्छन्दसि बहुलम् [६।२।१९९] इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥२१॥

स्कन्दस्वामी । पृथुश्रवा नाम राजा सन्ततैर्बहुभिर्दुर्भिक्षैः पीड्यमानोऽश्विना-
वियाज तुष्टाव च । तस्याश्विनौ तु महत्या वृष्ट्या तान्यपनिन्यतुरिति ।

स्कन्दस्वामी । वशो नाम राजा श्वप्रायबलः । स हस्तिबलैः शत्रुभिः पराजीय-
मानः साहाय्यं कर्तुमश्विनौ स्तुत्याजुहाव । तं प्रति तस्मिन्नेवाहन्यश्वि-
नावाजग्मतुरिति ।

वसोः—gen. in a temporal sense. व्यत्ययेनाव स्त्रीलिङ्गता सप्तम्यर्थे च षष्ठी,
Sk. वसोः is read in the list of aharnāman in the *Nigh.* There is
no question of व्यत्यय here for *vas-tu* (morning from *vas* shine)
and *sūtu* (birth) are fem.

रणाय—In the *Nigh.* रण heads the list of words denoting
battle. रणाय is explained by Yāska in two passages as रमणीयाय
संग्रामाय. रण from *raṇ* to rejoice means pleasure, joy, battle in
which heroes rejoice.

वशम्—Vaśa was the priest of King Prthuśravas. He is the
author of RV. viii. 46. वश is also mentioned as a protégé of
the Aśvins in RV. i. 112. 10: ग्रामिर्वशमश्वं प्रेषिमावतम् with which
you aided Vaśa, the son of Aśva, the Preṇi. He is also
mentioned in the *Sāṅkhāyana Śrauta Sūtra* (xvi. 11. 13) as
having received bounty from Prthuśravas Kāṇita. Cf. RV. viii.
46. 21: आ स एतु य ईवर्दा अदेवः पूर्वमाददे । यथा चिदशो अश्वः पृथुश्रवसि कानीतेऽस्या
व्युषाददे. "Now let the not-god man approach who hath received
reward so great. As Vaśa Aśvya, when this light of morning
dawned, received from Prthuśravas, from Kanīta's son." RV.
viii. 46. 24: दानासः पृथुश्रवसः कानीतस्य सुराधसः । रथं हिरण्यं ददन्महिष्ठः
सूरिरभूद्वर्षिष्ठमङ्गत श्वः ॥ These are the gifts of the liberal Prthuśravas,
son of Kanīta. Giving the golden car, he became the most
liberal patron and won most lofty fame.

निरहतम्—warded off, expelled, removed.

दुच्छनाः—acc. pl of दुच्छना from दुस् and शुन (growth, success
welfare) misfortune, calamity. अदुच्छुन—free from evil, propitious.
दुच्छुन is an instance of Prākṛitism in the Vedas.

अरातीः—hostilities, hence enemies. See p. 335.

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा

नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभि-

जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥२२॥

शरस्य चित् आर्चत्कस्य अवतात् आ ।

नीचात् उच्चा चक्रथुः पातवे वारिति वाः ।

शयवे चित् नासत्या शचीभिः ।

जसुरये स्तर्यम् पिप्यथुः गाम् ॥२२॥

For Śara (Śarāśya cit), the son of Rcatka (ārcatkāśya) to drink (pā'tave) you raised (uccā' cakrathuh) the water (vā'h) from the well (avatā't ā') from below (nicā't). For Śayu (Śayāve cit), O Nāsatyas (Nāsatyā), pining away (jāsuraḥ) you made the dry cow swell (staryām pipyathuh).

सायणः । आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्य एतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचात् नीचीनात् अवतात् कूपात् उच्चा उच्चैरुपरिष्ठात् वाः उदकं हे अश्विनौ युवाम् आ चक्रथुः आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे [नासत्या] नासत्यावश्विनौ शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणैः जसुरये श्रान्ताय शयवे चित् शयुनाम्ने ऋषये स्तर्यम् निवृत्तप्रसवां गाम् अग्निहोतार्यस्य पयसो दोग्ध्रीं पिप्यथुः पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥ पातवे । पा पाने. [धा० १।९०८] । तुमर्थे सेसेन् [३।४।९] इति तवेन्प्रत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायाम् [धा० १।०।१३४] । जसिसहोरुरिन् [उ० २।७३] । स्तर्यम् । स्तीर्यत आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेनेति स्तरीः । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः [उ० ३।१।५८] इतीकारप्रत्ययः । वा छन्दसि [६।१।१०६] इत्यमिपूर्वत्वस्य विकल्पितत्वात् तदभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यणः [८।२।४] इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्यथुः । *प्यायी वृद्धौ [धा० १।४८४] । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिङ्यङोश्च [६।१।२९] इति पीभावः ॥२२॥

* The Pāṇinīya Dhātupāṭha has स्फायी ओप्यायी वृद्धौ.

स्कन्दस्वामी ।...शरो नाम ऋषिः । स महदेशेन गच्छन् पिपासितः सन्
सुदूरतोयं कूपं ददर्श । स ततः पातुमशक्नुवन्नश्विनौ तुष्टाव । तस्याश्विनौ
सुलभ्यं चक्रतुः । अवतात् । सप्तम्यर्थेऽत्र पञ्चमी । कूपे । नीचात् ।
द्वितीयैकवचनस्यायं सुपां सुलुक् [७।१।३९] इति लुगादेशः । नीचम् ।
सुदूरवर्तित्वाद् ग्रहीतुमशक्यम् । उच्चा । अयमपि द्वितीयैकवचनस्याकारः ।
उच्चम् । हस्तग्राह्यमित्यर्थः । आचक्रथुः आभिमुख्येन कृतवन्तौ स्थः ।...
शचीभिः स्वाभिरतिशयवतीभिः प्रजाभिः कर्मभिर्वा । जसुरये । जसु ताडने ।
ताडयित्वा शलूणाम् । ताडिताय वा । गोः प्रसवनिवृत्त्या अधेनुत्वापत्त्या च
पोडितायेत्यर्थः । स्तर्यं निवृत्तप्रसवा स्तरीरुच्यते । तां पिप्यथुः आप्यायित-
वन्तौ धेनुतां कृतवन्तौ । काम् ? उच्यते । गाम् । तदेतत्परस्तादपि पुनर्वक्ष्यति
अधेनुं दत्त्वा [ऋ० सं० १।१७७।२०] इति । कुत्सेनाप्युक्तम्—याभिर्धेनुम्
[ऋ० सं० १।११२।३] इति । शयुर्नाम राजर्षिः । सोऽश्विनौ परिचर्यया
तुष्टावोवाच च । मम गौरधेनुर्निवृत्तप्रसवा वृद्धा च । तां मे धेनुं कुरुतमिति ।
तामस्मा अश्विनौ धेनुं चक्रतुरिति ।

आर्चकस्य—for the analysis in the Padapāṭha (आचेत्ऽक), see
p. 297.

पातवे—dat. infin. of पा to drink.

वाः—वार water, neut. Av. *vār* m., Gk. *ouron* water, then
wine, Lat. *ūrīna*. वारि is the later form of this *vār* which is
preserved in class. वार्धि ocean.

जसुरये—जसुरि from जस् to be exhausted with the suffix -ri
and connecting u. Cf. वप्ति st. 13. जसति is read in the *Nigh.* in the
list of गतिकर्म roots. It means exhausted, exhausted with hunger
or thirst. जजस्तमर्घी वनुषामरातीः RV. iv. 50. 11 weaken the
hostilities of foes and rivals. जस्र dying out. I. E. **gwes* to go
out, to become extinguished. Gk. *sbennūmi* to quench,
asbestos unquenchable. नोचाग्रमानं जसुरिं नै श्वेनम् RV. iv. 38. 5 like a
hungry eagle swooping downwards. ऋणोषि यच्छवसा भूरि पशो वयो
वकायारये जसुरये RV. vi. 13. 5 when you make with your might
many cattle food to the hungry wolf or the rival.

सुर्यम्—acc. s. of सुरी a barren cow. Cf. Eng. *ster-ile*, Lat. *sterilis* unfruitful, Gk. *steira* sterile, from स्तृ to be stiff, rigid. This सुरी is found in अश्वतरौ etc. with the dissimilatory disappearance of the initial s. Note the independent svarita as in the case of *kumāryām*, *nadyām*, *lakṣmyām*, etc. Those are to be read as *stariam*, *kumāriam*, *nadiam*, *lakṣmiam*, etc. V. G. S., p. 88.

पिप्यथुः—perf 2. du. of *pyā(y)* fill up, swell, overflow.

23

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय	अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ।
ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।	ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।
पशुं न नष्टमिव दर्शनाय	पशुम् न नष्टम् इव दर्शनाय ।
विष्णापुं ददथुर्विश्वकाय ॥२३॥	विष्णाप्वम् ददथुः विश्वकाय ॥२३॥

To the help-seeking (*avasyaté*), praising (*stuvaté*) straight-acting (*ṛjūyaté*) Viśvaka (*Viśvakāya*), son of Kṛṣṇa (*kṛṣṇiyā'ya*), you gave (*dadathuh*), O Nāsatyas (*Nāsatyā*), by your powers (*śacībhiḥ*) Viṣṇāpū (*Viṣṇāpvām*) who was like a lost animal (*paśum nā naṣṭām iva*) for seeing again (*dārśanāya*).

सायणः । अवस्यते अवनं रक्षणमात्मन इच्छते । स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय । ऋजूयते आर्जवमिच्छते विश्वकाय एतत्संज्ञकाय ऋषये नासत्या हे नासत्यौ युवां शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः विष्णापुम् नाम विनष्टम् पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुम् न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् । अवस्यते । अवःशब्दात् सुप आत्मनः क्यच् [३।१।८] । 'शतुरनुमः' [६।१।१६३] इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे छान्दसो घच् ॥२३॥

स्कन्दस्वामी ।...विश्वको नाम राजर्षिः । तस्य बालः पुत्रः प्रमादादुप-
ननाश । स्नेहाद्विपत्त्याशङ्क्या तस्य पालनं पुनश्च दर्शनमिच्छन्नश्विनौ तुष्टाव ।
तस्मै तमानीयाश्विनौ ददतुरिति ।...पशुं न नष्टमिव दर्शनाय । इवशब्दोऽत्र
नेत्यनेन पौनरुक्त्यात् “अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः” [निरु० ७।३२] इति
पदपूरणः ।

अवस्यते, स्तुवते and ऋजुयते are the dat. s. of अवस्य (denom. of
अवस् aid) स्तु and ऋजुय (denom. of ऋजु straight) respectively.

शचोभिः—*śacī* might, power from *śak* to be able. Indra
was the god of might *par excellence* and was known as
śacīpati (master of might) which, people thought, meant ‘husband
of might’ and thus in later times *Śacī* came to be regarded as
the name of the wife of Indra.

पशुं न नष्टमिव—Tautology is fairly common in the language
of the Vedas. सूर्यस्त्वेव न रश्मयः RV. ix. 64. 7, यद्येव occurs
in x. 86. 7. Cf. सारं ततो याह्यमपास्य फला, हंसैर्यथा क्षीरमिवान्मुमध्यात् ।
पञ्चतन्त्रम्.

विष्णापुम्—acc. s. of विष्णापू. Contrast कशोजुवे in i. 112. 14. He
was the son of Viśvaka and was a great help to his father.
When he was lost, the father prayed to Aśvins and got
back his son. The word विष्णापू appears to be a form of
विष्णापू. There are several words in the Vedas ending in -पू.
Thus we have अग्नेपू drinking first, उदपू purified by water,
केतपू purifying the will, घृतपू clarifying ghee, मधुपू purifying
itself by sweetness, वातपू purified by the wind, सुपू clarifying
well and स्वपू broom. In class. we have खलपू cleaning the
threshing floor, cleaner, sweeper. Sāyaṇa derives the word thus :
विष्णोः सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् तदगहणेन सर्वे देवा गृहीता भवन्ति । विष्णुवादीन्
कर्मणा व्याप्नोतीति विष्णापूः पृषोदरादिः । यदा विष्णुं सर्वगृहेषु व्याप्तं सोमं दशा-
पवित्रेणापुनातीति । तस्य चतुर्थी विष्णापू इति । एतन्नामके सम पुत्रे पौत्रे वा ।
Viṣṇāpu is mentioned also in RV. i. 117. 7 (युवं नरा स्तुवते पवित्राय
विष्णापू ददद्युर्विश्वकाय), viii. 86. 3 (of which Viśvaka is the seer)

and x. 65. 12 (विष्णापुं विश्वकायाव सृजथ). RV. viii. 86. 3-4 run thus: युवं हि मा पुरुभुजेमसेधतुं विष्णापुं ददथुर्वस्यदृष्टये । ता वा विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि धौष्टं सख्या सुमोचतम् ॥ उत त्वं वीरं धनसामृजीषिणं दूरे चित्सन्तमवसे हवामहे । यस्य स्वादिष्टा सुमतिः पितृयथा मा नो वि धौष्टं सख्या सुमोचतम् ॥ O Ásvins, protectors of many, you two gave this good fortune to Viṣṇapū so that he might gain wealth. Viśvaka calls on you two for his descendant. Break not off our friendship. Come and set me free. And that treasure-winning man who has pressed out the Soma-skin, we call on him when he is at a distance for aid, whose gracious favour is most sweet like that of a father.

कृष्णियाय—अपत्येऽयं घप्रत्ययो द्रष्टव्यः । कृष्णनान्न ऋधेः पुत्राय. Acc. to घञ्चौ च iv. 4. 117 घच् is added after ण्य in the Vedas in the sense of तव भवः. Tradition assigns to Kṛṣṇa or Viśvaka his son the authorship of RV. viii. 86. The word Kṛṣṇiya may be a patronymic formed from the same name in two other hymns of the *R̥gveda* (i. 116. 23, i. 117. 7) where the Ásvins are said to have restored Viṣṇāpū to Viśvaka Kṛṣṇiya. This Kṛṣṇa may be identical with Kṛṣṇa Āṅgiras mentioned in the *Kauṣītaki Brāhmaṇa*. As a patronymic Kṛṣṇiya would be an isolated formation (cf. however Pajriya) instead of Karṣṇya (*Vedic Index*). In the *Sarvānukramaṇi* Karṣṇi is used instead of Kṛṣṇiya, where the commentator says कृष्णपदाद् बाह्यादित्वादिञ्.

24

दश रात्रीरशिवेना नव द्यू-

नवनदं अथितमप्सुः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्त-

मुन्नियथः सोममिव स्रुवेण ॥२४॥

दश | रात्रीः | अशिवेन | नव | द्यून् ।

अवऽनद्धम् | अनथितम् | अप्सुऽन्तरिति ।

विप्रुतम् | रेभम् | उदनि | प्रवृक्तम् ।

उत् | निन्नियथुः | सोमम् | स्रुवेण ॥२४॥

You raised up (*út ninyathuh*), like Soma (*Sómam iva*) in a ladle (*sruvéna*), Rebla (*Rebhám*) as he lay in the water (*apsú antáh*) floating to and fro (*viprutam*) for ten nights (*dáśa rá'triḥ*) and nine days (*náva dyū'n*) bound (*ávanaddham*) by his enemy (*ásivena*) and pierced through (*śnathitám*), hurled (*právr̥ktam*) in the water (*udáni*).

सायणः । [अलेदमाख्यानम् ।] पुरा खलु रेभमृषिं पाशैर्बद्धासुराः कूपे कस्यचिद्विषमस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन्दश राक्षीनंवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादुदतारयतामिति । तदाह । अप्सु कूपात्तवर्तमानासु अन्तः मध्येऽसुरैः पातितम् अशिवेन दुःखहेतुना दाम्ना अवनद्धम् बद्धं अथितम् शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्रीः दशसंख्याका निशा नव दून् नवसंख्याकान्यहानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् अत एव उदनि उदके विप्रुतम् विप्लुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं प्रवृत्तम् । लुप्तोपममेतत् । प्रवृज्जनेन सन्तर्ह घर्ममिव व्यथया सन्तप्यमानम् । एवंभूतं रेभम् हे अश्विनौ युवाम् उन्निन्यथः तस्मात्कूपादुत्तीर्णमुत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । सोममिव यथानिहोत्तहोमार्थमभिषुतं सोमरसं कूपसदृशेऽग्निहोत्तस्थालीमध्ये वर्तमानं रुवेण अध्वर्युरुन्नयति ऊर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनद्धम् । नह दन्धने [घा° ४।५८] । कर्मणि निष्ठा । नहो धः [८।२।३४] । श्लषस्तथोर्ध्वोऽधः [८।२।४०] इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । गतिरनन्तरः [६।२।४९] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अथितम् । अथ हिंसार्थः^१ । निष्ठा । विप्रुतम् । *प्रुङ् गतौ [घा° १।९३७] । अवनद्धवत्प्रत्ययस्वरौ । कपिलकादित्वात् [८।२।१८ भाष्यम्] लत्वविकल्पः । उदनि । पदञ्जित्यादिना [६।१।६३] उदकशब्दस्योदञ्चादेशः ॥२४॥

स्कन्दस्वामी । [१।११२।५] अलेतिहासमाचक्षते । रेभमृषिं सन्ध्याकाले स्नात्वा हृदादुत्तीर्णमग्निहोत्तं होतुं स्वाश्रमं गच्छन्तमसुरा ददृशुः । ते देवानामयं

^१ अथ is not read in the *Pāṇiniya Dhātupāṭha*.

* The *Dhātupāṭha* has चुङ् जुङ् प्रुङ् प्रुङ् गतौ.

यष्टा स्तोता चेति ज्ञात्वा संक्रुद्धास्तं ताडयित्वा बद्धा च तस्मिन् हृदे प्रक्षिप्य
दशरात्रं धारयाञ्चक्रुरिति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति । दश रात्रीरिति,
अश्वं न गूळहम् [ऋ० सं० १।११७।४] इति । स तत्र मृतकल्पोऽश्विनावाजुहाव ।
आहूयमानावश्विनौ तं समाजग्मतुरिति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति । सं तं
रिणीथः [ऋ० सं० १।११७।४] इति । आगत्य चोत्तरयाञ्चक्रुरिति । तदपि
कक्षीवानेव वक्ष्यति । विप्रुतं रेभमिति । घोषापि वक्ष्यति । युवं ह
रेभम् [ऋ० सं० १०।३९।९] इति ।

अश्विनेना—metrical lengthening. See p. 302.

द्यु—reduced grade of दिव्. द्युरित्यङ्गो नामधेयं द्योतत इति सतः । Nir. i. 7.

अवनडम्—past pass. part. of अव-नह् to bind. *Naddhá* from *nah* is formed after the analogy of *baddhá* from *bondh*. सितम् is used in RV. i. 112. 5; याभी रेभं निहतं सितमहा उदन्तनमैरयतं स्वर्दृशे.

अयितम्—from *snath* pierce, Av. *snath* strike, *snaithis* weapon for striking or cutting. In the *Nigh.* अयति is read in the list of वधार्थक roots.

असु, १ नः—for the numeral, see pp. 131-32.

विप्रुतम्—see p. 503. प्रु is the same root as प्र. Both प्रवने to leap up, hop, hasten (cf. सङ्कप्रुत) and प्रवने float, swim, Gk. *pleō* float, sail are read in the list of गत्यर्थक roots in the *Nigh.* RV. i. 117. 4:

अश्वं न गूळहमश्विना दुरेवैर्हृदि नरा वषणा रेभमसम् ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वा जूर्यन्ति पूर्वा कृतानि ॥

O Ásvins, O bull-like heroes, you restored by your wondrous powers the sage Rebha concealed by the malevolent in the waters like a bone [by thieves] and floating to and fro. Your ancient exploits do not grow old, i.e., fade not from memory.

उदनि—loc. s. of *udan* (Gk. *hudat*, Goth. *watin* etc.) which is an extended form of **ud* which has not been preserved. See pp. 83-84.

सूत्रेण—a small ladle used to convey the offering (*ājya*) from the cooking pot (*sthāli*) to the large ladle (*juhū*). In the *Rgveda*, however, it was clearly used for the actual Soma

libation. युवं ह रे ' वषणा गुहा हितमुदैरयतं ममवांसमश्विना x. 39. 9. O bulls, O Ásvins, you raised Rebha placed in concealment and dead. Raibhya, 'descendant of Rebha' figures in the list of teachers in the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*.

25

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोच-

मस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्रुवन्दोर्धमायु-

रस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥२५॥

प्र | वाम् | दंसांसि | अश्विनौ | अवोचम् ।

अस्य | पतिः | स्याम् | सुगवः | सुवीरः ।

उत | पश्यन् | अश्रुवन् | दीर्घम् | आयुः ।

अस्तम् इव | इत् | जरिमाणम् | जगम्याम् ॥

I have proclaimed (*prá avocam*), O Ásvins (*Áśvinā*), your wonderful deeds (*dāmsāmsi*); may I become (*syām*) lord (*pātiḥ*) of this (*asya*) with good cattle (*sugāvaḥ*) and good sons (*suvi'rah*) and (*utā*) seeing (*páśyan*) and attaining (*aśnuván*) long life (*dīrghām ā'yuh*) come to (*jagamyām*) old age (*jarimā'nam*) as to my house (*ástam iva it*).

सायणः । एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मन्त्रद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वाम् युवयोः दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्र अवोचम् स्पष्टमुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिः अधिपतिः स्याम् भवेयम् । उत अपि च पश्यन् अक्षिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयग्रहणसमर्थैः* दीर्घम् वर्षशतरूपेणायतम् आयुः जीवितं च अश्रुवन् प्राप्नुवन्नहम् अस्तमिव यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रविशति, एवं जरिमाणं जरां जगम्याम् कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम् । वृद्धः संश्रिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्याम् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । याहुट् । असोरल्लोपः [६।४।१११] इत्यकारलोपः ।

* Should we add उपलभमानः here?

अश्नुवन् । *अशू व्यासौ [धा० ५।१८] । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणम् ।
जृप् वयोहानौ [धा० ५।६२] । अस्मादौणादिक इमनिच् । जगम्याम् । गमेः
प्रार्थनायां छिह् । बहुलं छन्दसि [२।४।७६] इति विकरणस्य श्लुः ॥२५॥

स्कन्दस्वामी । अस्य बुद्धिस्थस्याभिप्रेतस्य धनादेरयं प्रतिनिर्देशः । यद्
इदमस्मदभिलषितं धनादि तस्य पतिः, स्यां भवेयमहम् । सुगवः शोभना गावो
यस्य सः सुगवः । छान्दसत्वादकारः समासान्तः । शोभनाभिर्गोभिरुपेतः
सञ्चित्यर्थः । यथा कश्चित् स्वगृहमनुद्विग्नो गच्छेत्तद्वत् जरां गच्छेयम् ।

सुगवः—In the *Rgveda* गो becomes गव after *su* and *sam*, सङ्गवः
time when cows come together. After अतिथि, एत, दश and नव, गो
becomes ग्व. In the class. language गो as the final member
of बहव्रीहि compds. is not changed into गव. सुगुः occurs in RV.
i. 125. 2: सुगरसत् सुहिरण्यः स्वश्वः may be be rich in kine, in gold and
in horse. सुगव as a Bahuvrīhi would appear to occur only here.
As a Karm. (class. सुगौः) it is found in the *Mahābhārata* in
the sense of a nice bull. शोभनगोयुक्तः of S. is open to objection.
Samāsānta is barred in connexion with सु and अति and not with
शोभन. सुन्दर, etc.

जरिमाणम्—The suffix as in most cases of *imanic* is *man* with
connecting -i. In the *Uṇādi sūtras*, we find immediately after
अतिशक्त्या छन्दसि the Vedic rule हभधृसृस्तृभ्य इमनिच् iv. 147.
Probably the rule read originally हभधृसृस्तृभ्य इमनिच्, as जरिमन् is a
well-known Vedic word. Cf. RV. i. 71 10:

सा नो अग्ने सख्या पितृणां प्र मर्षिहा अभि विटुक्विः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशक्तेरधीहि ॥

Do not forget, O Agni, our paternal friendships, you who
excel as a learned seer. Age changes the appearance, as the sky
(changes its appearance). Before such a calamity happens
think of us.

अस्तम्—See pp. 274, 325.

जगम्याम्—Opt. 1. s. of the perf. of गम्.

* Mādhava reads अशू व्यासौ सकृ ने च.

UṢAS

Among the Goddesses of the *R̥gveda*, Uṣas occupies a most prominent place and the hymns to Uṣas (twenty in number) are among the most poetical in the Vedas. In the case of this Goddess, the personification is very slight, for the poet is always thinking of the physical phenomenon of dawn. The name Uṣas (Gk. *Ἑως*, Lat. *Aurora*) is derived from the root *vas* 'to shine' (cf. उवासीश उवासी नु i. 48. 3) and forms from the root are used to describe her activities even as forms from the root *su* 'to stimulate' are used with the name of Savitr.

The poet in his enthusiasm uses simile after simile, as he is enraptured by the first appearance of the rosy-fingered dawn in the Eastern sky :

Thou sweetly smilest, goddess fair,
 Disclosing all thy youthful grace,
 Thy bosom bright, thy radiant face,
 And lustre of thy golden hair;—
 (So shines a fond and winning bride,
 Who robes her form in brilliant guise,
 And to her lord's admiring eyes
 Displays her charms with conscious pride,—
 Or virgin by her mother decked,
 Who, glorying in her beauty, shows
 In every glance, her power she knows
 All eyes to fix, all hearts subject;—
 Or actress, who by skill in song
 And dance, and graceful gestures light,
 And many-coloured vestures bright,
 Enchants the eager, gazing throng;—

Or maid, who wont her limbs to lave
 In some cool stream among the woods,
 In deep surrounding solitudes,
 Emerges fairer from the wave.)*

This reminds one of Shelley's lines :

Like a poet hidden
 In the light of thought,
 Singing hymns unbidden,
 Till the world is wrought
 To sympathy with hopes and fears it heeded not:
 Like a high-born maiden
 In a palace tower,
 Soothing her love-laden
 Soul in secret hour
 With music sweet as love, which everflows her bower:
 Like a glow-worm golden
 In a dell of dew,
 Scattering unbeholden
 Its aerial hue
 Among the flowers and grass, which screen it from the view:
 Like a rose embower'd
 In its own green leaves,
 By warm winds deflower'd,
 Till the scent it gives
 Makes faint with too much sweet these heavy-winged thieves,

Uṣas is the daughter of the sky (दिवी दृहिता). She is the sister of Bhaga, a form of the Sun-god, and kinswoman of Varuṇa who is connected with the night (भगस्य स्वसा वरुणस्य जामि . 123. 5). She is also the elder sister of the night, who is also called the daughter of the sky. As the sun appears

* MUIR, *Metrical Translations from Sanskrit Writers*.

on the horizon, immediately after Uṣas, he is called her lover (वृषाकपायौ सूर्याषाः सूर्यस्यैव न पवयः BD. ii. 8.). For the same reason the Dawns are said to have generated the sun, the sacrifice and fire (अजीजनन्सूर्यं यज्ञमग्निम् vii. 78. 3). Uṣas is also described as the friend of the Aśvins (सखाभूदश्विनोरुषाः iv. 52. 2). Indra is said to have created Uṣas (यः सूर्यं य उषसं जज्ञान ii. 12. 7). He is also said to have crushed her chariot with his thunderbolt (वज्रेणान उषनः सम्पिपेव ii. 15. 6). Her steeds are represented as ruddy kine (पृथ्व्योऽश्वास्तु मरुतां मावोऽरुण्यन्तथोषसाम् BD. iv. 141), just as Homer speaks of the rosy-fingered dawn (*hrododaktulos Eōs*).

She is born over and over again and yet is ancient (पुनः पुनर्जायमाना पुराणी i. 92. 10). She is the life and breath of all beings whom she wakes to motion. "One for dominion, another for fame, another for acquisition of greatness; another to go, as it were, to his goal, to seek out various kinds of livelihood." (चत्वार्य त्वं यवसे त्वं महोशा इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्ये ।... उषा अजीगर्भवनानि विश्वा ॥ i. 113. 6). She brings rich rewards and she brings the life of mortals nearer old age (मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः i. 92. 10).

The following are some of the epithets of Uṣas (see *Nigh.* i. 8): विभावरी (fem. of विभावन्), 'the resplendent', सूनरी (i. 48. 5), 'bountiful', भास्वतो 'shining', ओदती (i. 48. 6) flowing, gushing, चित्रामघा (vii. 75. 5) 'possessed of brilliant riches', अर्जुनी (i. 49. 3) 'the white', वाजिनी (iii. 61. 1) 'rich in rewards', वाजिनीवती (i. 48. 6) 'possessed of rich rewards', सुधावरी (i. 113. 12) gracious, अहना (i. 123. 4) 'dawning', द्योतना 'the brilliant', श्वेत्या (i. 113. 2) 'the white', अरुषो 'the ruddy', सृष्टा (i. 123. 5) 'generous', 'noble', सृष्टावती (i. 92. 14) 'benign, noble-minded', सृष्टावरी (iv. 52. 4) 'high-souled', अमृता 'the immortal', इन्द्रतमा (vii. 79. 3) 'most Indra-like', ऋतावरी 'the righteous', ऋतपा 'the preserver of moral order', ऋतेजा (i. 113. 12) 'born in season', घृतप्रतीका (vii. 85. 1) 'shining like clarified butter', दानुचित्रा

(v. 59. 8) 'bringing brilliant gift', देवी 'the goddess', मघोनी 'liberal,' शुचि 'bright', रण्वसन्दृक् (iii. 61. 5) 'of joyous face', सुहृलोकसन्दृक् (vii. 77. 2) 'of beauteous aspect', सुप्रतौका (i. 92. 6) 'of fair countenance'.

USAS

i. 124.

म०

सू०

दीर्घतमा ऋषिः । उषो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः

1

उषा उच्छन्ती समिधाने अग्ना

उषाः । उच्छन्ती । सम्ऽइधाने । अग्नौ ।

उद्यत्सूर्य उर्विया ज्योतिरश्नेत् ।

उत्ऽयन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्नेत् ।

देवो नो अत्र सविता न्वथे

देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थम् ।

प्रासावोद् द्विपत्र चतुष्पदित्यै ॥१॥

प्रऽअसावीत् द्विऽपत् । प्रऽचतुऽपत् इत्यै ॥१॥

While the fire is kindling (*agnáu samidhāné*) the shining (*ucchāntī*) Uṣas (*Uṣā'h*) [as well as] the rising (*udyān*) Sun (*Sū'ryah*) has spread (*aśret* [their] effulgence (*jyótiḥ*) afar (*urviyā'*). God (*devāḥ*) Savitr (*Savitā'*) has urged on (*prá asāvīt*) our (*naḥ*) bipeds (*dviḥ át*) here (*ātra*), and (*prá*) [our] quadrupeds (*cātuṣpat*) to advance (*ityái*) now (*nu*) to their goal (*ártham*).

वेङ्कटः । 'उषाः' 'उच्छन्ती' व्युच्छन्ती 'समिधाने' होमार्थं दीप्यमाने 'अग्नौ' भवति । 'उद्यं'श्च 'सूर्यः' 'उर्विया' विस्तीर्णं 'ज्योतिः' 'अश्नेत्' श्रयति । 'देव'श्च 'सविता' 'अत्र' 'नु' क्षिप्रं 'नः' अस्मान् । 'अर्थम्' कार्यं प्रति 'प्रासावीत्' प्रसौति । 'द्विपत्' 'चतुष्प'ञ्च 'इत्यै' गमनाय प्रसौति ।

सायणः । उषा उच्छन्तीति तयोदशर्वं चतुर्थं सूक्तं *दैघतमसकक्षीवत आर्षं
सैष्टुभमुपस्यम् । उषा उच्छन्तोत्यनुक्रान्तम् । विनियोगस्तु पूर्वसूक्त एवोक्तः¹ ।

एषा उषाः समिधानि अग्नौ । अग्नित्वसामान्येनंकवचनम् । अग्निषु
समिध्यमानेषु सत्पु । कर्मार्थं कर्तृप्रत्ययः । उषःकाले ह्यावनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते² ।
उच्छन्तो तमो विवासयन्तो उर्वया उरु बहुल ज्योतिः प्रकाशम्
अथेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वम्[†] । किमिव ? उद्यन् सूर्यः ।
उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः ।
अस्य त्वदुदयानन्तरमस्मिन् कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः नः
अस्मदर्थं नु क्षिप्रम् । अर्थम् । अर्थशब्दाऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः ।
अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि [ऋ० सं० ७।६३।४] इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् ।
अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनम् । प्रासावीत् अनुजानातुः
ददात्वित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत्[§] ।
इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य [८।३।४१] इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । किमर्थम् ?

* दैघतमसः कक्षीवत M. P., but the son of Dirghatamas is Dairghatamasa and not Dairghatamas. So we must either read दैघतमसस्य कक्षीवत or दैघतमसकक्षीवत.

¹ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतावस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । अथोषस्यः इति खण्डे
सूचितम्—पृथू रथ इति सूक्ते प्रत्यचिरित्यष्टौ [आ० श्रौ० ४।१४।२] इति । तथाऽन्यत्र
इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेन [आ० श्रौ० ६।१।८] इत्यादिदृष्टत्वात् । See
pp. 8, 90.

² The correct form, of course, is प्रज्वाल्यन्ते.

† Some Mss. read प्रकाशयति । इयाडियाजौकाराणामुपसंख्यानम् [७।१।२८।१]
इति इयाजादेशः । सर्वम् ।

‡ The same Mss. read अनुजानातु । [द्विपत्] संख्यासुपूर्वस्य [५।४।१४०]
इत्यन्यलोपः । अथस्ययादत्तेन भत्वात् पादः पत् [६।४।१३०] इति पञ्चावः । द्वावप्यां
पादौ [६।२।१८७] इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् ।

§ The same Mss. add : इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य [८।३।४२] इति विसर्जनीयस्य
षत्वम् ।

इत्ये द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा । नः इत्ये इति सम्बन्धः, अस्मद्गमना-
गमनादित्यापारायेत्यर्थः ॥१॥

This hymn is conspicuous for its repeated words, probably meant to emphasize the recurrence of the phenomena of dawn (MACDONELL).

उषाः—from वस् to shine. It takes the Vikarāṇa कृ and is conjugated in the present as उच्छति, उच्छतः etc. and is consequently read in the *Dhātupāṭha* as उच्छो विवासे. See p. 98.

उच्छन्ती—pres. part. fem. nom. s. of वस् to shine. उच्छन्ति with the short final is the pres. 3. pl. वि चेदुच्छन्त्यश्चिनावुषासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते RV. vii. 72. 4, when the Dawns shine forth, O Áśvins, the poets send forth their songs of praise to you.

समिधाने—In the Vedas, the Ātmanepada endings are often added without the Vikarāṇa ya in the passive voice.

उद्यन्तसूर्यः—For the glide त् the rule is नञ् viii. 3. 30.

उर्विद्या—for उर्व्या the instrumental sing. of उर्वी the fem. of उरु wide. One expected *उरुया like अश्रिया etc.

अश्रेत्—3. s. root-aor. of श्रि. Under iii. 14. 1 S. says: श्रिञ् सेवायाम् इत्यस्य कृन्दसि वर्तमाने लङ्। बहुलं कृन्दसि [२।४।१३] इति शपो लुक्। सार्धधातुकगुणः। निघातः। Similarly, अश्रेत् occurs as the root-aorist of श्रु to hear in i. 35. 5. Sāyaṇa merely says: श्रु श्रवणे। बहुलं कृन्दसि इति विकरणस्य लुक्। In x. 76. 3 we find both अश्रेत् (class. अशिश्रियत्) and अशिश्रियुः (class. अशिश्रियुः).

अर्थम्—ārtha n. m. from अ 'to go' means literally that which one goes for, goal, aim, object, purpose, goal of the journey, journey, path. समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नश्यन्ता वव्रत्सु RV. iii. 61. 3, "striving towards the self-same goal, turn hither like a wheel, thou newest" (MACDONELL).

प्रासावोत्—3. s. iṣ-aor of सू with प्र to bring forth. See p. 56.

द्विपत्, चतुष्पत्—See p. 349. The stems are द्विपाद् and चतुष्पाद्. प्रबोधयन्तीरुषसः ससन्तं द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाश्च जीवम् RV. iv. 51. 5, awakening, O Dawns, the sleeping and all that lives, biped and quadruped

to motion. In the Nom. Acc. Voc. s. the neuter Bahuvrīhis fluctuate between *-pād* and *-pad*.

इत्यै—dat. s. of इति (=गति). चत्वार्य त्वं यवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै RV. i. 113. 6, "one for dominion, another for fame, another for acquisition of greatness, another to go as it were to his goal" (MACDONELL).

2

अमिनती दैव्यानि व्रतानि

अमिनती | दैव्यानि | व्रतानि ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

प्रमिनती | मनुष्या | युगानि ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीना-

इयुषीणाम् | उपमा | शश्वतीनाम् ।

मायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥२॥

आयतीनाम् प्रथमा उषाः विअद्यौत् ॥२॥

Infringing not (*āminatī*) the divine (*dāivyāni*) ordinances (*vratā'ni*), [but] diminishing (*praminatī'*) the span of human life (*manuṣyā yugā'ni*), the last (*upamā'*) of endless (*śāśva-tīnām*) [dawns] that have departed (*iyuṣīṇām*), the first (*prathamā'*) of those that are coming (*āyatīnām*), Uṣā (*Uṣā'h*) has dawned (*vyādyaut*).

वेङ्कटः । 'अमिनती' अहिंसती 'दैव्यानि व्रतानि' यज्ञान् । 'प्रमिनती' प्रहिंसती 'मनुष्या युगानि' मनुष्याणाम् आयुषो व्यवच्छेदकान्यहोरात्राणि(?) । 'शश्वतीनाम्' बह्वीनाम् 'इयुषीणाम्' गतानामुपसाम् 'उपमा' अन्तिमा 'आयतीनाम्' आगच्छन्तीनाम् 'प्रथमा' मुख्या 'उषाः' 'व्यद्यौत्' प्रादुरभवत् ।

सायणः । दैव्यानि व्रतानि देवसम्बन्धीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम व्रतम् कर्वरम् [निघ० २।१] इति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माणि अमिनती अहिंसती भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा मनुष्या

मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान् निमेषादिकालावयवान् प्रमिनती कर्षेण हिंसती*, आयुः क्षपयन्तीत्यर्थः । यद्वा युगानि युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसती* वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उपःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । किञ्च ईयुषीणाम् अतीतानाम् शश्वतीनाम् नित्यानाम् उपसाम् उपमा ताभिः सदृशीत्यर्थः । सादृश्यं च सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वः [ऋ० सं० १।१२३।८] इत्यत्रोक्तम् । तथा आयतीनाम् प्रथमा आगामिनीनामुपसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत् विशेषेण प्रकाशते । यद्वा ईयुषीणाम् गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतोनाम् सन्ततिप्रवाहरूपेण नित्यानाम् उपमा तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथा आयतोनाम् रात्र्यवसानसमये उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उपस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् ।¹ तादृशी देवी व्यद्यौत् प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥२॥

प्रमिनती, प्रमिनती—pr. part. P. fem. s. nom. from म० to damage. Cf. Eng. diminution. In A. प्रमिनाना and प्रमिनाना. Cf. पुनः पुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि युज्यमाना । अत्रैव कृतुर्विज प्रमिनाना मर्तस्य देवो जरयन्त्यायुः ॥ RV. i. 92. 10. As a rule, before, the Vikarāṇa, roots of the *kryādi* class shorten their vowels; e.g., *mināti*, *punāti*. क्रीणाति, जानाति etc. are exceptions. प्रमिनाति becomes प्रमौणाति in class. Sk. with ण acc. to हिनमौना viii. 4. 15.

देव्यानि—देवाद्यञञौ [४।१।८५।३] इति यञ् । यस्येति च [६।४।१४८] इत्यकारलोपः त्रिधादिर्नित्यम् [६।१।१८७] इत्याद्युदात्तत्वम् । The alternative form देव्या is much more frequent in RV.

मनुष्या—class. मनुष्याणि. Note the independent Svarita. It is formed from मनुम् 'man' with the secondary suffix यत् and means 'human'. S. regards it as a genitive. "षष्ठ्या डादेशः ।"

व्यर्णती दिवा अर्ता अवाच्यप स्वमारं मनुतर्ह्योति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषा जारस्य चक्षसा विभाति ॥ RV. i. 92. 11,

* हिंसन्ती M.P.

¹ Cf. गहनमपररात्रप्रातर्बुद्धिप्रसादाः Śiś. xi. 6 and पश्मिमाद्यामिनीयामात्मसादमिष चेतना Raghu. xviii. 1.

She has awakened disclosing the ends of heaven, she drives off her sister far away. Diminishing human generations, the maiden shines with the splendour of her lover.

ईयुषीणाम्—gen. pl. of ईयुषी f-m. of ईयिष्वम् perf. part. of इ 'to go'.

आयतोनाम्—gen. pl. of आयतो, fem. of आयत, pres. part. of आ-इ.

"The feminine is formed with ī from the weak stem; thus ghnat-ī', duhat-ī', yat-ī', yāt-ī', bhāt-ī', rudat-ī',...snāt-ī' (MACDONELL, *Vedic Grammar*).

उपमा—the fem. form of upamā (superl. of उग) highest, nearest. It is read in the list of अलिकनाम in Nigh. उपमश्रवम् having highest glory. उपमा here, meaning likeness, is a different word altogether.

शशतोनाम्—see p. 192.

अद्यौत्—3. s. s-aor. of dyut shine. Cf. अद्यौत् in i. 113. 15. Under i. 113. 14 S. says: द्युत दोतो। लङ्। द्युतो लुङि [१३।१४] इति परस्मैपदम्। व्यत्ययेन चुर्लुक्। गणे प्राप्ते वृद्धिस्तान्सी। यद्वा द्यु अभिगमने आदादिकः। उतो वृद्धिलङ्कि हलि [७७।८२] इति वृद्धिः। cd occur in i. 113 15, also, only अद्यौत् occurs there for our अद्यौत्.

3

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि

ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु

प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥३॥

एषा | दिवः | दुहिता | प्रति | अदर्शि ।

ज्योतिः | वसाना | समना | पुरस्तात् ।

ऋतस्य | पन्थाम् | अनु | एति | साधु ।

प्रजानतीइव | न | दिशः | मिनाति ॥३॥

This (eṣā') daughter (duhitā') of Heaven (Divāḥ) has appeared (prāti adarśi) clad in light (jyótiḥ vāsānā) in the east (purástāt) at the same time (samanā'). She follows (ānueti) straight (sā'dhū) the path (pīnthām) of order (ṛtāsya). Like one knowing well (prajānati'va) she does not miss (ná mināti) the quarters (diśaḥ).

वेङ्कटः । 'एषा दिवो दुहिता' 'प्रत्यदर्शि' प्रतिदृश्यते 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि । 'ज्योतिः' 'वसाना' आच्छादयन्ती 'समना' समनस्का । 'ऋतस्य' आदित्यस्य 'पन्थाम्' पन्थानम् 'साधु' 'अन्वेति' अनुगच्छति । 'प्रजानति इव' प्रागेवावगच्छन्तीव 'दिश'श्च 'न' 'मिनाति' हिनस्ति ।

सायगः । एषा उषाः दिवः *द्योतनात्मकस्य द्युलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया । तत उत्पद्यमानत्वादुहितेत्युपचर्यते । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकम् अदर्शि दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा ? ज्योतिः वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती समना सम्यगानाययित्री† चेष्टयित्री । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम् । यद्वा सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । सा तादृशी ऋतस्य आदित्यस्य पन्थाम् पन्थानं मेरोः प्रान्तप्रदेशम् अनु क्रमेण साधु सम्यक् एति गच्छति । सूर्या यत् यत्र गच्छति तत् तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । प्रजानतीव‡ प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गन्तव्य इति चेतयन्तीव । यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः । किञ्च दिशः प्रागादिकाः न मिनाति न हिनस्ति । किन्तूषा यत् गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥३॥

समना—adv. meaning together, in the same way. In form it is the old instr. s. of समन (formed from सम with the taddhita suffix न, or from सम् and अन्). RV. iv. 51. 8: ता आ चरन्ति समना पुरस्तात् समानतः समना पप्रथानाः, they approach together in the east, spreading themselves together from the same place.

वसाना—pres. part. A. of 2. वस्, Eng. wear. Cf. ves-ture. Gk. hennūmi (for *wes-nūmi) put on.

* द्योतमानात्मकस्य M.P. † सम्यगानाययित्री All. ‡ प्रियतमस्य some Mss.

¹ Cf. Mrs. Micawber's declaration: "I never will desert Mr. Micawber." *David Copperfield*, chapter 12.

पुरस्तात्—lit. in or from the front, hence, in the east. पुरः is formed with the adverbial suffix *as* from *pur* (cf. *purā*). To पुरः is added the adverbial suffix *tāt* (originally the Abl. s. of *ta* that) which is added to adverbs of direction (दि व. ending in अस्, अक्, आः).

पथ्याम्—See pp. 256-57.

साधु—“leading straight to a goal, hitting the mark, unerring”, adv. straightway (cf. साधुया). Cf. साधुना पथा x. 114. 10. cf. कृतस्य पथ्यामन्वेसि साधुया x. 61. 13, cd. v. 80. 4 cd.

4

उपो॑ अदर्शि॑ शुन्धु॒ग्रवो॑ न वक्षो॑

नो॒धाऽइ॒वावि॑र॒क्त॒त प्रि॒याणि॑ ।

अ॒द्मस॑त् न स॒सतः॑ बो॒धय॑न्ती

श॒श्वत्त॑मा॒गात्पुन॑र्युषी॒णाम् ॥४॥

उपो॑इति॑ | अ॒दर्शि॑ | शुन्धु॒ग्रवः॑ | न | वक्षः॑ ।

नो॒धाऽइ॒व | आ॒विः | अ॒कृत॑ | प्रि॒याणि॑ ।

अ॒द्मस॑त् | न | स॒सतः॑ | बो॒धय॑न्ती ।

श॒श्वत्त॑मा॒गात् | आ | अ॒गात् | पुनः॑ ।

आ॒र्द्युषी॑णाम् ॥४॥

And (u) there has appeared (*úpa adarśi*) her breast (*vākṣaḥ*) like that of a Śundhyū bird (*śundhyūvaḥ ná*). Like Nodhas (*Nodhā'ḥ iva*) she has manifested (*āviḥ akṛta*) her dear things, i.e., charms (*priyā'ṇi*). Like a fly (*admasāt ná*) awakening (*bodhāyanti*) sleepers (*sasatāḥ*), she has come (*ā' agāt*) the first of many (*śaśvattamā'*) that return again (*pūnaḥ eyuṣiṇām*).

वेङ्कटः । उषा 'उपो अदर्शि' उपदृश्यते 'शुन्धुग्रवः' शोधयितुरादित्यस्य 'वक्षः' 'न' इव । सेयम् ऋषिः 'नोधाः इव' स्तुत्या 'प्रियाणि' कामान् 'आविरक्त' आविष्कुरुते 'प्रियाणि' रूपाणि । 'अद्मसत् न' सूदरस्त्रीवान्ने सीदन्ती सिद्धेऽन्ने 'ससतः' स्वामिनः स्वपतः 'बोधयन्ती' 'शश्वत्तमा' नित्या 'आगात्' आगता 'पुनः' पुनः पुनः 'एयुषीणाम्' आगच्छन्तीनामुषसां मध्ये ।

सायणः । एषा उषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सर्वैः समीप एव अदर्शि दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । शुन्धुवः न वक्षः । अत्र नकार उपमार्थीय उपरिष्ठात् प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः—पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति [नि० १।४] इति । तस्योदाहरणम्—नेन्द्रं देवममंपत [१०।८६।१] इति । उपरिष्ठादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते [नि० १।४] इति । तस्योदाहरणम्—दुर्मदामो न सुरायाम् [ऋ० सं० ८।२।१२] इति । शुन्ध्युः आदित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षः वक्षःस्थानीयो रश्मिपमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा । शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन् दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किञ्च नोधाः इव प्रियाणि आविरक्तानि । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनोषितान्याविष्कृतवान् । तथेषापि स्वकोयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्यविरकरोत् । किञ्च अद्वयसत् न । अताप्युपमार्थोयो नकारः । अद्यत इत्यद्वय अन्नम्, तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यद्वयसत् पाचिका योषित् सप्ततः बोधयन्ती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् भोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अद्वेति गृहनाम । वरूथम् अन्नम् [निघ० ३।५. १] इति तन्नामसु पाठात्* । तत्र सीदत्यद्वयपत् जननी । सा यथा स्वपतः पुत्रादीनुपःकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदन्ती तत्रत्यान् प्राणिनः प्रबोधयन्तीत्युपाः । एयुषीणाम् आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनः पुनरागच्छति प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तम् । उपादर्शि शुन्ध्युवः । शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात् । तस्यैव वक्षो भासोऽध्यूळहम् । इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेव, अध्यूळहं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेव,—उदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति । स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत

* अद्व is not found in the *Nighantū*.

एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अद्यसद् । अद्यान्नं भवति । अद्यसादिनीति वा, अन्नसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम्—स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकतमागात् पुनरागामिनीनाम् [नि० ४।१६] इति ॥४॥

दुर्गः । कक्षीवत आर्षम् । औषसी । विष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'उपो अदर्शि' उपश्लिष्टा दृश्यते इयमुषाः । कस्य ? 'शुन्ध्युवः' शोधयितुरादित्यस्य । आदित्यो हि यदप्यशुवि भवति तदपि रश्मिभिः स्पृष्टा शुचीकरोति । सूर्यः पवित्रमुच्यते [नि० ५।६] इति वक्ष्यति । तमांसि वा शोधयतीति शुन्ध्युः । तस्य शुन्ध्युवः । कथं पुनरुपश्लिष्टा दृश्यते ? 'वक्षो न' वक्ष इव । यथा तस्य स्वभासः स्वम् प्रकाशजालं वक्षोभूतम् एतस्मिन् मण्डलेऽध्युढम्, एवमियमुषा एतस्मिन् मण्डले उपश्लिष्टा दृश्यते सन्निकर्षात् । प्रासङ्गिकमुच्यते शब्दसामान्यात्—'इदमपीतरद्वक्षः' पुरुषवक्षः पशुवक्षो वाङ्म 'एतस्मादेव' वहतेर्धातोः, इदम् 'अध्युढम्' अधिप्रवेशितमिव 'काये' शरीरे भवति । 'शकुनिरपि' य एष मदगुर्नाम । अयमपि 'शुन्ध्युरुच्यते' 'शोधनादेव' । यो हि 'उदकचरो भवति' नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः । 'आपोऽपि शुन्ध्यव उच्यन्ते' ता अपि हि शोधयन्ति । एवं तावदियमुषा आदित्यस्य वक्ष इवोपश्लिष्टा दृश्यते । किञ्च, इयमेवोषाः 'नोधा इवाविरकृत प्रियाणि' । नोधा ऋषिर्भवति । स हि 'नवनं' स्तोत्रं देवताः प्रति 'दधाति' । 'स यथा' स्वमुखोद्गीर्णया स्तुत्या प्रियाण्यात्मनः 'कामान्' स्वानि कामाख्यानि 'आविष्कुरुते' आविष्करोति प्रकाशयति देवताः प्रति । 'एवम्' इयम् 'उषाः' स्वात्मन एवोद्गीर्णेन प्रकाशेन 'रूपाणि' जनानाम् 'आविष्कुरुते' प्रकाशीकुरुते । किञ्च, इयमेवोषाः 'अद्यसन्न ससतो बोधयन्ती' । अद्य अन्नम् । तत् प्रतिकर्तव्यतया सीदति, तद्वा सनोति सम्भजत इत्यद्यसत् गृहाधिकारे नियुक्तान्नसाधिका स्त्री । सा यथा प्रातरेव क्षीराद्युपादानार्थं 'ससतः' 'स्वपतः' जनान् दोहकादीन् 'बोधयन्ती' अन्नं साधयिष्यन्ती, एवमुषा अपि जनान् बोधयन्ती । तत्काले हि ते इतिकर्तव्यार्थे जनाः प्रतिबुध्यन्ते । तेनैतयैव बोधिता भवन्ति । आह—कदा पुनरेतद्भवतीति ? उच्यते—यदा 'शश्वत्तमागात्' शाश्वतिकतमा नित्यतमा आगात् आगच्छति, तदैव जनान् बोधयति, एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते ।

एवं च वक्ष इवोणा आश्लिष्टादित्यस्य दृश्यते । आह—का वा सा शश्वत्तमेयमुषा इति ? उच्यते—‘पुनरेयुषीणाम्’ ‘पुनरागामिनीनाम्’ इत्यर्थः । या एताः काश्चिद् गत्वा पुनरागच्छन्ति ताः पुनरेयुष्यो गावः, अन्या वा । तासां पुनरेयुषीणामिति निर्धारयति । एषैव शश्वत्तमा शाश्वतिकतमा । एवमेतस्मिन्मन्त्रे सामर्थ्यादश्वसदित्यज्ञसाधिका स्तुत्रच्यते, सा हि तत्काले जनान् दोहकादोन् बोधयति, उषा अपि च तत्काल एवागच्छतीति, एवमुपमानमुपपद्यते । अन्ये तु मक्षिकामश्वसदं मन्यन्ते, सापि ह्यन्ने सीदति, सनोति वान्नं तत्काले च प्रतिबुध्यमानान्यान् बोधयतीति ॥४॥

स्कन्दः । कक्षीवत आर्षम् । ‘उपो’ उकारः पदपूरणः । उपोपसर्गश्रुतेश्च योग्यक्रियाध्याहारः । उपगता उदिता सतीत्यर्थः । ‘अदशि’ वर्तमाने कर्मणि लुङ् । दृश्यत उषाः । किमिव ? ‘शुन्ध्युवो न वक्षः ।’ उदकचरो यः पक्षी हंसादिः शुक्लवर्णस्तस्येव वक्ष उरः । भास्वराः शुक्लवर्णा वेत्यर्थः । किञ्च ‘आविरकृत’ स्वेन ज्योतिषा कृतस्नं जगदाविष्करोति । ‘नोधाः’ ऋषिः स यथात्मनः ‘प्रियाणि’ धनादीनि स्वेनार्पेण सपर्यामि प्रयसा [ऋ० सं० १।५।७] नूष्टिरं मरुतो वीरवन्तम् [ऋ० सं० १।६।१५] इत्यादिनाविष्कृतवान्, तद्वत् । किञ्च अश्वसत् अदनादश्वतस्मिन् यक्षितृत्वेन सीदति सनोति वा या सा अश्वसत् । सा च सामर्थ्यात् सूपकारी । मक्षिका वात्राभिप्रेता । सा यथा प्रातरुत्थाय क्षीरादिसंग्रहार्थं जनान् प्रबोधयति । ‘शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ।’ शश्वच्छब्दो नित्यवचनः पुनरायान्ति ताः पुनरेयुष्यो यथोषसः । उषसो हि गत्वा प्रत्यहमुदेष्यत आदित्यात् पुनरायान्ति । गवादयो हि गव्यूतिपर्यन्तं गत्वा गत्वा पुनरायान्ति । निर्धारणे चेयं पष्टी ॥ अतिशयेन नित्या पुनरेयुषीणां मध्य आगात् कृतस्नं जगदभ्येति व्याप्नोतीत्यर्थः ॥४॥

शुन्ध्युवः—gen. s. of शुन्ध्यु which evidently denotes a bird. Cf. RV. viii, 24. 24 : वेत्या हि निर्वृतीनां वज्रहस्त परिहृजम् । षडहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥ Thou knowest, O thunder-armed, how to avoid the goddesses of destruction day by day, like the Sundhyū bird the noose. Both शुन्ध्यु and शुन्ध्यु occur in RV.

नोधाः—is the name of a seer to whom is ascribed the authorship of certain hymns of RV.

प्रियाणि—may mean trinkets, gems or charms. Cf. RV. x. 86. 5: प्रिया तष्टानि मे कपिव्यक्ता व्यदूषत्. “Kapi hath marred the beauteous things, all deftly wrought, that were my joy.”

अन्नसत्—sitting on the food, fly. It may also mean ‘great at the feast’ (lit. sitting at the meal). Cf. RV. vi. 30. 3: नि पवंता अन्नसदो न सेदुः the mountains settled down like flies. अन्नसन्नन् is used in RV. vi. 4. 4: वग्ना हि सूनो अन्नसदा, because thou, O son, art talkative, when thou sittest at the meal.

ससतः—acc. pl. of ससन्त् pres. part. of सस् to sleep. The root is Vedic. Pres. ससि.

शश्वत्तमा—Note the accent. ‘उत्तम-शश्वत्तमौ सर्वत’ इत्युक्तादिषु [६।१।१६०] पाठादन्तोदात्तत्वम् । S. under i. 118. 11.

5

पूर्वे अर्धे रजसो अप्तस्य

पूर्वे | अर्धे | रजसः | अप्तस्य ।

गवां जनित्राकृत प्र केतुम् ।

गवाम् | जनित्री | अकृत | प्र | केतुम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीय

वि | ऊँ इति | प्रथते | वितरम् | वरीयः ।

ओभा पृणन्ती पितोरुपस्था ॥५॥

आ | उभा | पृणन्ती | पितोः | उपस्था ।

In the eastern half (*pū'rve ārdhe*) of the watery (*aptyāsya*) space (*rājasah*) the mother (*jānitri*) of the cows (*gāvām*) has set up (*prā akṛta*) her banner (*ketum*). And she spreads herself (*vi u prathate*) wider and wider still (*vitaram vāriyah*), filling up (*ā' pṛṇānti*) both the laps (*ubhā' upāsthā*) of her parents (*pitroh*).

वेङ्कटः । ‘अप्तस्य’ अद्भ्यो जातस्य ‘पूर्वे अर्धे’ पूर्वस्मिन् भागे ‘रजसः’ अन्तरिक्षस्य उषाः ‘गवाम्’ तेजसां ‘जनित्री’ जनयित्री ‘केतुम्’ आदित्यस्य तेजः ‘प्राकृत’ प्रकरोति । ‘वरीयः’ उरुत्वं च ‘वितरम्’ अतिशयेन तत्र ‘विप्रथते’ विप्रथयति । ‘पितोः’ द्यावापृथिव्योः ‘उभा’ उभौ ‘उपस्था’ उपस्थौ ‘आ पृणन्ती’ आपूरयन्ती तेजसा ।

सायणः । अप्तस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य रजसः रजकस्यान्तरिक्ष-
लोकस्य । रजःशब्दोऽन्तरिक्षलोकवाची, 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्केनोक्त-
त्वात् [नि° ४।१९] । तस्य पूर्वे अर्धे पूर्वस्मिन् भागे जनित्री उत्पन्ना सती गवाम्
दिशां रश्मीनां वा केतुं प्रज्ञानं प्राकृत प्रकर्षेण करोति । यद्वा । रजसः रजक-
स्याहः । रजःशब्दोऽहर्वाची । असृगहनी रजसी उच्येते [नि° ४।१९] इति
यास्केनोक्तत्वात् । तस्य पूर्वे अर्धे पूर्वस्मिन् भागे उपःकाले गवां वाचां
जनित्री जनयित्री उत्पादयित्री । उपःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरन्तीति
प्रसिद्धम् । यद्वा । अप्तस्य कर्मसु स्थितस्य जन्तोः केतुम् गमनागमनादिरूपं
कर्म । केतुरिति कर्मनाम, केतः केतुः [निघ° ३।९] इति तन्नामसु पाठात् ।
प्राकृत प्रकर्षेण करोति । किञ्च पित्रोः पालयितोर्द्यावापृथिव्योः उपस्था उपस्थ
उत्सङ्गेऽन्तरालप्रदेशे स्थित्वा उभा उभे द्यावापृथिव्यौ पृणन्ती स्वतेजसा पूरयन्ती ।
यद्वा । उभा उभयोः पितोरिति सम्बन्धः । वितरम् विशिष्टतरं वरीयः
उरुतरमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा वि उ प्रथते विशेषेणैव प्रख्याता भवति ।
प्रकाशत इत्यर्थः । उशब्दोऽवधारणार्थः पदपूरणो वा । "मिताक्षरेष्वनर्थकाः
कमीमिद्विति" [नि° २।९] इति यास्केनोक्तत्वात् ।

अप्तास्य—Both *aptyá* and *āptyá* occur in RV. in the sense of watery. Renou thinks *aptyá* is derived from **apta*.

केतुम्—banner, from कित् to appear, to shine. Goth. *haidu-s* (lit. appearance, manner), way. Eng. -hood, -head (manhood, God-head), Germ. -keit. (*Dankbarkeit*). Cf. i. 92. 1. एता उ त्या उपसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते These dawns have set up their banner in the eastern half of space, they deck themselves with sheen; i. 6. 3: केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्था अपेशसे । समुषद्विरजायथाः ॥ 'Thou making light where no light was, and colour, O men, where colour was not, wast born together with the Dawns.

वितरम्—cf. मद्रा त्वसुषो वितरं व्युच्छ i. 123. 11, सखि विष्णो वितरं वि क्रमस्य iv. 18. 11. "असु चच्छन्दसि [५।४।१२] इति वेत्तरपि कृतेऽसुप्रत्ययः ।

पृणन्ती—गुमागमच्छान्दसः ।

6

एवे॒देषा॑ पु॒रु॒त॒मा॑ दृ॒शे कं॑	ए॒व । इ॒त् । ए॒षा । पु॒रु॒त॒मा॑ दृ॒शे । क॒म् ।
नाजा॑मिं न परि वृ॒ण॒क्ति जा॒मिम् ।	न । अजा॑मिम् । न । परि । वृ॒ण॒क्ति । जा॒मिम् ।
अ॒रेप॑सा त॒न्वा॒ः शा॒श॒दा॒ना	अ॒रेप॑सा । त॒न्वा॒ । शा॒श॒दा॒ना ।
ना॒र्भा॒दौष॑ते न म॒हो वि॒भा॒ती ॥६॥	न । अ॒र्भा॒त् । ई॒ष॒ते । न । म॒हः । वि॒भा॒ती ।

Even thus (*evā it*) she (*eṣā'*) is most frequent (*purutāmā*) i.e., she appears most frequently in order to see (*dṛśé kām*), she shuns not (*ná pári vṛṇakti*) one who is not kin (*ájāmim*) nor one who is akin (*ná jāmim*). Proud (*śā'śadānā*) with her unblemished form (*arepāsā tanvā*), she withdraws (*i'sate*) not from small (*ná árbhāt*) nor great (*ná mahāh*), shining forth (*vi-bhātī'*).

वेङ्कटः । 'एव' एवम् 'इत्' एव 'एषा' 'पुरुतमा' 'दृशे' दर्शनाय भवति । 'न' च 'परिवृणक्ति' वर्जयति 'जामिम्' बन्धुम् 'न अजामिम्' अवन्धुं वा । 'अरेपसा' उज्ज्वलया 'तन्वा' 'शाशदाना' सर्वमपबाधमाना सेयम् 'अर्भात्' कुमारात् 'न ईषते' न पलायते 'न महः' न च वृद्धात् 'विभाती' व्युच्छन्ती सर्वं जरयतीति ।

सायणः । एषा उषा एवेत् । इच्छब्द एवकारार्थः । एवमेवेदानीं भासमानप्रकारेणैव पुरुतमा विपुलतमात्यन्तविस्तृता सती अजामिम् विजातीयमनुष्यादिजातिं न परिवृणक्ति परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा जामिम् सजातीयदेवजातिं न परिवृणक्ति न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कार्त्तस्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कम् सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान् दर्शयितुं वा । किञ्च अरेपसा अपापया निर्मलया तन्वा शरीरेण । शाशदाना

शाशयमाना* । 'शाशदानः शाशयमानः' इति यास्कः [नि० ६।१६] । स्पष्टतां गच्छन्तीत्यर्थः । विभाती विशेषेण प्रकाशयन्ती सा अर्भात् अल्पात् पुत्तिकादेः सकाशात् न ईषते न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महः महतो मेवादेः सकाशात् न ईषते न गच्छति तमपि प्रकाशयतीत्यर्थः । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तम् । इदानीमस्मिँल्लोके परमाण्वादि पर्वतपर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्युच्यते† ।

पुनतना—Note the accent. तसु ग्लानि इति धातोरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यचि चित्त्वादन्तोदात्तत्वेऽपि ऋदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिश्चन्दसि बहुलम् [६।२।१८८] इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् !!! S. under i. 5. 2.

अजामिं न परि वृणांति जामिम्—जामि like (तुवि-)कृमि is derived from जन् with the suffix -मि. 'Jāmi, a word which appears originally to have meant 'related in blood,' is not rarely used as an epithet of 'sister,' and sometimes even denotes 'sister' itself, the emphasis being on the blood relationship. So it appears in a passage of the Atharvaveda where brotherless sisters (abhrātara iva jāmayah i. 17. 1) are referred to. The word is similarly used in the dispute occurring in the Aitareya Brāhmaṇa (iii. 37) as to the precedence of Rākā, or of the wives of the gods, in a certain rite. One party is there described as holding that the sister should be preferred (*jāmyai vai pūrva-peyam*)—apparently at a ceremonial family meal—to the wife, presumably as being of one blood with the husband, while the wife is not (being *anyodaryā*, 'of another womb'). In the neuter the word means 'relationship,' like *jāmi-tva* which also occurs in the R̥gveda" (*Vedic Index*).

अरेपसा तन्वा—is explained by Yāska as पापेनालिष्यमानया तन्वा (Nir. xii. 5). रेपस् derived from रिप् to smear (older form of लिप्) means (like रिप् n.) defilement, impurity. Cf. RV. iv. 6. 6: न भ्रक्षानस्तन्वी रेप आ धुः the polluters bring no stain on the body.

शाशदाना—pres. part. *Ā.* of the intensive of शद् to distinguish one-self, to prevail. Gk. *kekasmenos*, Dor. *kekadmenos*, distinguished. See under i. 116. 2. The perfect शाशदुः, the pres. शाशद्यहे and शाशद्रे are also met with. शाशदाना is explained by Yāska as शाशद्यमाना, but we are none the wiser for this explanation. Skanda explains शदल शतने इत्यस्य यडि कान्दसत्वाच्च तस्य लुकि रूपम् । शाशद्यमान इत्यवगमः ।

अर्भ—*I. E.* *orbho-* orphaned, orphan, Skt. *arbha-* small, small child, Gk. *orphanos* destitute, fatherless, orphan, Goth. *arbi* inheritance.

ईषते—accented as occurring in the first of two antithetical clauses.

7

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची	अभ्राताऽइव / पुंसः / एति / प्रतीची ।
गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।	गर्तऽआरुगिव / सनये / धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा	जायाऽइव / पत्ये / उशती / सुवासाः ।
उषा हस्त्रेव नि रिणीते अप्सः ॥७॥	उषाः / हस्त्राऽइव / नि / रिणीते / अप्सः ।

Like a brotherless [girl] (*abhrātā' iva*) she goes (*eti*) towards (*praticī'*) men (*puṁsāḥ*), like one who mounts a stage (*gartārūḥ iva*) for the winning (*sanāye*) of riches (*dhānānām*). Like a well-clad (*suvā'sāḥ*) wife (*jāyā' iva*) longing (*uśatī'*) to her husband (*pātye*), Dawn (*Uṣā'h*) exposes (*ni riṇīte*) her breast (*āpsaḥ*) like a courtesan (*hasrā' iva*).

वेङ्कटः । 'अभ्रातेव' यथाभ्रातृका कन्या 'पुंसः' पितृन् 'एति' 'प्रतीची' अभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय, न पतीन्, एवमुषा अभिमुख्यागच्छति । 'गर्तारुक् इव' गर्तारोहिणीव सनये धनानां धनलाभायाक्षिकात् । गर्तो द्यूतास्तारः, तमपतिकापुत्रा च स्त्री भर्तुर्धनहरणायारोहति, तां तत्ताक्षेण कितवा घ्नन्ति ।

न सा ततोऽन्यमाश्रयते, न च तामन्यः परिगृह्णाति, धनमुपगृह्णाति दाक्षिणात्येषु । जायेव पत्ये उशती कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु 'उषाः' 'हस्त्रेव' हसनेव स्त्री दन्तान्, 'अप्सः' आत्मीयं रूपं 'नि रिणीते' विवृणुते ।

सायणः । अश्नातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पितादीन् प्रति प्रतीची स्वकीय-स्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी सती एति गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित् स्वोचितवासोऽलङ्कारादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति, तदभावात् पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिण्डदानादिकं सन्तानकृत्यं करोति । तस्याभावात् स्वयमेव तत्कृतुं पितादीन् गच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्व-प्रकाशनाय* वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टान्तः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिवेत्यपरो दृष्टान्तः । गर्तं इति गृहनाम, कृदरो गर्तः [निघं ३।४] इति तन्नामसु पाठात् । अलौचित्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतृभि-श्चाधिष्ठितं† स्थानमुच्यते तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचिद्गत-भर्तृका योषिद् धनानाम् स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्थं लभत इति निश्चिनुयात्‡ अक्षैः सन्ताड्य तदीयं धनं वितरन्ति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति । देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्तितम् । किञ्च पत्ये उशती कामयमाना सुवासाः जायेव अयमपरो दृष्टान्तः । यथा च लोके सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय काङ्क्षन्ती तेन सह संक्रीडते तथोयमुषा §अपि नैशेनान्धकारेणावृतत्वान्मलिन-वसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना हस्त्रेव हसनेव¶ अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नील-

* स्वप्रकाशदानाय M. P.

† चास्थितम् v. l.

‡ यदीयं रिक्थं लभते चित् अक्षैः all.

§ अतिनैशेना° M. P.

¶ हसमानेव v. l.

पीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि । नि रिणीते नितरां रिणीते गमयात् प्रकाशयतीत्यर्थः ।* यथा लोके काचिद्रमणीया योषित् स्मितव्याजेन दन्तान् विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मन्त्रो निरुक्ते [३।५] स्पष्टं व्याख्यातः । अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्थाणुः, गृणातेः । सत्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुष्ता यापतिका सारोहति तां तत्ताक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभते । इति । 'जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान् विवृणुते' इति च ।

दुर्गः । दीर्घतमःपुत्रस्य कक्षीवत् आर्षम् । लिष्टुप् । औषसी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । अभ्रातेव पुंसः यथाभ्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा, ऊढा भर्ता पुनः प्रतीची पुंसः पितृनेव पितृवंशमेव अभिमुखी एति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय, न पतिम् पतिवंशमित्यर्थः । सा हि पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धयति न भर्तृवंशमिति, तस्मादभ्रातृका पैतृकं दायाद्यमहंतीत्युपपद्यते । "गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।" 'गर्तारोहिणीव' काचित् 'दाक्षिणाजी' दाक्षिणात्या स्त्री । सा यथा 'गर्तः सभास्थाणुः' तमारोहति । अक्षनिवपनपीठं निविशत इत्यर्थः । तत्र गता सत्यपुष्ता रिक्थं लभते, कित्वा दापयन्ति रिक्थम् इति दाक्षिणात्येषु देशरीतिः । 'सनये' लब्धये 'धनानाम्' । एवम् 'उषाः' अपरकाले रात्र्या नभ आरोहति । किञ्च "जायेव पत्य उशती सुवासाः ।" यथा जाया पत्ये भर्ते सुवासा भूत्वा ऋतुकालेष्वात्मानं दर्शयति, एवमुषा आत्मानं दर्शयति जनानाम् । किञ्च "उषा हसनेव निरिणीते अप्सः ।" यथा हसना स्त्री हसनस्वभावा दन्तानात्मनो दर्शयति, एवमुषा अप्यात्मनोऽन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि विवृणुते, शर्वरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोति ।

* री गर्तारिषण्योः [घा० ६।२६] कैयादिकः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पादीनां हस्वः [७।१८०] इति हस्वत्वम् । अन्तर्भावितव्यर्थोऽयम् । added in some MSS.

चतस्र एता उपमा अस्यामृचि । अभातेव पुंस इत्येका । गर्तारोहिणीवेति द्वितीया । जायेव पत्ये इति तृतीया । हस्त्रेवेति चतुर्थी । अत्र प्रथमयोपमया अभातेव पुंस इत्यनया भ्रातृकाया अनिर्वाहो लिङ्ग्यते, यथा भ्रातृका पितृनेव प्रत्येति न पतिम्, एवमुषा आदित्यमेव प्रत्येति । एवमभ्रातृका कन्या यस्मिन्नेव वंश उत्पन्ना भवति, तमेव प्रकाशयति वर्धयति, न भर्तृवंशम् । इत्येवमुपमया नासौ वोढव्येत्येतदुपप्रदर्शितं भवति, पुस्तार्थत्वाद्विवाहस्य । तस्मादवर्धयितृत्वाद् भर्तृवंशस्य वर्धयितृत्वाच्च पितृवंशस्याभ्रातृका पितृदायाद्यमर्हतीत्युपपद्यते ।

निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे—‘गर्तः सभास्थाणुः’ इति, अक्षनिर्वपणपीठमित्यर्थः । ‘गृणातेः’ । स हि ‘सत्यसङ्गरो भवति’ सङ्गीर्यते हि तत्र सत्यम् इदमत्र पतितम् इदमत्र न पतितमित्येवम् । प्रायेण कितवास्तत्त्वानृतं ब्रुवते । तमेवंदृष्ट्वा गर्तमारोहति या स्त्री सा गर्तारुगित्युच्यते । तदेतद्गर्तस्य सभास्थाणोरारोहणं रिक्थ-लाभहेतुरपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धम् । तथैव प्रसिद्धा निरुच्यते देशसमाचारव्यवस्थयापि क्वचिन्मन्त्रार्थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । ‘तं तत्र यापुत्रापतिका सारोहति’ तं सभास्थाणुम्, तत्र कितवमध्येऽवस्थितं यापुत्रा स्त्री यापतिका सारोहति तस्मिन्नुपविशतीत्यर्थः । ततः ‘सा’ भर्तृबन्धुभ्यः सकाशाद् ‘रिक्थं लभते’ यस्तस्या भर्तृसक्तो धनांशस्तम् । एवमसौ सनये लब्धये धनानां गर्तमारोहति ।

स्कन्दस्वामी । ‘यथाभ्रातृका’ स्त्री येभ्य उत्पन्ना तानेव ‘पुंसः’ पितृन् ‘एति’ गच्छति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय च । एवमुषा यत उत्पन्ना तमेवादित्यं गच्छति, तत्रैव प्रलीयत इत्यर्थः । ‘प्रतीची’ प्रत्यग्गामिनी गर्तारुगिव यथा दक्षिणापथे क्वापि प्रदेशेऽपुत्रापतिका चास्फारारोहिणी स्त्री ‘सनये’ लाभाय ‘धनानाम्’ भर्तुः स्वभूतानां सर्वलोकप्रकाशमास्फारं गच्छति तद्वत् । ‘जायेव पत्ये’ । द्वितीयार्थे चतुर्थी । पतिम् । ‘उशती’ कामययाना ‘सुवासाः’ निर्विशङ्कं परया प्रीत्या युक्ता गच्छति तद्वत् । किञ्च ‘हस्त्रेव’ यथा हसनशीला स्वदन्तान् । ‘नि रिणीते’ । रिणातिर्गतिकर्मा । निः प्रकर्ष । अन्तर्णीतव्यर्थश्चायम् । प्रकर्षेण गमयति प्रकाशयति ज्ञापयतीत्यर्थः । एवमुषा निरिणीते । किम् ? ‘अप्सः’ रूपं कृत्स्नस्य जगतः ।

गर्तारोहिणीति ताच्छील्ये विवप् अन्येभ्योऽपि* दृश्यते [३।२।१७८] इति ।
 गर्तारोहिणीति भाष्ये ताच्छीलिकेनार्थप्रदर्शनात् । 'दाक्षिणाजी' दक्षिणां दिशं
 देशं वा अजिता, गता, जाता वा तत्र दक्षिणाजी, तस्यापत्यं स्त्री दाक्षिणाजी ।
 दक्षिणेन वा कितवानां गच्छतीति । गर्तः सभास्थाणुरित्यर्थकथनम् । अक्ष-
 निवपनपीठः । सभास्थानमिति पाठान्तरम् । सभा च द्यूतसभा कितवस्थानम् ।
 गृणातेरिति निर्वचनम् । सत्यसङ्गर इति धात्वर्थोपपत्तिवचनम् । सत्यं हि तत्र
 संगीर्यते । कथम् ? न पुनर्देविष्यामीति । मातृहस्तग्रहणादिना कृतशपथोऽपि
 व्यसनेनैवाकृष्यमाणो गीत्या शपथं खादयित्वा दीव्यत्येव कितवः । सङ्गर इत्यन्ये
 पठन्ति । सङ्कीर्यन्ते हि तत्र सत्यमनृतेनानेकविधेन । तं गर्तं तत्र यापुत्रापतिका
 सारोहति । दक्षिणापथे किलैष क्वचिद्देशधर्मः । कितवानां दक्षिणत आस्फारे
 तिष्ठति । 'तामक्षैराघ्नन्ति सा रिवथ' लभते' पतिबन्धुभ्यः । यो वा तां प्रथममा-
 हन्ति स वैनां गृह्णाति । सा च धनं लभत इति ।

अभातेव—The brother used to find a suitable match for the
 sister. Maidens deprived of their brothers had to find husbands
 for themselves. Naturally, they were referred to as bold and
 forward. Cf. अभातरी न योषणो व्यन्तः forward like young women
 without brothers iv. 5. 5. ऋतश्चन्दसि ५।४।१५८ इति समासान्ताभावः ।

गर्तारोक्—note that रह changes its final to k.

जायेव पत्य उशतौ सुवासाः—RV. iv. 3. 2, x. 71. 4, x. 91. 13.

हसा—a laughing woman. Pischel thinks it means a courtesan.
 In class. Skt. we have स्मेर but not हस. Should we say: रविघ्नौ
 हसादीनां चन्दस्युपसंख्यानम् ?

निरिणीते—नि-री Æ to unveil, discover.

असः—the stem is असम् n. It means 'the front part of the
 body', the breast. Cf. RV. v. 80. 6: एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृन् योषेव

* दृश्यन्ते—Svarup who also gives the reference as iii. 2. 75
 which is wrong.

† कृतमातृहस्तग्रहणादिना Svarup.

भद्रा नि रिणीते चक्षुः । व्युत्पत्ती दाशवे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वयाकः ॥ She, the daughter of Heaven, comes towards men, like a radiant maiden, she exposes her breast; disclosing choice gifts to the pious man, the maiden has again made light as of old.

8

स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै योनिमारै-
गपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।
व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्या-
ञ्जङ्क्ते समनगाइव व्राः ॥८॥

स्वसा | स्वस्त्रे | ज्यायस्यै | योनिम् | अरैक् ।
अप | एति | अस्याः | प्रतिचक्ष्य इव ।
विउच्छन्ती | रश्मिभिः | सूर्यस्य ।
अञ्जि | अङ्क्ते | समनङ्गाः इव | व्राः ।

The sister [Night] (*svāsā*) has quitted (*āraik*) her place (*yōnim*) for her elder sister (*jyā'yasyai svāsre*); she departs (*āpaiti*) like one who is to appear again (*praticākṣyā iva*). Shining forth (*vyucchānti*) with sun-beams (*raśmibhiḥ Sū'ryasya*) she decks herself with (*añkte*) gems (*añji*), like women trooping to the festival (*samanagā'h iva vrā'h*).

वेङ्कटः । 'स्वसा' रात्रिः 'ज्यायस्यै' ज्येष्ठायै 'स्वस्त्रे' उपसे 'योनिम्' स्थानम् 'अरैक्' अरिचत् । 'अस्याः' तामुपसं 'प्रतिचक्ष्य इव' दृष्ट्वेव रात्रिः 'अपैति' अपगच्छति । तस्याः सकाशादिति वा । यथा इवशुरं दृष्ट्वा स्नुषापगच्छति, एवम् । सेयम् 'सूर्यस्य रश्मिभिः व्युच्छन्ती' सूर्यतेजोभिः सह प्रादुर्भवन्ती 'अञ्जि' अञ्जनसाधनं तेजः आत्मनि 'अङ्क्ते' यथा युद्धं गच्छन्तः 'व्राः' वृता आभरणैः ।

सायणः । एकस्मादेवान्तरिक्षादुत्पन्नत्वात् परस्परं स्वसृभावः, *तथाप्यह्नः प्राथम्यात् तेजस्वित्वाच्च ज्यायस्त्वम् । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा रात्रिः स्वस्त्रे ज्यायस्यै उक्तीत्या ज्येष्ठायै योनिम् उत्पत्तिस्थानम् अपररात्ररूपम् अरैक्

* Should we read तवाप्यह्नः ?

अरिचत् प्रादात् प्ररेचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वत्वाग्नातम्—रात्रयुषसे योनिमारैक् [१।११३।१] इति । दत्त्वा च अस्याः उत्पन्नाया उपसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वेव अपेति स्वयमपसृत्यैव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञायैवापगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नैषा सूर्यस्य रश्मिभिः व्युच्छन्तो तमो विवासयन्ती । अञ्जि व्यञ्जकं तेजः । यद्वा । अञ्जि व्यक्तं जगत् । अङ्क्ते अनक्ति प्रकाशयति । किमिव ? समनगाः इव । सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छन्तीति समनगा विद्युतः । व्राः व्राताः । विद्युत्सङ्गा इव ।* यद्वा सम्यगननाय गच्छन्तीति समनगाः सूर्यरश्मयः । त इव व्राः व्राताः सङ्गीभूताः । ते यथाञ्जते जगत् प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः । व्रात इत्यल तकारलोपश्छान्दसः ॥८॥

आरैक्—s-aor. 3. s. of रिच् to leave, Skt. *rinakti*, Lat. *linquit* leaves, Gk. *elipe* (Skt. *aricat*) left. Eng. *lend*. The augment is sometimes lengthened before *n*, *y*, *v* and *r*; e. g., आनट्, आयुनक् (beside अयुनक्), आहणक्, आवः, आरिणक्, आरैक्.¹ RP. ii. 75ff.

प्रतिचक्ष्येव—Sāyana, following the Pada-text regards the first word as the gerundive प्रतिचक्ष्य (having made known), but प्रतिचक्ष्या occurs in i. 113. 11: अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्याभूत् (S. प्रकर्षेण द्रष्टव्या जाता) she has now become visible to us. So प्रतिचक्ष्येव may mean here 'as if to become visible again' (नात्यन्तायापगच्छति, परं पुनरावृत्तय एव) । प्रतिचक्ष्य occurs in ii. 24. 6-7 and is explained by S. as दृष्ट्वैव. प्रतिचक्षण occurs in the well-known stanza: रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ RV. vi. 47. 18, he has fitted himself to every form, this true form of his is to be looked on. Indra by his magic powers moves about in many forms, for ten hundred bay steeds of his are yoked.

* जनसनखर्नात [३।२।६७] गमेर्दिट् । विद्वनोः^० [६।४।४१] इत्यात्वम् । कदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । added here in some MSS.

¹ For formation see notes on अश्नेत् st. 12.

अञ्जि—neut. ornament. Cf. i. 113. 14 व्यञ्जिभिर्दिव आतास्रद्यौत् “in the sky’s framework she has shone forth with gems.”

अङ्क्ते—anoints himself, अनक्ति anoints. Cf. viii. 29. 1: बभरेको विष्णुः सूनरो युवा । अञ्जाङ्क्ते हिरण्ययम् ॥

समनगाः—The exact meaning of the word समन is a subject of controversy. It is best to derive the word from *sam* with the secondary suffix *-ana* or from *sam* and *ana*, where men meet together, festival, fair.

त्राः—Nir. (v. 3) explains त्राः (RV. iv. 1. 16) as त्रात्याः प्रैषाः. S. says: तकारलोपस्कान्दसः । यदा त्रियन्त इति त्राः ; घञर्थे कविधानम् । Geldner translates ‘decoy maidens’ (*Lockmädchen*).

9

आसां पूर्वासामहसु स्वसृणा-

मपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रतवन्नव्यसीनूनमस्मे

रेवदुच्छन्तु सुदिना उषसः ॥९॥

आसाम् | पूर्वासाम् | अहसु | स्वसृणाम् ।

अपरा | पूर्वाम् | अभि | एति | पश्चात् ।

ताः | प्रतवत् | नव्यसीः | नूनम् | अस्मे इति ।

रेवत् | उच्छन्तु | सुदिनाः | उषसः ॥९॥

On the days (*āhasu*) of these earlier sisters (*āsā'm pū'rvāsām svāsṛṇām*), the latter (*āparā*) follows (*abhyēti*) after (*paścā't*) the earlier (*pū'rvām*). May these (*tā'h*) newer (*nāvyaśīh*) Dawns (*Uṣā'saḥ*) now (*nūnām*) shine (*ucchantu*) riches [treasures] (*revāt*) upon us (*asmé*) and brilliant days (*sudinā*).

वेङ्कटः । ‘आसाम्’ उषसाम् ‘पूर्वासाम्’ पूर्वकालानाम् ‘अपरा’ उत्तरोषाः ‘पूर्वाम्’ पूर्व गताम् ‘अहसु’ ‘पश्चात्’ ‘अभ्येति’ अनुक्रमेण गतेष्वहःस्वगमन् । ‘ताः’ ‘प्रतवत्’ पुराणा इव ‘नूनम् नव्यसीः’ इदानीं नवतराः ‘अस्मे’ अस्माकम् ‘रेवत्’ धनयुक्तम् ‘उच्छन्तु’ व्युच्छन्तु ‘सुदिनाः’ शोभनदिवसाः एकस्याञ्जननात् सहगमनाद्वा स्वसार ‘उषसः’ ।

सायणः । स्वसृणां परस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयं सरन्तीनां वा पूर्वासाम् पुरातनीनाम् आसाम् *उषसाम् मध्ये अहसु अहःसु† प्रतिदिनम् अपरा अन्या अद्यतन्युषाः पूर्वाम् अतीतदिवससम्बन्धिनीम् उपसम् पश्चात् अनुसृत्य¹ अभ्येति अभिमुखं गच्छति, अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेष्वहःस्वेवमेवाभ्येति । नव्यसीः नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यः‡ ताः उषासः उपसोऽपि नूनम् निश्चयम् प्रवृत्तवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्यः अस्मै अस्माकं रेवत् बहुधनविशिष्टं यथा भवति तथा उच्छन्तु प्रकाशयन्तु । *पूर्वतन्यो यथौच्छंस्तथागामिन्योऽप्युच्छन्त्वित्यर्थः ।

अहसु—occurs only here in RV. अहभ्यः occurs twice and अहभिः several times. All these are normal forms of the *an*-stem like युवसु, युवभ्यः and युवभिः. अहोभिः is found in RV. x. 14. 9. In class. Skt. the forms will be अहःसु, अहोभ्याम् and अहोभिः acc. to अहन् viii. 2. 68.

स्वसृणाम्—स्वस्राम् occurs in जामिः सिन्धूनां भ्रातेव स्वस्राम् RV. i. 65. 7. Skt. *svasā'*, Lat. *soror* for **swesōr*, Gk. *héōr* for *swesōr* 'first cousin, Eng. *sister*. The word goes back probably to *sva* (I. E. **swe*) self, own.

नव्यसीः—class. नवीयस्यः. 'The original superlative suffix was *-yas* (I. E. *-yes*) which was added immediately after the root. "The addition of *yas* (I. E. *yes*) to certain forms ending in *i* gave rise to the suffix *-i-yas* which became highly productive in Sanskrit." With *-यस्* we have ज्ञायस्, प्रेयस्, वस्यस्, श्रेयस्, सन्यस् and

* इदानीं वर्तमानानां added in some MSS.

† अन्यलोपस्कान्दसः added in some MSS.

¹ In the later language पश्चात् governs the gen., hence अनुसृत्य is supplied by S.

‡ नवशब्दादीयसुनि ईकारलोपस्कान्दसः added in some MSS.

² नूनम् never means निश्चयम् in RV.

³ S. sometimes uses this ungrammatical form.

स्थेयस्. With both -यस् and -ईयस् we have भव्यस्, भवीयस्, नयस्, नवीयस्, पन्यस्, पनीयस्, मज्जस्, सङ्गीयस् etc., e. g., प तव्यसौ नयसौ धीतिमग्रये वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे RV. i. 143. 1, नयदृतस्य प्रशिरो नवीयसोः पतिर्जनैनामुप याति निष्कृतम् ix. 86. 32, he, guiding to the newest rules of the Holy Law, comes on, husband of his wives, to the meeting place.

उषासः—This is the older form and used for the sake of the metre, because in a Triṣṭubh stanza the 10th syll. is long. अमोतवर्णा उषसश्चरन्ति RV. iv. 51. 9. of unchanged colour, the Dawns move on.

10

प्र बोधयोषः पृणतो मघो-

न्यबुध्यमानाः पणयः ससन्तु ।

रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि

रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती ॥१०॥

प्र बोधय उषः पृणतः मघोनि ।

अबुध्यमानाः पणयः ससन्तु ।

रेवत् उच्छ मघवद्भ्यः मघोनि ।

रेवत् स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती ।

Awaken (*prá bodhaya*), O beautiful (*maghoni*) Dawn (*Uṣaḥ*) the liberal (*prṇatāḥ*); let the niggards (*paṇáyāḥ*) sleep on (*sasantu*) without awaking (*ábudhyamānāḥ*). Shine (*uccha*) rich treasure (*revát*) on the bountiful ones (*maghávadbhyaḥ*), O bountiful one (*maghoni*), rich treasure (*revát*) on the singer (*stotré*), O beauteous one (*sūnṛte*), praising [him] (*jāráyanti*).

वेङ्कटः । 'प्रबोधय' प्रयच्छत 'उषः' 'पृणतः' उदारान् 'मघोनि' धनवति 'अबुध्यमानाः' 'पणयः' कदर्याः 'ससन्तु' स्वपन्तु । 'रेवत्' धनयुक्तम् 'उच्छ' व्युच्छ 'मघवद्भ्यः' धनवद्भ्यः 'मघोनि' । 'रेवत्' 'स्तोत्रे' मह्यम् 'सूनृते' 'जारयन्ती' स्तोत्रं कारयन्ती । जरयतिः स्तुतिकर्मेति ।

सायणः । हे मघोनि मघवति अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति उपः
हे उपोदेवि पृणतः हविष्प्रदानस्मान् यजमानान् प्रबोधय प्रज्ञापय प्रतिबुद्धान्
कुरु । किञ्च पणयः व्ययासहिष्णवो वणिजः । 'पणिर्वणिग् भवति' इति
यास्कः [नि० २।१७] । पणय इव लुब्धका अबुध्यमानाः यागादीनकुर्वाणा
अदानशीला अस्मच्छत्रवः ससन्तु स्वपन्तु दीर्घनिद्रा^१ भवन्तु म्रियन्तामित्यर्थः ।
तथा च मन्त्रान्तरम्—ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः [ऋ० सं०
१।२९।४] इति । किञ्च, हे मघोनि अस्मदत्तहविर्भिस्तद्वति हे उपः मघवद्भ्यः
हविलक्षणाद्भवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थ^२ रेवत् धनवत् समृद्धिमत्* उच्छ
विभाहि । किञ्च हे सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि देवि जरयन्ती सर्वप्राणिनः
क्षपयन्ती त्वं स्तोत्रे स्तुतिकर्त्ते यजमानाय तदर्थं रेवत् धनवत् समृद्धयर्थम्
उच्छेति शेषः† ॥१०॥

जारयन्ती—We find Guṇa as well as Vṛddhi in the case of जृ
to waste away, श्रु to hear and नृ to flow in RV., but at the time
of the Padapāṭha the forms with Guṇa were regarded as the
normal forms. Cf. जरयन्ती इजनं पद्ददीयत उत्पातयति पक्षिणः i. 48. 5, "the
host of footed things she stirs, awaking them. And birds she
causes to fly up" (MACDONELL). In class. Skt. the forms are
जारयन्ती, श्रावयन्ती and सारयन्ती. Acc. to RP. viii. 36, the eighth
syllable in Triṣṭubh and Jagatī should be lengthened when a
short syllable or नः follows: एकादशिद्वादशिनीर्लघावष्टममक्षरम् । उदये
संहिताकाले नःकारे च गुरावपि ॥ RP. ix. 48 mentions सूनृते जारयन्ती.

सूनृते—The word सूनृता is accented on the syll. preceding the
suffix and this shows that -tal has been added here to सूनृ (cf.

^१ Let them sleep the sleep that knows no waking.

^२ We generally say तदर्थम् but तेषामर्थ.

* रयेर्मन्ती बहुलम् [६।१।२७।६] इति सम्प्रसारणम् । रेशब्दाच्च [७।१।१।६ का] इति
मतुप उदात्तत्वम् । added in some MSS.

† जनीजृषृक्तसुरज्जोऽमन्ताय [ग. सू.] इति मिच्चात् मितां ऋस्वः [६।४।१२] इति
ऋस्वत्वम् । added in some MSS.

सुनर, Av. *hunara*; *hunaretāt*) and means the state or quality of a good man, a man of generosity. As an adj. सुनृत means noble, generous, beautiful. See *Mañjūṣā*, Vol. v., no. i, pp. 19-20.

11

अवे॒यम॑श्चै॒द्युव॑तिः पु॒रस्ता॑-

द्यु॒ङ्क्ते॑ ग॒वाम॑रु॒णाना॑मनी॒कम् ।

वि नू॒नमु॑च्छा॒दस॑ति प्र के॒तु-

गृ॒हं॑गृ॒हमु॑प ति॒ष्ठाते॑ अ॒ग्निः ॥११॥

अव॑ । इ॒यम् । अ॒श्वैत् । यु॒वतिः॑ । पु॒रस्ता॑त् ।

यु॒ङ्क्ते॑ । ग॒वाम् । अ॒रुणाना॑म् । अनी॒कम् ।

वि । नू॒नम् । उ॒च्छात् । अ॒सति॑ । प्र । के॒तुः ।

गृ॒हम् । गृ॒हम् । उप॑ । ति॒ष्ठाते॑ । अ॒ग्निः ।

In the East (*purástāt*) this young maiden (*iyám yuvatih*) has shone down (*áva aśvait*); she yokes (*yuñkté*) the array (*ānikam*) of ruddy kine (*aruṇā'nām gāvām*). May she shine (*ucchāt*) forth (*vi*) now (*nūnām*); may her banner (*ketuh*) be (*āsati*) in the front (*prá*). May fire (*Agniḥ*) be present (*úpa tiṣṭhāte*) in every house (*grhāṁgrham*).

वेङ्कटः । 'इयम्' 'अव' अधः 'अश्वैत्' द्योतते 'युवतिः' 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि, 'युङ्क्ते' च 'गवाम्' अश्वानाम् 'अरुणानाम्' अरुणवर्णानाम् 'अनीकम्' समूहं रथे । 'वि उच्छात्' सैवेयं व्युष्टाभूत् । 'नूनम्' सम्प्रति 'प्र' 'असति' प्रभवति च 'केतुः' प्रज्ञानम् । अथ 'गृहं गृहम्' अनुगृहम् 'अग्निः' 'उपतिष्ठाते' स्वाहाप्रतिग्रहार्थं सङ्गच्छते ।

सायणः । इयम् उपाः युवतिः यौवनोपेतयोपित्स्थानीया । यद्वा । सर्वेषु भावेषु मिश्रयन्ती पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अव अश्वैत् 'अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा * । अत्र 'अव'शब्दो विनिग्रहार्थीयः, 'न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ' इति

¹ Venkaṭa's explanation is to be accepted.

* Here some MSS. add : अयतेऽहन्दिसे लुङि सिचि वडाविडभावे रूपम् ।

यास्केनोक्तत्वात्¹ [नि० १।३] । तत् कथमवगम्यत इति तत्राह—यत् इयम् अरुणानाम् अरुणवर्गानां गवां प्रसिद्धानाम् एतन्नामकानामश्वानां वा अनीकं समूहं युङ्क्ते रथे योजयति । अरुण्यो गाव उपसां प्रतिनियतत्वात्* । तथा च निरुक्तम्—अरुण्यो गाव उपसाम्† । श्यावाः सवितुः । [निघ० १।१५] इति । यथा लोके वाहनसन्नाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्वाप्यरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते । यद्वा । अरुणानां रश्मीनां समूहं युङ्क्ते । तथा नूनम् निश्चितमेषा वि उच्छात् तमो विवर्जयिष्यति । यत् इयं गा युनक्ति अत एव कारणात् ‡यथा लोके सन्नाहं दृष्ट्वा जयोऽनुमीयते तथात्वापीत्यर्थः । तादृशी सा असति असत्प्राये नीरूपेऽन्तरिक्षे, तिरोधायकत्वादशोभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः । उपसर्ग-वशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरूपेऽन्धकारे प्रकेतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वत्वान्वयः । तस्मिन् काले अग्निः आहवनीयादिरूपः गृहं गृहम् सर्वयजमानगृहम् अग्निहोताद्यर्थम् उप तिष्ठाते उपतिष्ठते दीप्यत इत्यर्थः § ॥११॥

अथैत्—3. s. s-aor. of श्वित् be bright. The root-aor. form अश्वितन् and reduplicated aor. अश्विश्वितन् are also met with. टु ओ श्वि गतिवृद्धोः । लुङि अङ्चङोर्विकल्पितत्वात् [३।१।५८, ४८] च्वेः सिच् [३।१।४४] । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिडभावः । अनिडादित्वात् छान्तचणोति [७।३।५] वृद्धिप्रतिषेधा-

¹ See *Upasarga and other Technical Terms* by K. C. Chatterjee.

* This is dropped in most MSS. and the reading is vicious, but something like this would appear to be wanting here. Should we read अरुण्यो गाव उपसामश्वा इत्युक्तत्वात् ?

† Printed *Nighaṇṭu* has उपसः, but उपसाम् is found in BD.

‡ यथा लोकेऽश्वसन्नाहं दृष्टोदयोऽनुमीयते is the generally accepted reading.

§ A few MSS. read उपतिष्ठाते उपतिष्ठते संगच्छते । आडागमः [३।४।१४] । उपाद्देवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदम् [१।३।२५ भाष्य] ।

भावः । बहुलं कन्दसि [७३।६७] इतीडागमाभावः । स्त्रीः संयोगाद्योः° [८२।२६] इति सलोपः । S. under. i. 92. 12. Under ईयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यञ्जेत् 1. 113. 15 S. says: टु ओ श्वि गतिवृद्धोः । लङि बहुलं कन्दसि [२।४।७३] इति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनैत्वम् । We should rather say: श्विता वर्णे [घा° १।७२६] । द्युङ्गो लुङि [१।३।६१] इति पालिकं परस्मैपदम् । च्लि लुङि [३।१।४३] । च्लेः सिच् [३।१।४४] । सर्वे विधयस्कन्दसि विकल्पन्ते इति पुषादियुता-दल्लदितः परस्मैपदेषु [३।१।५५] इति च्लेरङ् न भवति । अनित्यमागमशासनम् इति आर्धधातुकस्येड्वलादिः [७२।३५] इतीडाभावः । वदव्रजहलन्तस्याचः [७२।३] इति वृद्धिः । बहुलं कन्दसि [७३।६७] इति असिसिचोऽपृक्ते [७३।६६] इति सूत्रेण ईङ् न भवति । स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते च [८२।२६] इति सलोपः । हल्व्याभ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तां हल् [६।१।६८] इति विभक्तेर्लोपः ।

उच्छात्—3. s. subj. of वस् to shine.

असति—3. s. subj. of अस् to be. 'तिङ्ङितिङः' इति निघाताभावः ।

उपतिष्ठाते—3. s. subj. ऀ. सङ्गतिकरण आत्मनेपदम् ।

12

उत्ते वयश्चिह्नसतेरपप्त-

नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाम-

सुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥१२॥

उत्ते वयः चित् वसतेः अपप्तन् ।

नरः च ये पितुभाजः विउष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वामम् ।

उपः देवि दाशुषे मर्त्याय ॥१२॥

Even the birds (*váyah cit*) have flown up (*út apaptan*) from their nest (*vasatéh*), and the men (*nárah ca*) who earn their living (*yé pitubhā'jah*) (have risen) at thy dawning (*te vyúṣṭau*). To him that is at home (*amā' saté*), the pious mortal (*dāśúṣe mārtyāya*), thou carriest (*vahasi*) much wealth (*bhū'ri vāmām*), O Goddess Dawn (*U'sah devi*).

वेङ्कटः । 'ते' तव 'व्युष्टौ' 'वयश्चित्' पक्षिणोऽपि 'वसतेः' उदपप्तन् । 'नरः' च मनुष्याश्च 'ये' 'पितुभाजः' अन्नस्य भाजकाः । 'अमा' गृहे 'सते' वसते 'दाशुषे' याचितृभ्यः प्रयच्छते मनुष्याय त्वम् 'उपो देवि' 'भूरि' बहु 'वामम्' धनं 'वहसि' ।

सायणः । ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् गमनवन्तः पक्षिणोऽपि ।
 *चिदित्येषोऽपिशब्दार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । 'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति'
 [नि० ११४] इति यास्केनोक्तत्वात् । वसतेः निवासस्थानाग्नीडादेः उत् ऊर्ध्वम्
 अपतन् पतन्ति । पूर्ववाक्ये 'गृहं गृहमुप तिष्ठाते अग्निः' इत्युक्तत्वात्तदपेक्षयापि-
 शब्दः† । किञ्च, नरश्च मनुष्याश्च 'पितुभाजः अन्नवन्तोऽन्नार्थिनः कृषि-
 वाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थम् उत् उन्मुखा अपतन् गच्छन्ति । तथा च
 मन्त्रान्तरम्—पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः [ऋ० सं० ११४८।५] इति । एवं
 ‡व्युष्टौ 'सत्यां हे देवि देवनशीले उषः देवते अमा गृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते
 यजमानाय । तदर्थम् । अमेति गृहनाम अमा दमे [निघ० ३१४] इति तन्नामसु
 पठितत्वात् । यद्वा अमा सह, दूयमानेनाग्निना सह, निवसते यजमानाय,
 अमा वसेताम् इत्यादौ सहार्थे प्रयोगात् । मर्त्याय मनुष्याय दाशुषे हविर्दत्तवते
 यजमानाय भूरि वामम् बहु शोभनं धनं वहसि प्रापयसि § ॥१२॥

अपतन्—3. pl. reduplicated aorist of पत् (Lat. *peto* I fly).
a-pa-pat-an > *a-pa-pt-an*. Cf. अवोचत्.

नरः—see p. 511. Yāska says : नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु॥

पितुभाजः—see under i. 116. 8.

अमा—is read in the *Nigh.* (iii. 5) in the list of गृहनाम, and is explained as गृहे in *Nir.* xi. 46. It is an instrumental adverb with adverbial shifting of accent and means 'at home'. विशेषां

* चिदित्येष अपि० M. The mistake is copied by P. and others.

† Some MSS. add पततेऽह्नादसे लुङि लृदित्त्वादङि परतः पतः पुम् [अ४।१८] इति पुमागमः.

‡ This stanza occurs again as vi. 64. 6. There S. explains पितुभाजः as हविषां सम्भक्तारः, अन्नस्योपार्जका वा, 'पितुः' इत्यन्ननामसु पाठात्, and अमा as समीपे.

§ व्युष्टौ is dropped in all MSS., but एवं सत्याम् is ungrammatical.

§ भूरि प्रभूतं वामं वननीयं धनकनकादिरूपं वहसि ददासि v. l.

कामचरताममाभूत् RV. ii. 38. 6, the love of all wanderers went homewards. Cf. अमात्य (originally, living in the same house, relative), अमावस्या (because the moon lives in the house of the sun on that day).

वामम्—वाम is read in the *Nighaṇṭu* in the list of प्रशस्यनामन् and is explained by Yāska as वननीय. The word is derived from वन् desire, love, win, conquer. Av. *vanaiti*, *vanōiti* conquers. वाञ्छ is formed from the root with the vikaraṇa छ (-*sko). As a neut. noun it means 'wealth', as an adj. dear, lovely. Skt. *vanas* desire, Lat. *Venus*.

13

अस्तोदुं स्तोम्या ब्रह्मणा मे-

अस्तोदुम् स्तोम्याः ब्रह्मणा मे ।

ऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।

अवीवृधध्वम् उशतीः उपसः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम

युष्माकम् देवीः अवसा सनेम ।

सहस्रिणं च शतिनं च वाजम् ॥१३॥

सहस्रिणम् च शतिनम् च वाजम् ॥

Ye have been lauded (*āstodhvaṃ*) by my prayer (*me brāhmaṇā*), ye praiseworthy ones (*stomyāḥ*), ye have been willingly (*uśatīḥ*) exalted (*āvivṛdhadhvaṃ*), O Dawns (*Uśāsaḥ*). By your favour (*yuṣmā'kaṃ āvasā*), O Goddesses (*devīḥ*), we would gain (*sanema*) a hundredfold (*śatinam*) and a thousandfold (*sahasriṇam*) rewards (*vā'jam*).

वेङ्कटः । 'स्तोम्याः' हे स्तोमार्हा उपसः यूयं 'मे' मम 'ब्रह्मणा' अनेन स्तोत्रेण 'अस्तोदुम्' स्तुता भवत । 'अवीवृधध्वम्' वर्धयतास्मान् । 'उशतीः' कामयमानाः 'उपसः' 'देवीः' देव्यः 'युष्माकम्' 'अवसा' पालनेन 'सनेम' सम्भजेमहि 'सहस्रिणम्' सहस्रसंख्याकम् 'शतिनम्' शतसंख्याकं 'च' 'वाजम्' अन्नम् ।

सायणः । एवं 'सूक्तद्वयोक्तरीत्या बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिमनया निवेद्य* स्वाभीष्टं प्रार्थयते—हे स्तोम्याः । स्तोमः स्तोत्रम् । तदर्हन्तीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हा उपसः । यतो यूयं तादृश्यः अतः मे मत्स्वभूतेन ब्रह्मणा 'सूक्तद्वयगत-मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण अस्तोदुम् स्तुता भवतः । किञ्च, हे उषासः उपसः उशतीः स्तोतृनस्मानस्मत्समृद्धिं वा कामयमाना यूयम् अवीवृधध्वम् अस्मान् प्रवर्धयत । किञ्च, हे देवोः देव्यो देवनशीलाः युष्माकम् अवसा युष्मत्सम्बन्धिना रक्षणेन वयं सहस्रिणम् सहस्रसंख्याकमभीष्टं धनं सनेम लभेमहि । तथा शतिनम् च वाजम् शतसंख्याकमपरिमितं धनं सनेम । युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमित-धनादिरूपरक्षणेन वयमप्यर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥१३॥

अस्तोदुम्—2. pl. $\bar{A}$. (pass.) of the aorist of स्तु.

अवीवृधध्वम्—2. pl. $\bar{A}$ (pass.) of the reduplicated aor. of the caus. of वृध्. Evidently लोड्ये लुङ् acc. to S.

उशतीः—desiring, willing; willing you will be exalted, i. e., you will be willingly exalted.

सनेम—1. pl. a-aor. opt. of सन् gain.

सहस्रिणं च शतिनं च—Cf. सहस्रिणं शतिनं यूयवांसम् RV. i. 64. 15, a hundred, thousandfold ever increasing.

¹ This hymn and the previous one.

* निवेदयित्वा M. P.

† Some MSS. add कर्मणि लुङि 'इणः षीध्वम्' [८१७८] इति धकारस्य ष्टुत्वम्.

VIṢṆU

Introductory Note

Viṣṇu, one of the two highest divinities of modern Hinduism, has only five entire hymns addressed to him in the *Rgveda*, though his name is mentioned about a hundred times there. But the importance of a deity cannot always be measured by the number of hymns bestowed on him, and there is hardly any doubt that even in the *Rgveda* Viṣṇu is a great God. And in modern times every Brahman begins his religious rites with the formula: तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ RV. i. 22. 20, 'the wealthy patrons always behold the highest steps of Viṣṇu, like an eye (*i.e.*, the sun) stretched across the heaven'.

The fact that the epithets *urugāya* and *urukrama* are frequently applied to Viṣṇu and that his three steps are mentioned over and over again indicates that Viṣṇu is a manifestation of the Sun-god. Thus the *Bṛhaddevatā* (ii. 64) says:

वीणि भान्ति रजांस्यस्य यत्पदानि तु तेजसा ।

तेन मेधातिथिः प्राह विष्णुमेनं विविक्रमम् ॥

'Since the three regions shine with lustre as his footsteps, Medhātithi regards him as Viṣṇu of the three strides.'

Yāska derives Viṣṇu from *viṣ* 'to pervade', *viś* 'to enter' and *vi-aś* 'to pervade'. अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति, विष्णुर्विशतेर्वा व्यञ्जोतेर्वा । [अथ यत् यदा विषितो व्याप्तोऽयमेव सूर्यो रश्मिभिर्भवति तत् तदा विष्णुर्भवति । व्यञ्जोतेर्वा विपूर्वस्य वाञ्जोतेः । यदा रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति ।] The *Bṛhaddevatā* (ii. 72) merely echoes Yāska (*Nir.* xii. 19) when it says:

विष्णाते विशतेर्वा स्याद् वेवेष्टेर्व्याप्तिकर्मणः ।

विष्णुर्निरुच्यते सूर्यः सर्वं सर्वान्तरय यः ॥

Bloomfield relying on SV. ii. 1034 यतो विष्णुर्विचक्रमे पृथिव्या अधि सानवि derived Viṣṇu from *vi* and *sānu* (sun) in the sense of through the back.

The main characteristic of Viṣṇu is his three steps.

The most well-known stanza containing a reference to the three steps of Viṣṇu runs thus :

इदं विष्णुर्वि चक्रमे वेधा नि दधे पदम् ।

समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ [ऋ० सं० १।२२।१७]

‘Viṣṇu has strode over this [universe]. He has planted his foot thrice. The [world] is enveloped in his dusty [foot-step]’.

Yāska explains the stanzas thus in the Nirukta :

यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुः । विधा निधत्ते पदम् । वेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि इति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवामः । समूळ्हमस्य पांसुरे । प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थे स्यात् । समूढमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यते ।

Thus acc. to Śākapūṇi, by the three steps of Viṣṇu is meant the triple manifestation of the God in the form of fire on earth, of lightning in the atmosphere and of the solar light in heaven. Acc. to Aurnavābha, the three steps are the three positions of the sun at his rising (समारोहणे), his culmination (विष्णुपदि) and his setting (गयशिरसि). Thus Aurnavābha identifies Viṣṇu with the Sun.

The repeated mention of the three steps of Viṣṇu gave rise to the legend of the Dwarf incarnation in later times. Already in the *Satapatha Brāhmaṇa* we find that when the Asuras divided the earth after having worsted the gods, the latter approached the former for a share and the Asuras seeing that Viṣṇu was a dwarf gradually offered them as much of the earth as Viṣṇu could lie upon. (तेऽसुरा असूयन्त इवोचुः यावदेवैष विष्णुरभिशीते तावदेव दास्याम इति) ।

The वराहावतार also has its germ in RV. i. 61. 7:

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चावन्ना ।

मुषाथद्विणुः पचतं सहोयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमक्ता ॥

'In the soma libations to his mother he has forthwith drunk the potion of his great(father), his favourite food. Viṣṇu, the mightier, straightway stole the cooked mess. He (Indra) pierced the boar shooting through the mountain.'

विश्वेता विणुराभरदुरुक्रमस्त्वे पितः ॥

शतं महिषान् चीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम् ॥

'The far-striding Viṣṇu impelled by thee has brought forth all these things—a hundred buffaloes, food cooked with milk, the boar Emuṣa to Indra.' RV. viii. 77. 10.

The *Satapatha Brāhmaṇa* describes how when Viṣṇu's head was cut off it became the sun (तस्यां क्षिप्रायां धनुरावर्जो विस्फुरन्त्यो विणोः शिरः प्रचिच्छिदतुः । तद् घृणिति पपात । तत् पतित्वासावादित्योऽभवत्) । Again in RV. i. 155. 6 we find: With four times ninety names Viṣṇu has set the pair in motion like a revolving wheel. (चतुभिः साकं नवभिश्च नामभिश्चक्रे न वृत्तं व्यतीरवीविपत्) । This evidently refers to the solar year of 360 days, divided into four seasons. Viṣṇu's Sudarśana cakra and Kaustubha maṇi in later literature clearly refer to the Sun. Viṣṇu's vehicle Garuḍa is known as Garutmat and Suparṇa, terms which are applied to the sun-bird in RV. "Thus though Viṣṇu is no longer clearly connected with a natural phenomenon, the evidence appears to justify the inference that he was originally conceived as the sun, not in his general character, but as the personified swiftly-moving luminary, which with vast strides, traverses the whole universe" (Macdonell, *Vedic Mythology*, p. 39).

See Macdonell, *Vedic Mythology*, pp. 37-42. J.R.A.S. Vol. xxvii, pp. 165-189, *A Volume of studies on Indology presented to Kane*, pp. 95-111, Macdonell, *Vedic Reader* pp. 30 ff.

VIṢṆU

दैर्घतमा ऋषिः । विष्टृप् कृन्दः । विष्णुदेवता ।

i. 154

1

विष्णोर्न कं वीर्याणि प्र वोच^१
यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कभायत्तुत्तरं सधस्थं^२
विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥१॥

विष्णोः | नु | कम् | वीर्याणि | प्र | वोचम् ।
यः | पार्थिवानि | विममे | रजांसि ।
यः | अस्कभायत् | उत्तरम् | सधस्थम् ।
विचक्रमाणः | त्रेधा | उरुगायः ॥१॥

I will now (*nú kam*) proclaim (*prá vocam*) the heroic deeds (*vīryāṇi*) of Viṣṇu (*Viṣṇoḥ*) who (*yāḥ*) has measured out (*vimamé*) the terrestrial (*pā'rthivāni*) regions (*rājāṁsi*), who (*yāḥ*) propped up (*āskabhāyat*) the upper (*uttaram*) gathering place (*sadhāstham*), striding (*vicakramāṇāḥ*) triply (*tredhā*), the wide-going one (*urugāyāḥ*).

सायगः । विष्णोर्नुकमिति षट्चं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवम् ।
अत्रानुक्रमणिका—‘विष्णोः षट् वैष्णवं हि’^१ इति । ^२अभिप्लवपडहेषूथ्येषु तृतीय-

^१ हिशब्दोपादानादिदमादिमुक्तवयं विष्णुदेवताकं बोध्यम् ।

^२ “अभिप्लवपडहस्तन्मध्यगता उक्थ्ययागाय पूर्वम् (पृ: ३७-३८) उक्ताः । उक्थ्यस्य सोमसंस्थाविशेषत्वेन तत्र वीणि सवनानि भवेयुः । तत्र तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकेन स्तोमातिशंसनावसरे इदमादिकं सूक्तद्वयमुपयोक्तव्यम् । स्तोमास्तिवत्-पञ्चदश-सप्तदशैकविंश-विणव-वयस्त्रिंशादयः साम्नां गानावसरे त्वचगतानामृचामावृत्त्या सम्पादितसंख्यया सम्पद्यन्ते । तत्र यस्मिन् स्थले यः सोमः सामान्यतः प्राप्तस्तदपेक्षयोत्तरस्य सोमस्य निमित्तविशेषेण सामगानावसरे सामगैर्यहणे तत्सारुपाय मैवावरुणादिभिरपि ऋत्विग्भिः स्वीये शस्त्रेऽधिका ऋचो वक्तव्या भवन्ति । तदिदमधिकवचं स्तोमातिशंसनं नाम । तत्र सोमविशेषाधिकानां गृह्यमाणानामृचामपि संख्या आश्रयायनेन श्रौतसूत्रे नियमिताः । यथा—‘नित्यादधिकं

सवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम् ।
 स्तोमे वर्धमाने इति खण्डे सूक्तितम्—विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मातयेत्यच्छावाकः
 [आ° श्रौ° ७।१।४] इति । ^१तथा तृतीयसवने सोमातिरक उत्तरोत्तरसंस्थोपगन्त-
 व्यातिरात्नात्, ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तल्लैतदेव सूक्तम् ।
 सोमातिरेके इति खण्डे सूक्तितम्—महाँ इन्द्रो नृवद् विष्णोर्नु कम् [आ° श्रौ°
 ६।७।६] इति । ^२आग्निमारुतशस्त्र आद्या विनियुक्ता । अथ यथेतम् इति खण्डे
 सूक्तितम्—विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहि
 [आ° श्रौ° ५।२०।६] इति ।

सोमकारणात् पञ्च सप्तदशे नवैकविंशे द्वादश चतुर्विंशे पञ्चदश विणवे एकविंशतिं
 त्रयस्त्रिंशे द्वाविंशतं चतुश्चत्वारिंशे षट्त्रिंशतमष्टाचत्वारिंशे एकाल्पनीयसीर्वैकाहिकेभ्यःसीर्वा
 इति । तवाच्छावाकेनोक्तोक्त्योः तु तृतीयसवने सोमातिशंसन एतत्सूक्तद्वयं वक्तव्यम् ।”

^१ “सोमयागे प्रतिसवनं यावतां यागानामनुष्ठानं तावतां पर्याप्त एव सोमरसी निष्कासनीयो
 न न्यूनो नाप्यधिकः । न्यूनत्वेऽधिकत्वे वा प्रायश्चित्तीयता भवति । तत्र प्रातःसवने सोमाधिक्ये
 वैष्णवं शस्त्रं शंसनीयम् । तृतीयसवने यदि तवापेक्षितादधिको भवेत् तदा या सोमसंस्थानुष्ठानं
 प्रारब्ध्वा यस्यास्तृतीयसवनेऽयं सोमोऽधिकस्तदपेक्षयोत्तरा संस्था तेनातिरिक्तेन सोमेनानुष्ठेया ।
 परसंस्थानुष्ठानेऽपि यदि सोमस्याधिक्यामेव स्यात् तदा तत्परवर्तिनी सोमसंस्थानुष्ठेया ।
 एवमतिरावपर्यन्तमनुष्ठेयम् । ततोऽपि सोमोऽतिरिक्तश्चेद् भवेत् तदानीं पुनरतिरिक्तशस्त्रं
 शंसनीयम् । तत्र वैष्णवे शस्त्रे विष्णोर्नु कमिति सूक्तं शंसिदित्यर्थः ।”

^२ “सोमयागे होवा तृतीयसवने द्वितीयं शस्त्रमाग्निमारुतनामकं शस्यते । तत्र स वैश्वानराय
 पृथुपाजस इति सूक्तं पठति, ततो यज्ञा यज्ञा व इति देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथद्वयं
 स्तोत्रियानुरूपसंज्ञकं पठति । तत्र प्रगाथो नाम यद्वृग्द्वयं पठनविशिष्टेण ऋक्त्वयतां नीत्वा
 पठति स प्रयथनात् प्रगाथ इत्युच्यते । पठनविशिष्टस्त्वेवम्—प्रथमतः प्रथमाष्टकं प्रपठ्य तदौयमन्तिमं
 पादं पृथग् गृहीत्वा, हिरावर्त्य, उत्तरस्या ऋचः पूर्वार्धेन योजयति, एषा द्वितीया ऋक्
 सम्पद्यते । तस्या अप्युचोऽन्तिमं पादं पृथग् गृहीत्वा हिरावर्त्य, उत्तरस्या ऋच उत्तरार्धेन
 योजनात् तृतीया ऋक् भवति । तदिदं प्रयथनम्, तद्वशत इदम्वृग्द्वयं प्रगाथशब्देनोच्यते । इदं
 च शस्त्रमग्निष्टोमसाम्नोऽनुरूपमिति तत्रत्यं स्तोत्रमत्र स्तोत्रियशब्देनोच्यते । एवं तत्परवर्ति ऋग्द्वयं
 प्रगाथरूपमनुरूपं भवति । एवं स्तोत्रियानुरूपयोः पठनोत्तरमत्र शस्त्रे जातवेदस्यं सूक्तं शस्यते, तत्र
 आपो हि हेत्याप्यरुचः, तत्र उत नोऽहिर्बुध्न इति ऋग्देवानां पवीरिति ऋग्द्वयम्, पावी-
 रवी कन्येति ऋग् यामी ऋक् पित्राय तिस्र ऋचो ययोरोजसा स्तुभितेति वैष्णवारुणी ऋक् ।
 एवमृक्संज्ञपठनोत्तरं विष्णोर्नु कमित्येषा वैष्णवी पठ्यते । तत्तन्तुं तन्वन्नित्युचं प्रपठ्य एवा नो
 अग्र इत्यनया शस्त्रं समाप्यते । ततोऽग्रे मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋकभिरिति शस्त्रयाज्यापाठेन सोमो
 ऋयते । इत्येतस्यामाग्निमारुतशस्त्रप्रक्रियायां प्रकृतवैष्णवसूक्तगतप्रथमाया विनियोग इत्युच्यते ।”

हे नराः विष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु कम् अति-
शीघ्रं प्र वोचम् प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन
नवोत्तराणि पदानि [नि० ३।१२] इत्युक्तत्वात्, शाखान्तर एकत्वेन पाठाच्च 'नु'
इत्येतस्मिन्नेवार्थे 'नु कम्' इति पदद्वयम्^१ । कानि तानीति तत्राह । यः विष्णुः
पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजांसि रज्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकलयाभि-
मानीन्यग्निवायवादित्यरूपाणि तेजांसि* विममे विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो
लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरम् 'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां
पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः' [ऋ० सं० १।१०८।९] इति । तैत्तिरीयेऽपि
'योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा' इत्युपक्रम्य 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्'
[तै० सं० १।२।१२।१] इति । तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् । किञ्च,
यः च† विष्णुः उत्तरम् उद्गततरम् अतिविस्तीर्णं सधस्थम् सहस्थानं लोकलया-
श्रयभूतमन्तरिक्षम् अस्कभायत् तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः ।
अनेनान्तरिक्षाश्रितं लोकलयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यः विष्णुः
पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकात् विममे
विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची, लोका रजांस्युच्यन्ते [नि० ४।१९]
इति यास्केनोक्तत्वात् । किञ्च, यः च† उत्तरम् उद्गततरम् उत्तरभाविनं सधस्थम्
सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्कम्भित-
वान् सृष्टवानित्यर्थः । स्कम्भेः स्तम्भुस्तम्भु० [३।१।८२] इति विहितस्य इनः
छन्दसि शायजपि [३।१।८४] इति व्यत्ययेन शायजादेशः । अथवा । पार्थिवानि
पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकलयमित्यर्थः ।
भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वम् । किञ्च, यः च† उत्तरम्
उत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थम्

^१ कमिति पूरणः AVS.

* M. P. read with most MSS. रजांसि, AVS. (vii. 26. 1) has
न्योतीषि.

† This च is superfluous.

उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकम् अस्मभायत् स्मभितवान् ध्रुवं स्थापित-
वानित्यर्थः । किं कुर्वन् ? तेषां विचक्रमाणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टाल्लोकान्
विविधं क्रममाणः¹ । विष्णोस्तेषां क्रमणम् इदं विष्णुर्वि चक्रमे [ऋ० सं०
१।२२।१७] इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अतएव उरुगायः उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः,
अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवांस्तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् ॥१॥

नु कम्—नु means 'now', and the accentless particle *kam* (Gk. *ken*) is used after नु, सु and हि. The author of the *Nighaṇṭu* regards नुकम्, हिकम् and सुकम् as single words. कम् means willingly, indeed. नुकमिति त्रिप्रनाम । भट्टभास्करः ।

वोचम्—1. s. inj. red. aor. of वच् speak. कान्दसो लुङ् । बहुलं
कन्दस्यसाङ्गयोगेऽपि [६।४।७५] इत्यङभावः । लुदिच्चादङि वच् उमित्युमागमः । See
V. G. S. p. 350 a. Cf. इन्द्रस्य नू वीर्याणि प्र वोचम् i. 32. 1.

पार्थिवानि—पृथिव्या जाजौ [४।१।८५।२] इत्यञ्प्रत्ययः । Cf. यो रजांसि विममे
पार्थिवानि त्रिंशद्विंशमनवे बाधिताय "He who for man's behoof in his
affliction thrice measured out the earthly regions." RV. vi.
49. 13. सानेनेव तस्थिर्वा अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण who (Varuṇa)
standing in the atmospheric region has measured out the earth
with the sun as with a measure. RV. v. 85. 5.

यो अस्मभायत्—note the absence of the loss of अ.

अस्मभायत्—imperf. of the denom. of स्मभ् pivot. Cf. स्मभायत्
v. 29. 4, vi. 44. 24.

उत्तरम्—comp. of उद. दल्लोकाख्यम् Uv.

सधस्थम्—सध is the earlier form of सह and is found as the first
member of the two compounds सधस्थ (gathering place) and सठसाद
(co-revelry, Gk. *sumposion*).

विचक्रमाणः—perf. part. Atm. of वि-क्रम् to step. वेः पादविहरणे [१।३।४१]
इत्यात्मनेपदम् । Pres. part. विक्रममाणः.

¹ We may defend the form by regarding the *Ātmanepada* as used in the sense of इत्ति acc. to P. i. 3. 38. Yāska's paraphrase in *Nir.* vi. 12 of अतिक्रामन्तः by अतिक्रममाणाः has often landed later commentators in disaster. See p. 602.

उरुगायः—उरु जिगातीति कर्मण्यण्। आतो युक् चिण्कृतोः [७।१।३३] इति युक्। गतिकारकोपपदात् कृत् [६।२।१३८] इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। Corresponds to उरुक्रम in st. 5. In the *Nirkuta* (ii. 7) उरुगायस्य is explained as महागतेः. Durga says उरुगमनस्य. Evidently, it is regarded as a Bah. with गाय formed from गा with घञ् as the second member.

2

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण	प्र तत् विष्णुः स्तवते वीर्येण ।
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।	मृगः न भीमः कुचरः गिरिऽस्थाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणे-	यस्य उरुषु त्रिषु विऽक्रमणेषु ।
अधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥२॥	अधिऽक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥२॥

Therefore (*tát*), Viṣṇu (*Viṣṇuh*) is praised aloud (*prá stavate*) for his heroic deeds (*vīryēṇa*), like a dread beast (*mṛgāḥ ná bhīmāḥ*) wandering at will (*kucarāḥ*), haunting the mountains (*giriṣṭhā'ḥ*) in whose (*yásya*) three (*triṣu*) wide (*urúṣu*) steps (*vikrámaṇesu*) reside (*adhikṣiyānti*) all beings (*viśvā bhūvanāni*).

सायणः । तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्र 'प्र तत्' इत्ययमनुरूपस्तृचः^१ । 'सोमातिरेके' इति खण्डे सूत्रितम्—प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ [आ° श्रौ° ६।७।८] इति । "वाजपेयेनाधिपत्यकामः" इति खण्डे सूत्रितम्—'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण' [आ° श्रौ° ९।९।११] इति ।

^१ "तृतीयसवने सोमातिरेके उत्तरोत्तरा अतिरात्रपर्यन्तां संस्था अनुष्ठाय ततोऽप्यतिरेके सोमस्य वैष्णवं शस्त्रं शंसनीयं भवतीति पूर्वमुक्तम् । तस्मिन्नुक्ते प्र तद्विष्णुरित्यनुरूपस्तृचः ।"

^२ आधिपत्यकामेन वाजपेययागोऽनुष्ठेयः । तत्र सप्तदश दीक्षा भवन्ति । होतुः शस्त्राणि प्रकृतिवत् । केवलमाज्यं शस्त्रं विश्वजिद्यागवद् भवति । माध्यन्दिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रं शस्त्रा बाह्येष्टिरनुष्ठीयते । यजमानस्याजिप्रापणं पाचिकम् । अभिप्रवधडहस्य तृतीयदिनवत् तृतीयसवनमवानुष्ठीयते । तत्र सामगैर्द्वि चित्रवतीष्वृक्षु स्तुतिः क्रियेत तर्हि प्राक्ततर्गपेक्षया-

तत् विष्णुः* यस्येति वक्ष्यमाणत्वात्† स इत्यवगम्यते । स महानुभावः
वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा [प्र] प्रकृष्टरूपेण‡ स्तवते स्तूयते सर्वैः । कर्मणि
व्यत्ययेन शप् । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । मृगः न सिंहादिरिव । यथा
स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहः भीमः भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता
दुर्गमप्रदेशगन्ता वा गिरिष्ठाः । पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते ।
अस्मिन्नर्थं निरुक्तम् [१।२०] । 'मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव
भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । भीमो विभ्यत्यस्मात्,
भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम्, अथ
चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी ।
गिरिः पर्वतः, समुद्रीर्णो भवति । पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा ।
तद्वदयमपि मृगः अन्वेष्टा शत्रूणां भीमः भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः ।
परमेश्वरान्द्रीतिः भीषास्माद्वातः पवते [तै० आ० ८।८।१] इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा ।
किञ्च कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता, कुपु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये सञ्चारी वा,
तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छ्रित्युलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपायां
वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किञ्च, यस्य विष्णोः
उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु तिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा
विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिष्ठियन्ति आश्रित्य निवसन्ति ।
स विष्णुः स्तूयते ।

तिरिक्तौ त्वं नश्चित इत्यादिकौ स्तोत्रियानुरूपव्यतिष्ठोमसाम्नी भवतः । अत्र षोडशिनोऽनुष्ठानात्
तदीया प्रक्रिया सर्वानुष्ठेया । तदनुष्ठानोत्तरमतिरिक्तोक्तं शंसनीयम् । तत्र प्र तत्ते अद्येति
स्तोत्रियस्तुचः प्र तद्विष्णु रित्यनुरूपो भवति ।

* Omitted in M. and P. and most MSS., but absolutely essential.

† Should we read here लिङ्गव्यत्ययेन ?

‡ पूर्वोक्तरूपेण M. P. and most MSS. AVS. प्रकर्षेण, पूर्वोक्तमन्त्ररूपेण
which is better in a few MSS., but then प्र and its meaning
would be missing.

अथर्ववेदभाष्यम् । प्रथमे विक्रमे भौमानि द्वितीयेऽन्तरिक्ष्याणि तृतीये दिव्यानि भूतानि वसन्तीत्यर्थः ।

प्र स्रवते—The भ्वादि root is generally used in the Ātmanepada in a passive sense.

तत्—best regarded as an indeclinable in the sense of 'therefore'.

स्रगः—originally a wild beast (as opp. to पशु cattle), then a deer. In Bengali it became सुर्ग and means cock or hen. In English 'deer' also meant originally animal in general. Cf. Germ. *Tier*. "But mice and rats, and such small deer, Have been Tom's food for seven long year." *King Lear*, iii. 4. 129-130. In x. 180. 2 Indra is described as स्रगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः. Cf. RV. iv. 16. 14 स्रगो न हस्ती तविषी सुपाणः सिंहो न भीम आयुधानि विभत् guiding thyself with strength like an elephant, like a dread lion when thou (*i.e.* Indra) bearest arms.

कुचरः—from कु where (*cf.* कुत, कुह), *i.e.* anywhere and चर. Cf. TB. iii. 8. 2, 3 बहु वा एष कुचरोऽनेध्यमुपगच्छति यदश्वः (कुचरः स्वेच्छया सञ्चरमाणोऽयमश्वः बहु वै प्रभूतमेवामेध्यमयुचिसुपगच्छति, उच्छिष्टाद्युपहतेषु देशेषु सञ्चरणात्) ।

गिरिष्ठाः—Note that the stem is masc. declined like विश्वपा.

अधिविचयन्ति—For root चि see p. 195.

3

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म

गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थ-

मेको विममे त्रिभिरित्यदेभिः ॥३॥

प्र विष्णवे शूषम् एतु मन्म ।

गिरिक्षिते उरुगायाय वृष्णे ।

यः इदम् दीर्घम् प्रयतम् सधस्थम् ।

एकः विममे त्रिभिः इत् पदेभिः ।

Let this inspiring hymn (*śūṣām mānma*) go forth (*prā etu*) to Viṣṇu (*Viṣṇave*), the dweller on the mountain (*girikṣite*), the wide-strider (*urugāyā'ya*), the Bull (*vr'ṣṇe*), who (*yāh*)

alone (*ékaḥ*) has measured out (*vimamé*) this (*idám*) long (*dīrghám*) far-extended (*práyatam*) gathering-place (*sadhástham*) with but three steps (*tribhiḥ it padébbhiḥ*).

सायणः । विष्णवे सर्वव्यापकाय शूषम् अस्मत्कृत्यादिजन्यं बलम् महत्त्वं मन्त्रं मननं स्तोत्रम् मननीयं शूषं बलं वा विष्णुम् [प्र] एतु प्राप्नोतु । कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कीदृशाय ? गिरिचित्ते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षिले कामानाम् । एवं महानुभावं शूषं प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । यः विष्णुः इदम् प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घम् अतिविस्तृतं प्रयतम् नियतं सधस्थम् सहस्थानं लोकलयम् एकः इत् एक एवाद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पादैः विममे विशेषेण निर्मितवान् ।

विष्णवे—The root *व* is used with the Dat. in the Vedas. क्रिया-ग्रहणमपि कर्तव्यम् इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

शूषम् मन्त्रं—शूष is found in the *Nigh.* among the synonyms of बल (ii. 9) and सुख (iii. 6). मन्त्रन् स्तोत्रम् By hendiadys शूषं मन्त्रं means strong hymn or inspiring hymn. Cf. RV. x. 54. 6 अध प्रियं शूषमिन्द्राय मन्त्रं ब्रह्मकृती ब्रह्मदुक्थादवाचि. In viii. 74. 1 the two are used in different vibhaktis. स्तुवे शूषस्य मन्त्रभिः I pray with thoughts of fervour.

एकः....त्रिभिः—The figure of speech is विरोध acc. to Dandin.

4

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदा-

न्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्या-

सेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥

यस्य | त्री | पूर्णा | मधुना | पदानि ।

अक्षीयमाणा | स्वधया | मदन्ति ।

यः | ऊँ इति | त्रिधातु | पृथिवीम् ।

उत | द्याम् ।

एकः | दाधार | भुवनानि | विश्वा ॥४॥

Whose (*yāsya*) three (*trī'*) steps (*padā'ni*) filled (*pūrṇā'*) with mead (*mādhunā*), undecaying (*ākṣīyamāṇā*) rejoice (*māḍanti*) in bliss (*svadhāyā*), and who alone (*yāḥ u ékaḥ*) in three-fold manner (*tridhā'tu*) has supported (*dādhā'ra*) earth and heaven (*prthivī'm utá dyā'm*) and all beings (*viśvā bhūvanāni*).

सायणः । यस्य विष्णोः मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि त्रीणी पदानि पादप्रक्षेपणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि* स्वधया अन्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् । यः उ य एव पृथिवीम् प्रख्यातां भूमिं द्याम् उत† द्योतनात्मकम् अन्तरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा पृथिवीशब्देनाधोवर्तीन्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तदवान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्त्वानि भूतजातानि । त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार धृतवान् । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । उत्पादितवानित्यर्थः । छन्दोगारण्यके “तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्त” इति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा “हन्ताहमिमास्त्रिस्तो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” [छा० उ० ६।३।२-३] इत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता । यद्वा । त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥४॥

त्री पूर्णा—class. त्रीणि पूर्णानि.

मधुना—both the instrumental ('filled *with*') and genitive ('full *of*') are used with पूर्णं. मध्वा also occurs in RV.

What has been here said of the three steps of Viṣṇu really applies only to the third or highest step.

त्रिधातु—in a three-fold way, *i.e.*, by means of his steps, or the three-fold world—earth, heaven, etc.

* Some read अक्षीणानि.

† One expected उत द्याम्. S. was thinking of च.

दाधार—Perfect of घृ with lengthened reduplicative vowel.
तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य vi. 1, 7.

5

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां

नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या

विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥५॥

तत् अस्य प्रियम् अभि पाथः ।

अश्याम् ।

नरः यत्र देवयवः मदन्ति ।

उरुक्रमस्य सः हि बन्धुः इत्या ।

विष्णोः पदे परमे मध्वः उत्सः ॥५॥

I would attain (*aśyām*) that dear abode of his (*asya tāt priyām pā'thaḥ*), where (*yātra*) men (*nāraḥ*) devoted to the gods (*devayāvah*) rejoice (*mādanti*), for (*hi*) there (*itthā'*) [is] this association or society of friends (*sah bāndhuḥ*) of the far-strider (*urukramāsya*). In his highest step (*paramé padé*) of Viṣṇu (*Viṣṇoḥ*) is a well of mead (*mādhvaḥ ūtsaḥ*).¹

वेङ्कटमाधवः । तदस्य विष्णोः प्रियं स्थानम् अभिप्राप्नुयाम्, नरो यत्र देवकामा मदन्ति । विस्तीर्णं क्रममाणस्य स हि [बन्धुः] स्तोत्रैर्वन्धनकृत् इत्थं तत् स्थानमभिप्राप्नोति । विष्णोः पदे परमे दिवि उदकस्योत्पत्तिस्थानम् ।

सायणः । आतिथ्यायां 'तदस्य' इत्येषा प्रधानस्य याज्या ।* 'अथातिथ्या' इति खण्डे सूत्रितम्—इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् [आ° श्रौ° ४।५।७] इति ।

¹ Schröder compares the Lettish song: Der Uhsing beareitet Bier In der Fussspur des Rössleins. The [Sungod] Uhsing keeps beer ready in the pathway of the little horse.

* क्रीतं सोमं शकटे संस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्यानीयमानेऽभिसुखे यामिष्टिं निर्वपति सेवमातिथ्येष्टिरिति भट्टाचार्याः । तथा च मन्त्राद्वय—हविरातिथ्यं निरुप्यते सोमे राजन्यागते

अस्य महतः विष्णोः प्रियम् प्रियभूतं तत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः
अन्तरिक्षनामैतत्, पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् [नि० ६।७] इति यास्के-
नोक्तत्वात् । अविनश्चरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्याम् व्याप्नुयाम् । तदेव
विशेष्यते । यत्र स्थाने देवयवः देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो
यज्ञदानादिभिः प्राप्नुमिच्छन्तः नरः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्य-
न्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वजगदाक्रम-
माणस्य* तत्तदात्मना, अत एव विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे
उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य परमानन्दरसस्य
सुधारूपस्य† उत्सः निप्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरा-
वृत्त्यादिभयं नास्ति, सङ्कल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः ।
ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्या इत्थम् उक्तप्रकारेण सः हि बन्धुः स खलु
सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो ‡ हितकरो बन्धकः, तस्य पदं प्राप्तवतामपुनरावृत्तेः ।
न च पुनरावर्तते [छा० उ० ८।१।५।१] इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हिशब्दः
सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ।

तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्यम् [२।४।६।२] । उरुक्रमस्य विस्तीर्णपादस्य विष्णोः
परमे पदे तृतीये पादे बन्धुः सम्बद्धो मध्वः मधुर उत्सो भागीरथीप्रवाह
इत्या हि एवंविधः । हिशब्दः सर्वलोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः ।

पाथः—स्थानम् VM. It is derived from पा to protect and is
probably the nom. sing. पाथः used as neut. substantive.
Cf. RV. iii. 55. 10 विष्णुर्गोपाः परमं पाति पाथः Viṣṇu, the guardian,
protects the loftiest place of refuge.

[ऐ० ब्रा० ३।४] इति । सोमस्यातिथिरूपस्योपचाराय क्रियमाणत्वादातिथ्यमिति कर्मनाम ।
अत्र च प्रधानदेवता विष्णुः, तदीययागे हविष्पदानावसरे तदस्येत्येषा वक्तव्या ।

* आक्रममाणस्य should be आक्रामतः. See p. 595.

† परमानन्दरसस्य सुधारूपस्य is omitted in most MSS. We should
omit सुधारूपस्य but retain परमानन्दरसस्य.

‡ Most MSS. read हितकरो वा.

नरः—The stem is नृ, Gk. stem *aner*, Lat. *Nero*. In RV. *nara* occurs only at the end of compounds.

देवयवः—The primary suffix- *u* is added to the denominative root *devay*. Cf. सृगय of class. Sanskrit.

सः—विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गेन निर्देशः. It refers to the neut. पाथः.

इत्या—formed from इद् of इदम् with था.

मध्वः—of mead, *i.e.*, of nectar. For form see pp. 173, 177, Cf. RV. x. 1. 3: विष्णुरित्या परममस्य विद्याज्जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम् । आसा यदस्य पयो अक्रत स्व सचेतसो अभ्यर्चन्त्यव ॥

6

ता वां वास्तून्^१ उश्मसि^२ गम^३ध्ये^४
यत्र गावो भूरि^५शृङ्गा अयासः^६ ।
अत्राह तदुरुगायस्य^७ वृष्णः^८
परमं पदमव भाति^९ भूरि^{१०} ॥६॥

ता वां वास्तूनि उश्मसि गमध्ये
यत्र गावः भूरिशृङ्गाः अयासः ।
अत्र अह तत् उरुगायस्य वृष्णः ।
परमम् पदम् अव भाति भूरि ॥६॥

We long (*uśmasi*) to go (*gāmadhyai*) to those abodes of you two (*tā' vām vā'stūni*), where are (*yātra*) the many-horned (*bhū'riśṛṅgāḥ*) unwearied (*ayā'saḥ*) kine (*gā'vaḥ*). There (*ātra*) verily (*āha*) that (*tāt*) highest (*paramām*) step (*padām*) of the wide-pacing (*urugāyāsya*) Bull (*vr'ṣṇaḥ*) shines down (*āva bhāti*) brightly (*bhū'ri*).

सायणः । हे पत्नीयजमानौ ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि वां युवयोः गमध्ये गमनाय उश्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम^१ इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु

^१ प्रार्थयामहे is the correct form, but commentators often use the root in the Parasmaipada.

गावः रश्मयः भूरिशृङ्गाः अत्यन्तोन्नत्युपेताः बहुभिराश्रयणीया वा । अयासः
 अयना गन्तारोऽतिविस्तृताः । यद्वा । यासो गन्तारोऽतादृशाः । अत्यन्त-
 प्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्र अह अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोके
 उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोः
 तत् तादृशं सर्वत्वेतिहासपुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमम् निरतिशयं
 पदम् स्थानं भूरि अतिप्रभूतम् अव भाति स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो
 यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः [नि० २।७] ।
 तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्न गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गाः । भूरीति
 बहूनो नामधेयं प्रभवतीति सतः । शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा
 शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वा ।¹ अयासोऽयनाः । तत्र
 तद् उरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थम् अव भाति भूरि ।
 पदः पद्यतेः । इति ।

वेङ्कटमाधवः । [ता] तानि [वाम्] इन्द्राविष्णोः [वास्तूनि] स्थानानि
 [उश्मसि] कामयामहे [गमध्वै] गमनाय यत्न [गावः] रश्मयः [भूरिशृङ्गाः]
 बहुशिरस्काः [अयासः] गच्छन्तः । अत्र [अह] एव तत् [उरुगायस्य]
 महागतेः [वृष्णः] वर्षितुर्विष्णोः [परमम्] परार्ध्यस्थम् पदम् [अवभाति
 भूरि] भासते ।

वाम्—As VM. explains Indra and Viṣṇu are meant. Cf. also i. 155. 1-2.

वास्तु—Gk. *wāstu*. वसेस्तुन् । अगारे णिञ् । Un. i. 76-77.

उश्मसि—Cf. जयाय सेनान्यसुशन्ति देवाः Kumāra iii. 15. Cf. Gk. (w)ekōn, stem (w)ekont, willing.

गमध्वै—Dat. infin. The suffix is अध्वैन्. See V. G. S. p. 193.

¹ These are all popular etymologies. Acc. to philologists the root is श्र (I. E. *ker) with n- extension. शिरस् comes from the same root. Cf. Gk. *kraggōn* (क्राङ्गोन्) crab, Eng. horn.

गावः भूरिशङ्खाः—the myriad-rayed stars, acc. to some scholars. Geldner compares RV. i. 87. 1 where उसा, a synonym of गो, is used with स्र (star)—केचिदुसा इव सृमिः. Macdonell supports Yāska and Sāyaṇa: “This is a probable sense, as the rays of dawn are compared with cattle, and something connected with sunlight is appropriate to the third step of Viṣṇu, the realm of light. *Many-horned* would allude to the diffusion of light in many directions.”

अयासः—Under i. 64. 1 S. says: अय पय गती । अयन्त इत्ययाः । आञ्जसेरसुक् । The acc. s. अयासम् (ix. 89. 3-4), acc. pl. अयासः (v. 42. 15) and the gen. pl. अयासाम् (i. 168. 9, i. 169. 7) also occur in RV. The stem would, therefore, appear to be अयास् and not अय. And as the word is an epithet of गो, अश्व, सिंह, अर्चिः and frequently of the Maruts the meaning seems to be active, swift, unwearied. Roth derives अयास from यास् from यस् (not wearying oneself). Geldner thinks perhaps it is from यस् in दयस्यते which Sāyaṇa correctly explains as अवसद् under SB i. 9. 2. 14. It may also, acc. to him, be regarded as an adjective corresponding to अयस् ore in the sense of hard as iron. In Gk. *sidēros* means iron and the adj *sidēreos* is found in Homer in the senses of ‘as if of iron’ (unwearying, ceaseless, incessant), hard as iron (relentless) etc.

अह— is found generally after pronouns and particles and emphasizes the preceding word. See V. G. S. p. 216.

RUDRA

Rudra is a very powerful God in RV., though only a few hymns addressed to him have come down to us. He is one of the two highest divinities of the modern Hindu pantheon and he has devotees in every creek and corner of India. He is a God of the atmospheric region and is the father of the Maruts. Acc. to BD. (ii. 34), since he roared in the air giving rain along with lightning to men, he is highly praised as Rudra by four seers (Kanva i. 43, Kutsa i. 114, Grtsamada ii. 33, Vasiṣṭha vii. 46). (अरोदोदन्तरिचे यद् विद्युद्दृष्टिं ददद्गुणाम् । चतुर्भिर्ह्यपिभिस्तेन रुद्र इत्यभिसंस्तुतः ॥)

As a deity of the air, as connected with raging storms and tempests, he has a terrible aspect. He is fierce (उग्रः), destructive like a dread beast (सृगं न भोममुपहन्तुमुग्रम्). He is the strongest of the strong (तवसां तवत्तमः). The worshipper prays to him fervently to avert his wrath and not to slay or injure in his anger his worshippers, their parents, children, men, cattle and horses. (मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उचन्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो वधीः पितरं सोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रौरिषः ॥ मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः । वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविशन्तः सदमित्वा हवामहे ॥ i. 114. 7-8., He is earnestly implored to keep far from the worshipper his cow-slaying and man-slaying weapon (आरे ते गोघ्नमुत पूरुषघ्नम् i. 114. 10).

But he is beneficent also. He is implored to be gracious and to intercede for the worshipper (सृळा च नो अर्धं च ब्रूहि i. 114. 10). The worshippers implore with obeisance the ruddy boar of heaven with spirally braided hair and brilliant form. Holding in his hand choice remedies he is besought to grant to his devotees protection and defence and shelter. (दिवो वराहमरुषं

कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे । हस्ते विश्वद भेषजा वायानि शर्म वर्मच्छर्दिरेक्षार्थं
यंसत् ॥ i. 114. 5).

Rudra is the great physician as the *Ásvins* are the great surgeons. He rules over all remedies (यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य v. 42. 11) and the God who is easy of access has a thousand (सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा vii. 46. 3) of them. The epithets जलाप (cooling) and भेषज (healing) are exclusively applied to Rudra.

The best-known ṛk to Rudra is vii. 59. 12:

वासकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

'We worship Tryambaka, the fragrant, the furtherer of welfare. May he set me free from death and not from immortality, like the pumpkin from the stalk.' *Tryambaka* appears to mean 'he who has three mothers' in allusion to the threefold division of the universe.

"Rudra is generally regarded as a storm-god. But his missile is maleficent, unlike that of Indra, which is directed only against the enemies of his worshippers. Rudra appears, therefore, to have originally represented not the storm, pure and simple but rather its baleful side in the destructive agency of lightning. This would account for his deadly shafts, and for his being the father or chief of the Maruts or Storm-gods, who are armed with lightning and who are said to have been born 'from the laughter of lightning' (i. 23. 12). His beneficent and healing powers would be based partly on the fertilizing and purifying action of the thunderstorm and partly on the indirect action of sparing those whom he might slay" (MACDONELL).

From the very beginning Rudra had a beneficent aspect along with the terrible aspect, a शिवा तन् along with a घोरा तन्, so the epithet *Śiva* generally applied to him in later times can hardly be regarded as euphemistic.

RUDRA

ii. 33

गृत्समद ऋषिः । विष्टुप् छन्दः । रुद्रो देवता ।

1

आ ते॑ पित॑र्मरुतां सु॒म्नमे॑तु
 मा नः॑ सूर्य॑स्य स॒न्द॒शो यु॑योथाः ।
 अ॒भि नो॑ वी॒रो अ॒र्वति॑ क्षमे॒त
 प्र जा॑येमहि रु॒द्र प्रजा॑भिः ॥१॥

आ | ते | पितः | मरुताम् | सुम्नम् | एतु ।
 मा | नः | सूर्यस्य | सन्द॒शः | यु॒यो॒थाः ।
 अ॒भि | नः | वी॒रः | अ॒र्वति | क्षमे॒त ।
 प्र | जायेमहि | रु॒द्र | प्रजा॑भिः ॥१॥

O let thy favour (*sumnām*), O father of the Maruts (*Marutām pitāḥ*), come (*ā etu*) to us (*naḥ*). Do not (*mā'*) separate (*yuyothāḥ*) us (*naḥ*) from the sight (*sandṛśaḥ*) of the sun (*sū'ryasya*). May the hero (*vīrāḥ*) be merciful to (*abhi kṣameta*) us (*naḥ*) in the matter of our steeds (*ārvati*). May we, O Rudra (*Rudra*), be prolific (*prā jāyemahi*) with offspring (*prajā'bhiḥ*)

वेङ्कटः । हे मरुतां पितः, ते तव सुम्नम् सुखम् अस्मान् आ एतु आयातु । मा नः अस्मान् सूर्यस्य सन्द॒शो सन्द॒र्शनात् यु॑योथाः पृथक्कुरु । तथा नः अस्माकं वीरः पुत्रः अर्वति अश्वे अभिक्षमेत शक्तो भवतु । हे रुद्र तव प्रसादात् प्रजाभिश्च वयं प्रजायेमहि ॥१॥

हरदत्तः । आ ते पितः । गार्त्समदम् । हे मरुतां पितः, ते सुम्नं त्वत्कर्तृकं सुखम् अस्मान् आ एतु । नः अस्मान् सूर्यस्य सन्द॒शः सन्द॒र्शनाद् मा यु॑योथाः । यौतिः पृथग्भावकर्मा । मा पृथक् कार्षीः । यावज्जीवं चक्षुष्मन्तो भूयास्म । नः वीरः पुत्रः अर्वति अश्वे अश्वपृष्टे अभिक्षमेत सर्वप्रकारं समर्थोऽस्तु । प्रजाभिश्च वयं प्रजायेमहि पुत्रपौत्रादयश्च बहवो नः सन्तु ॥१॥

सायणः । 'चतुर्थेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'आ ते पितः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्यार्पं लैष्टुभं रौद्रम् । अनुक्रान्तं च—'आ ते पञ्चोना रौद्रम्' इति । 'शूलगवादि रुद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया । सूक्तितं च—कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् [आ० गृ० सू० ४।१०।१९] । रुद्रदेवत्ये पशौ 'आ ते पितः' इति 'हविषोऽनुवाक्या । सूक्तितं च—आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः [आ० श्रौ० सू० ३।८।१] इति । अत्र शौनकः—

चतुर्दशीमुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरुम् ।

आ ते सूक्तेन रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥

पूर्वमाज्याहुतीहुत्वाथोपस्थाय च शङ्करम् ।

हविःशेषेण वर्तेत एकान्तरमतन्द्रितः ॥

पूर्णमासे जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च प्रमुच्यते । [ऋग्वि० १।१६७-६९] इति ।

हे मरुतां पितः मरुत्संज्ञकानां देवानामुत्पादक रुद्र । परमपि छन्दसि [२।१।२।६] इति पण्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवन्द्रावात् सर्वानुदात्तत्वम् । ते त्वदीयम् अस्मभ्यं दातव्यं सुम्नम् सुखम् [नः अस्मान्] आ एतु आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् इदं पितृ मरुताम् [१।१।१४।६] इत्यत्राख्यायिकामुखना-

^१ गार्त्समदे द्वितीये मण्डले चत्वारोऽनुवाकाः । तत्रान्तर्गतेऽनुवाके एकादश सूक्तानि [३३-४३] । तेषु च प्राथम्यं भजते—आ ते पितरिति ।

^२ अनिरुक्ता संख्या विंशतिरिति परिभाषया पञ्चोना-शब्देनात्र पञ्चदशर्चां सङ्ग्राहो बोध्यते । छन्दसोऽनुक्तत्वात् 'विष्टुप् छन्दः' इति परिभाषया अत्र पञ्चदशस्त्वेव ऋचु छन्दस्त्रिष्टुप् इत्यवगन्तव्यम् ।

^३ शरदि वसन्ते वा शूलगवो नाम रुद्रयज्ञोऽनुष्ठीयते । तत्र शूलाङ्कितो गौर्गृह्यत इति तस्य नाम शूलगव इति । तस्मिन् यज्ञे इतरेष्वपि रुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं भवति । तत्र कद्रुद्राय [१।४३] इमा रुद्राय [१।११४] आ ते पितः [२।३३] इमा रुद्राय स्थिरधन्वने [७।४६] इति चतुर्भिः सूक्तैश्चतस्रो दिश उपतिष्ठेत । इति केचित् । चतुर्भिः सूक्तैः प्रतिदिश-मुपस्थानं कर्तव्यमित्यपरे ।

^४ पशुयागे वपा-पुरोडाश-हवीरुपास्त्रिविधा यागा भवन्ति । तत्र आ ते पितरिति हवि-र्यज्ञावसरे पठनीयं सूक्तम् ।

वादिष्म¹ । तथा त्वं नः अस्मान् सूर्यस्य सन्दृशः सन्दर्शनात् मा युयोथाः मा पृथक्कार्षीः । यु मिश्रणामिश्रणयोः [धा० २।२३] । छडि छान्दसः शपः श्लुः । छन्दस्युभयथा [३।४।२२७] इत्यार्धधातुकत्वेन छित्वाभावाद् गुणः । अर्वति शलौ । भ्रातृव्यो वा अर्वा [तै० स० ६।३।८।४] इति श्रुतेः । नः अस्माकं वीरः वीर्यवान् पुत्रादिः अभि क्षमेत अभिभवतु । यद्वा वीरः त्वं नः अस्मान् अभिक्षमेथाः अस्मान् कृतापराधान् अभिक्षमस्व* । हे रुद्र, प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्र जायेमहि प्रभूताः स्याम ।

सायणः [तै० ब्रा० २।८।९] । हे मरुतां पितः पालक रुद्र ते सुम्नम् त्वया सम्पादितत्वेन त्वदीयं सुखम् आ समन्ताद् एतु अस्मान् प्राप्नोतु । किं च त्वम् अस्मान् सूर्यस्य सन्दृशः सूर्यसम्बन्धिनो दर्शनात् मा युयोथाः मा वियोजय । सूर्यानुगृहीतं चक्षुष्पाटवमस्माकं सर्वदास्त्वित्यर्थः । नः अस्माकं वीरः पुत्रः अर्वति अश्वस्य पृष्ठे अभिक्षमेत सर्वप्रकारेण समर्थोऽस्तु । हे रुद्र, त्वत्प्रसादाद् वयं प्रजाभिः प्रजायेमहि बह्वीः प्रजा उत्पादयामः ।

षड्गुरुशिष्यः । हे पितर्मरुतां सुम्नं सुखं तावकमद्वयम् ।

संविदेकरसं तन्मामापनुयान्मुक्तिलक्षणम् ॥

अपि च त्वं प्रसन्नः स्या मा नः सूर्यस्य सन्दृशः ।

सन्दृक् सन्दर्शनं तस्माद्यौतिरस्य पृथक्कृतौ ॥

1 "पुरा कदाचिदिन्द्रोऽसुराञ्चिगाय । तदानीं दितिरसुरमातेन्द्रहननसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा पतुः सकाशाद् गर्भं लेभे । इमं वृत्तान्तमवगच्छन्निन्द्रो वज्रहस्तः सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्येकैकं सप्तखण्डमकरोत्, ते स गर्भैकदेशा योनेर्निगत्य भ्रूणमरुदन् । एतस्मिन्नन्तरे लीलार्थं गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वराविमान् ददृशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमवोचत् । इमे मांसखण्डा यथा प्रत्येकं पुत्राः सम्पादयन्स्तथा त्वया कार्यं मयि चेतु प्रीतिरस्तीति । स च परमेश्वरस्तान् समानरूपान् समानवयसः समानालङ्कारान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यै प्रददौ—तवेमे पुत्राः सन्त्विति । अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तुयन्ते ।"

* यद्वा वीरो भवान् नोऽस्मान् अभिक्षमेत अस्मान् कृतापराधान् अभिक्षमताम् would be better.

माङि लुङ् लुङ्सिचो द्वित्वं गुणो निबचनं त्विदम् ।
 युयोथा मा पृथक्कार्पाज्जीवेमाविकलेन्द्रियाः ॥
 अपि चार्वाति युद्धादौ वीरोऽस्माकं सुतो रिपून् ।
 अभिक्षमेताभिभवेज्जायेमहि च सन्ततो ।
 नन्वस्य सर्वतातस्य मरुतां पितृता कथम् ॥
 अत्रेतिहासं कथयन्ति विप्रा यथा रुद्रो मरुतां वै पितासीत् ।
 इन्द्रस्य शूरस्य वधाय युक्ता दितिस्तु गर्भं लभते स्म भर्तुः ॥
 शुश्रूषमाणः किल तामथेन्द्रो मायाविदामग्रणी रन्ध्रदर्शी ।
 प्रकीर्णकेशीं तु दितिं प्रसुप्तामालक्ष्य वज्री ह्यणुमातरूपः ॥
 प्रविश्य कुक्षिं प्रविभेद गर्भं मा रोद रोदेति वदन्नभीक्ष्णम्* ।
 भित्त्वा गर्भं निर्गते वै महेन्द्रे प्रबुद्धा सा प्ररुदार्तरूपा ।
 अत्रान्तरे त्वन्तरिक्षे तदाभूज्जगज्जनित्वा ह्यखिलेशपती ॥
 वृषेन्द्रमारुह्य गिरीन्द्रपुत्री सुरेन्द्रवृन्दैरभिवन्द्यमाना ।
 नन्द्याहृतैः पङ्कजकुण्डलाद्यैर्हारेण सम्भूषितसर्वदेहा ॥
 संसारवृक्षस्य कुठारकेण शशाङ्कचूडामणिमण्डितेन ।
 देवेन सार्धं सुरसिद्धसङ्घैः सस्त्रीगणैश्चाप्यभिसेव्यमाना ॥
 आर्तध्वनिं साथ दितेर्निशम्य सुराङ्गनानामवलोक्य वृन्दम् ।
 दयानिधिः सा च हरं ययाचे मदर्थमेतत् क्रियतां महेश ॥
 गर्भं भित्त्वा सप्तधैकैकशस्तु पुनः सप्तभेदतः खण्डराशौ ।
 बहूनि खण्डानि तनूनि सन्ति ह्येकैकमेषां भवतां शरीरम् ॥
 खलङ्कृतास्तव पुत्रा भवन्तु स्युश्चैव सर्वे तरुणाः सदैव ।
 मारोदवादान्मृतियोगतो वा समाख्याता मरुतश्चेति शुभ्राः ॥
 सत्यं च तैरस्तु सुरेश्वरस्य सुरैरतुल्यं नियतं महेश ।
 न ज्येष्ठता नापि कनिष्ठतैषां वेपो वयश्चैव समानमेषाम् ॥

* Śaḍguruśiṣya has followed the Vedic model in his Trṣṭubh stanzas. We only wish he had not used the expression मा रोद.

स्थानं चैषामन्तरिक्षे सदा स्याद्वर्षस्यैते दायका रक्षकाश्च ।
घृणाद्धित्वं व्यक्तमेवं ततः स्यान्मयि प्रीतिश्चातुला वै घृणाब्धे ॥
तथेति देवः प्रतिपन्नवाक्यो देव्या यथोक्तं प्रचकार सर्वम् ।
अथापरे वर्णयन्तीतिहासं यथा रुद्रो मरुतां वै पितासीत् ॥
इमां हि गोरूपधरां तु पृश्निं वृषोऽथ भूत्वारमयन्महेशः ।
अजीजनन्मरुतः पृश्निपुत्रा रुद्रस्य पुत्रा अपि ते बभूवुः ॥
रौद्रेषु मन्त्रेष्वथ मारुतेषु कथाद्वयं श्रुते तत्र तत् ।
इत्थं तु सिद्धं मरुतां पितृत्वं जगद्गुरोर्देवदेवस्य शम्भोः ॥

पितरुताम्—A compound vocative expression is unaccented except at the beginning of a sentence or pāda. Cf. RV. ii. 34. 2: रुद्रो यदो मरुतो रक्तवचसो वषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊनि.

सुप्तम्—see notes on वृष्ण p. 161.

सन्दृशः—सम्पदादित्वाद भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

युयोथाः—2 s. inj. A. of यु to separate. See pp. 130-31.

वीरः—See p. 36.

अर्वति—विषये सप्तमी. *arvant* steed from *r* to go, (Av. *aurvant*-quick) forms its Nom. sing. in class. Sanskrit as also almost always in the *Veda* from the n-stem i.e., *arvā*; in other numbers and cases the forms are found from *arvat*.

चमेत—The root *kṣam* is exclusively bhvādi A in RV. In class. it is divādi P. also. Cf. सनागनभ्याहृत्या वा कामं चाम्यतु यः चमी । क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं चमेत कः ॥ *Sis.* II. अभिचम् means to be soft-hearted towards, to spare.

प्र जायेमहि—जन् 1 P. A means to generate, प्र-जन् IV. A to multiply oneself.

Acc. to the *Aitareya Brāhmaṇa* (xiii. 10) one should recite त्वं नो वीरो अर्वति चमेथाः for अभि नो वीरो अर्वति चमेत. Evidently, the author while avoiding the use of अभि changes the परोचकृत third verse into प्रत्यचकृत also. It would thus appear that acc. to AB,

वीरः refers to Rudra. It is, therefore, not necessary to accept the view of Geldner who translates: May our warrior on horse-back be spared. त्वं नो वीरो अर्हति क्षमेया इति ब्रूयान्नाभि न इति । (हे रुद्र, वीरस्त्वं नोऽस्माकम् अर्हति पश्चादिवस्तुनि क्षमेयाः सहिष्णुर्भव । अस्मादोयानि पश्चादिवस्तुनि मा विवासयेत्यर्थः । S.) अनभिमानुको ह्येव देव प्रजा भवति ।

2

त्वादत्तेभी रुद्र शन्तमेभिः
शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ।
व्य॑स्मदुद्देषो वितरं व्यंहो
व्यमीवा॑चातयस्वा विषूचीः ॥२॥

त्वा॑दत्तेभिः । रु॒द्र । शम्॑दत्तेभिः ।
श॒तम् । हि॒माः । अ॒शीय॑ । भेष॑जेभिः ।
वि॒ । अ॒स्मत् । द्वेषः॑ । वि॒द॒तरम् । वि॒ । अंहः॑ ।
वि॒ । अमी॑वाः । चा॒तय॑स्व । वि॒षूचीः॑ ॥२॥

With the most salutary (*śāntamebhiḥ*) medicines (*bheṣa-jébhiḥ*) given by you (*tvā'dattebhiḥ*), O Rudra (*Rudra*), I would attain (*aśīya*) a hundred (*śatām*) winters (*himāḥ*). Drive (*cāta-yasva*) far (*vi*) from us (*asmāt*) malice (*dvéṣaḥ*), farther (*vi vita-rām*) distress (*ámhaḥ*), far (*vi*) diseases (*ámivāḥ*) in all direc-tions (*viṣūciḥ*).

वेङ्कटः । त्वादत्तेभिः त्वया दत्तैः, हे रुद्र, शन्तमेभिः सुखतमैः भेषजेभिः भेषजैः शतं हिमाः संवत्सरान् अशीय व्याप्नुयाम् । अस्मत् अस्मत्तः शत्रून् वि चातयस्व विचातय पृथक्कुरु, अंहः पापं च वितरं दूरतरम्, एवम् अमीवा राक्षसांश्च विषूचीः नानादिक्कान् इति ॥२॥

हरदत्तः । हे रुद्र, त्वादत्तेभिः त्वया दत्तैः शन्तमेभिः सुखतमैः भेषजेभिः भेषजैः शतं हिमाः शतं संवत्सरान् अशीय जीव्यासम् । द्वेषः द्वितीयान्तमेतदसुन्नन्तम् । तच्चार्याच्छत्रुसम्बन्धि । तत् अस्मत् अस्मत्तः । वीत्युपसर्गश्रुतेः सापेक्षत्वाच्चातयस्वेति वक्ष्यमाणम् अपेक्ष्यते । विचातयस्व विगमय । न केवलं विचातयस्व । किं तहि ? वितरं चातयस्व । व्यंहः । अंहः पापम् ।

तच्चापि विचातयस्व । व्यमीवाः रोगजातीश्च । कोटशीः ? विषूचीः । विष्वग्
नाना *अञ्चन्तीः सर्वशरीरव्यापिनीः ॥२॥

सायणः । हे रुद्र त्वादत्तेभिः त्वया दत्तैः शन्तमेभिः अतिशयेन सुखकरैः
भेषजैभिः भेषजैरौषधैः शतं हिमाः शतं हेमन्तान् शतं संवत्सरान् अशीय
व्याप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक् । अपि च अस्मात् अस्मत्तो
द्वेषः द्वेष्टुन् † वि चातयस्व विनाशय । तथा अंहः पापं वितरम् अत्यन्तं
विचातयस्व । अमीवाः रोगान् विषूचीः विषु नाना अञ्चन्तीः* कृत्स्नशरीर-
व्यापकान् रोगान् वि चातयस्व अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय ॥२॥

त्वादत्तेभिः—*is an aluk compound of tvā old instr. sing. of युष्मद् and दत्त, like शुनेषित driven by dogs. Cf. iii. 59. 2 न हन्यते न जीयते त्वो-
तो नैनमंहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात्, aided by thee, he is neither killed nor
conquered, distress cannot reach him from far or near.*

शतं हिमाः—*A hundred winters, शतं शरदः a hundred autumns,
शतं समाः a hundred summers. Cf. i. 111. 4 शतं जीव शरदो वधेमानः शतं
हेमन्ताञ्कृतसु वसन्तान् ।*

अशीय—*1. sing. opt. of अश् to attain. See p. 481.*

व्यस्मात्—*see p. 131. ví + asmát = vyâsmát; but ví + ámivāḥ =
vyámivāḥ, because both i and a are udātta. एकादेश उदात्तेनोदात्तः ।
स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । viii. 2. 5-6.*

व्यस्माद् द्वेषो युयवद् व्यंहः *May he drive away from us enmity and
affliction. RV. vi. 44. 16. सोमारुद्रा वि ब्रूतं विषूचीममीवा यो न गयमा-
विवेश । आरे बाधेयां निर्वृतिं पराचैरस्ये भद्रा सौम्यवसानि सन्तु ॥ Soma and
Rudra, expel the widespread sickness that has entered into our
dwellings; chase away Nirṛti in the distance, may good
reputation be ours. RV. vi. 74. 2.*

* अञ्चन्तीः—*all.*

† P. points out that one MS. reads: विचातयस्व पृथक्कुरु । अंहः
पापं च वितरं दूरतरं कुरु । अमीवा राक्षसान् विषूचीः नानादिग्गतान् ।

वि—see p. 117.

वितरम्—comparative of वि used as an adverb. किमेत्तिङ्श्रयघादास्व-
द्रव्यप्रकर्षे। अमु च च्छन्दसि। In its origin it is the neut. acc. sing.
See under i. 124. 5.

वि—This is for the repetition of the finite verb, whereas
वितरम् is used in the sense of class. वितराम्, वि and वितरम् are often
used in the same sentence. Cf. vi. 1. 11 रेवद्विरग्रे वितरं वि
भाहि, viii. 100. 12 सखे विष्णो वितरं विक्रमस्व.

अंहः—Strait, distress.

अमौवाः—The suffix वन् is added to अम् to injure with the
joining vowel ī. The neut. form अमौव is also used. अमौवचातन
means 'driving away disease'.

चातयस्वा—metrical lengthening, because in a *trṣṭubh* stanza
the eighth syllable is, as a rule, long. चतति hides. It is read
in the list of गत्यर्थक roots in the *Nighaṇṭu*. The caus. चातयति
means 'drives out'. चातयतिर्नाशने Nir. vi. 30. The causal root is
ubhayapadin in RV., though in class. Skt. we expect it to be
exclusively Atm. acc. to निगरणचलनार्थभ्यश्च.

विष्चोः—Acc. pl. fem. of विष्वच् (वि सु and अच् to turn).

3

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि

तवस्तमस्तवसां वज्रवाहो ।

पणिं नः पारमंहसः स्वस्ति

विखा अभीतो रपसो युयोधि ॥३॥

श्रेष्ठः जातस्य रुद्र श्रिया असि ।

तवःस्तमः तवसाम् वज्रवाहो इति
वज्रवाहो ।

पणिं नः पारम् अंहसः स्वस्ति ।

विखाः अभिइती रपसः युयोधि ॥३॥

Thou art (*asi*) in glory (*śriyā*) the most glorious (*śrēṣṭhah*)
of what is born (*jātasya*), the strongest (*tavāstamah*) of the
strong (*tavāsām*), O Rudra (*Rudra*), the thunder-armed one

(*vajra bāho*). Ferry (*pārṣi*) us (*naḥ*) across to the further shore (*pārām*) of distress (*āmhāsaḥ*) in safety (*svasti*), drive off (*yuyodhi*) all (*viśvāḥ*) attacks (*abhi'tiḥ*) of mischief (*rāpasah*).

वेङ्कटः । श्रेष्ठः जातस्य सर्वस्य भूतजातस्य त्वमेव श्रेष्ठः असि भवसि श्रिया । तवस्तमः वेगवत्तमः तवसाम् वेगवताम् अपि । वज्रबाहो आयुधयुक्तबाहो । स त्वं नः अस्मान् पर्षि पारय अंहसः पापस्य पारम् स्वस्ति अविनाशेन । रपसः पापस्य विश्वाः सर्वाः अभीतीः अभिगतीः युयोधि पृथक्कुरु ॥३॥

हरदत्तः । हे रुद्र, त्वं जातस्य सर्वभूतजातस्य श्रिया श्रेष्ठोऽसि । तवसाम् । तवो वृद्धिः । मतुपो लुग् द्रष्टव्यः । तवस्वताम् तवस्तमः । अत्रापि मतुपो लुक् । तवस्वत्तमः । वृद्धिमतां मध्येऽतिशयेन वृद्धिमान् । हे वज्रबाहो । वज्रम् आयुधम् । पिनाकाद्यायुधहस्त । एवम्भूतस्त्वं नः अस्मान् अंहसः पारं पर्यन्तं पर्षि प्रापय स्वस्ति अविनाशं यथा तथा । रपः पापं तज्जन्योऽनर्थो वा । तस्य या अभीतीः अभिगमनानि ताश्च विश्वा अस्मत्तो युयोधि पृथक्कुरु ॥३॥

सायणः । हे रुद्र, जातस्य उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रिया ऐश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्यतमः असि भवसि । तथा हे वज्रबाहो आयुधहस्त रुद्र तवसाम् प्रवृद्धानां मध्ये तवस्तमः अतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नः अस्मान् अंहसः पापस्य पारम् तीरं स्वस्ति क्षेमेण पर्षि पारय* । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वाः अभीतोः अभिगमनानि युयोधि पृथक्कुरु । यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः । वा छन्दसि [३।४।८८] इत्यपित्वस्य विकल्पनान् छित्त्वाभावे अङ्कितश्च [६।४।१०३] इति हेर्धिः ॥३॥

जातस्य—Since it is a case of निर्धारणे षष्ठी, it must be regarded as plural in sense—among all beings that are born. Skt. *jāta-*, Av. *zāta-*, Lat. *nātu-s*, Gk. *gnōto-s*.

तवस्तमस्तवसाम्—Cf. अपसामपस्तमः RV. i. 160. 4.

तवस्तमः—superl. of *tavás* mighty, strong, from *tu* to be strong. Cf. Eng. *tumour*. See p. 36.

* Did Sāyaṇa, by any chance, write प्रापय ?

वज्रवाहो—The author of the Padapāṭha regards vocatives ending in *o* as pragrhyas, hence we have इति in the Padapāṭha after the compound and the analysis of the word after इति. But final *o* of vocatives is not regarded as a pragrhya in the Samhitās. Thus in the very second hymn of RV. we have वायवायाहि, वाय उक्थेभिः, वायविन्द्रय. The epithet वज्रवाह belongs exclusively to Indra except in this stanza. Skt. *bāhu-h*, Av. *bazu-š* Gk. *pēkhu-s*.

पर्वि—2 sing. pres. ind. of पृ to ferry across. In RV. there are several present indicative forms with सि added directly to the root which have the sense of the imperative. The root पृ belongs to the जुहोत्यादिगण but is here conjugated like an अदादि root. Similarly, we have आ देवान् वसि यसि च v. 26. 1, etc. See p. 118.

अंहसः—See p. 117.

स्वसि—had not yet crystallized into an indeclinable at the time of the Vedas, but contracted instrumental singulars with the final vowel shortened paved the way. See under i. 116. 6.

अभौतौः—Similarly, we have उपेति, प्रतीति, एति, उदिति, समिति etc. As Pp. points out *abhītiḥ* = *abhi itiḥ* acc. to स्वरितो वानुदात्ते पदादौ viii. 2. 6. अभि is अन्तीदात्त acc. to उपसर्गाद्याभिवर्जम् and retains its accent in the compound acc. to तादौ च निति कृत्यतौ vi. 2. 50.

रपसः—रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः Nir. iv. 21. पापं व्याधिलक्षणम् S. on x. 97. 10, रोगनिदानमृतं पापम् S. on AV. vi. 91. 1. European scholars generally take it in the sense of bodily injury. प्रायुस्सारिष्टं नी रपांसि सृचतं सधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा । Increase our span of life, rub off all bodily injuries (or sins), avert all enmity and be (our constant) helpers. RV. i. 34. 11.

युयोधि—2. sing imper. of *yu* to separate. See pp. 130-31. The strong radical vowel is irregular. Similarly, we have युयोत, युतोतन, जुहोत, जुहोतन etc. V.G.S. p. 144.

4

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभि-

मा दुष्टुतो वृषभ मा सहूतो ।

उन्नो वीरां अर्पय भेषजेभि-

भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ॥४॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधाम नमःऽभिः ।

मा दुःस्तुती वृषभ मा सहूती ।

उत् नः वीरान् अर्पय भेषजेभिः ।

भिषक्ऽतमम् त्वा भिषजाम् शृणोमि ।

May we not (*mā'*), O Rudra (*Rudra*), make thee angry (*cukrudhāma*) with our obeisances (*nāmobhiḥ*) nor (*mā'*) with bad hymn of praise (*dúṣṭuti*), O bull (*vṛṣabha*), nor (*mā'*) with joint invocation (*sāhūti*). Raise (*arpaya*) up (*út*) our (*naḥ*) heroes (*vīrā'n*) with medicines (*bheṣajébhiḥ*); I hear (*śṛṇomi*) of thee (*tvā*) as the best physician (*bhisáktamam*) of physicians (*bhiṣājām*).

वेङ्कटः । हे रुद्र, नमोभिः नमस्कारैः मा त्वा त्वां चुक्रुधाम क्रोधयाम । मा च दुष्टुती दुःस्तोत्रेण, हे वृषभ, मा च सहूती अन्यैर्देवैः सहूत्या सोमारुद्रा विवृहतम् [ऋ० सं० ६।७४।२] इत्यादिकया । नः अस्माकम् वीरान् उदर्पय उत्थापय भेषजेभिः भेषजैः । भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि वृद्धेभ्य इति ।

हरदत्तः । हे रुद्र, त्वा त्वां वयं नमोभिर्मा चुक्रुधाम । यथा राज्ञो वा राजा-मात्यस्य वा पृथग्जनेन कृतो नमस्कारः प्रत्युत क्रोधाय भवति तद्वत् सर्वदेवं प्रतीति मन्यमानो गृत्समद एवमाह । क्षुद्रस्यापि मे नमस्तव महेश्वरस्य क्रोधाय मा भूदिति । मा दुष्टुती । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । मा च दुष्टया स्तुत्या त्वां चुक्रुधाम । हे वृषभ वर्षितः वृषभवत् प्रसह्यकारिन्, मा सहूती मा देवतान्तरैरग्नीन्द्रादिभिः सहाह्वानेन चुक्रुधाम । नः अस्माकं वीरान् भेषजैः उदर्पय सम्बन्धय । त्वामहं भिषजां मध्ये भिषक्तमं शृणोमि ॥४॥

सायणः । हे रुद्र, त्वा त्वां नमोभिः अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैः, हविभिर्वा
मा चुक्रुधाम मा क्रोधयाम, क्रुद्धं मा कार्प्सम् । क्रुध कोपे [धा० ४।८१] ।
अस्माञ्च्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् । हे वृषभ कामानां वर्धितः दुष्टुती दुःस्तुत्या
अशोभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेत्येव । तथा सहती सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवैः
सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्मान्न्यूनेन सहाह्वाने क्रुद्धो भवति ।
स त्वम् नः अस्माकं वीरान् पुत्रान् भेषजेभिः त्वदीयैर्भेषजैः औषधैः उत् अर्पय
उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र, त्वां त्वां भिषजाम् चिकित्साभिज्ञानां मध्ये भिषक्तमम्
अतिशयेन भेषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । प्रथमो दैव्यो भिषक् [तै० सं० ४।५।१।२,
वा० सं० १६।५] इति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥४॥

मा—The prohibitive particle मा is used with the injunctive in RV. and aorist in class. Skt. Sāyaṇa's मा क्रोधयाम, therefore, is open to objection. Grammarians get over the difficulty by regarding the particle here as मा and not माङ्.

चुक्रुधाम—1. pl. redupl. aor. of क्रुधि. Metrical lengthening as in चातयस्वा 2d.

नमोभिः—अङ्गदैकल्ययुक्तैः पूजनैः ।

दुष्टुती—contracted instr. s. of दुष्टुति. When a sibilant after a final visarga is followed by a hard mute the visarga is dropped in RV., VS., TS., etc. ऊष्मण्यघोषोदये लुप्यते परे नतेऽपि । ऋ० प्रा० ४.३६। । The school of Pāṇini makes the rule optional. खर्परं शरि वा विसर्जनीयलोपो वक्तव्यः. Cf. अनिष्टृतः for अनिःसृतः. दुष्टुति is 'damning with faint praise' etc., injudicious praise.

सहती—contracted ins. s. of सहति. "हतिराकरणाह्वानम्" In i. 93. 9 सहती is a dual and so we find in the pada-text सहती इति सऽहती.

वीरां अर्पय—See p. 27.

भेषजेभिः—See p. 30.

भिषक्तमम्—In Sanskrit any part of speech may admit of degrees of comparison.

5

हवीमभि॑हव॑ते यो ह॒विर्भि॑-

रव॑ स्तोमे॑भी रु॒द्रं दि॑षीय ।

ऋ॒दू॒दरः॑ स॒हवो॑ मा नो॑ अस्यै

व॒भ्रुः सु॒शिप्रो॑ री॒रध॑न्मनायै ॥५॥

हवीम॑ऽभिः । हव॑ते । यः । ह॒विःऽभिः॑ ।

अव॑ । स्तोमे॑भिः । रु॒द्रम् । दि॑षीय ।

ऋ॒दू॒दरः॑ । सु॒हवः॑ । मा । नः । अस्यै ।

व॒भ्रुः । सु॒शिप्रः॑ । री॒रध॑त् । मना॑यै ॥५॥

With songs of praise (*stómebhiḥ*) I would buy off (*áva diṣiya*) Rudra (*Rudrám*) who (*yáḥ*) is called on (*hávate*) with invocations (*hávīmabhiḥ*) and oblations (*havirbhiḥ*). May the soft-hearted (*ṛdūdārah*), easy to invoke (*suhávaḥ*), ruddy brown (*babhrūḥ*) fair-lipped (*suśiprah*) [Rudra] not (*mā*) subject (*rīradhat*) us (*naḥ*) to that wrath of his (*asyái manā'yai*).

वेङ्कटः । हवीमभिः होमयोग्यैः हविर्भिः सह यः हवते आहूयते तं रुद्रं स्तोमैः अवदिषीय । पृथक्करोम्यस्मत् । “ऋदूदरः सोमः, मृदूदरः” इति यास्कः । सुहवः स्वाह्वानः मा नः अस्मान् अस्यै मनायै पुरुषान्मन्यमानायै रीरधत् वशं नयतु । अस्य बुद्धिः सर्वानमन्यत इति । वभ्रुः वभ्रुवर्णः । सुशिप्रः सुहनुः ॥५॥

हरदत्तः । हवीमभिः हवनयोग्यैः हविर्भिः हवते । व्यत्ययेनायं *कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । हूयते यः । चतुर्थ्यर्थे प्रथमा । यस्मै हवीमभिर्हविर्भिर्हूयते । तं रुद्रम् । स्तोमेभिः स्तोत्रैः अवदिषीय । दैप् शोधने [धा० १।१९०७] इत्यस्या-शिषि लिङ् । छान्दसमात्मनेपदमित्त्वं च । अवदातं कृषीय । स च रुद्र ऋदूदरः मृदूदरः, ऋजूदरो वा । मलोपो जकारो वा छान्दसः । तथावग्रहाभावः । सुहवः स्वाह्वानः । वभ्रुः वभ्रुवर्णो भर्ता वा जगताम् । सुशिप्रः शिप्रे हनू नासिके वा [नि० ६।११], उत्तरोष्ठस्योपरि श्मश्रुश्रेणिर्वा । पीत्वी शिप्रे अवेपयः

[ऋ० सं० ८।७६।१०] इत्यादौ दर्शनात् । मृगयादिव्यापारे हिरण्ययी केशनिय-
मनरञ्जुर्वा शिप्रा । दृश्यते च शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः [ऋ० सं०
५।५४।११] इति । ताः शोभना अस्येति सुशिप्रः । एवम्भूतो रुद्रः नः अस्मान्
अस्यै प्रसिद्धायै मनायै । अनभिमानुको हैष देवः प्रजा भवति [ऐ० ब्रा १३।११]
“यस्य रुद्रः प्रजां पशून् वाभिमन्यते” इत्यादावभिपूर्वको मन्यतिः कोपदृष्टौ दृष्टः ।
स एवायमभिरहितः । भिदादिषु दर्शनात् स्त्रियां भावेऽङ् । मा रीरधत् ।
रन्धयतिर्वशीकरणकर्मा । दृश्यते हि द्विषन्तं मह्यं रन्धयन् [ऋ० सं० १।५०।१३]
इति । स्वस्यै शलूणां वा कोपदृष्ट्यै मास्मान् वश्यान् कार्षीदिति ।

सायणः । यः रुद्रः हविर्भिः चरुपुरोडाशादिसहितैः हवीमभिः आह्वानैः
स्तुतिलक्षणैः हवते आहूयते स्तूयते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । बहुलं
छन्दसि [६।१।३४] इति ह्वयतेः सम्प्रसारणम् । तं रुद्रम् स्तोमेभिः स्तोत्रैः
अवदिषीय अवखण्डयामि पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् । दो
अवखण्डने [धा० ४।४०] । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । बहुलं छन्दसि [७।४।७८]
इतीत्त्वम् । ऋदूदरः । ऋदूदरो मृदूदरः [नि० ६।४] इति यास्कः । सुहवः
शोभनाह्वानः बभ्रुः भर्ता सर्वस्य बभ्रुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा
[नि० ६।१७] । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रः अस्यै मनायै ।
हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै नः अस्मान् मा रीरधत् मा वशं नेपीत् ।
रध हिंसासंराद्धयोः [धा० ४।८५]^१ । अस्माण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् ।
रन्धयतिर्वशगमने [नि० ६।३२] इति यास्कः ॥५॥

हवीमभिः—हवीमन् from *hū* to call with *-man* with connecting *-i-*.
Similar other words are भरीमन् maintenance, वरीमन् expanse, etc.
ह्विञ् स्पर्धायां शब्दे च इत्यादादीणादिक ईमनिन्प्रत्ययः । बहुलं छन्दसि [६।१।३४] इति
धातोः सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ ।

हवते—There is hardly any doubt that हवते is used in the sense
of ह्वयते, still Geldner takes it in the active sense and translates:

^१ S. adds संराद्धिः पाक इति तद्धृत्तिः under x. 128. 5.

“He who calls on (him) with invocations and oblations (thinks) I would buy off Rudra with songs of prayer.” It may be mentioned in this connexion that Geldner is inclined to assign a passive sense to *kṣameta* in stanza 1.

दिषीय—1. s. s-aor. opt. A. of दा. Pāṇini makes provision for दिषीय in his rule सुधित-वसुधित-नेमधित-धिव-धिषीय च vii. 4. 45, but not for दिषीय. दिषीय occurs only once in RV., but धिषीय does not occur either in RV. or in AV., but only in the *Brāhmaṇas* and *Sūtras*.

ऋदूदरः—may be regarded as a compound of ऋदु and उदर or ऋदु and दर. In the first case it will be a Bah. compound and the accent will be like that of *kṛdhukarṇāḥ* in x. 27. 5; in the second it will be an Upapada compound and accented like पुरन्दर on the final syllable. Now *ṛdu* is evidently formed with -u from the root *ṛd* ‘to stir’, ‘dissolve’ which later became *ard*. So *ṛdu* may mean either ‘soft’ ‘pleasant’ (cf. *ārdra*) or ‘troublesome, inimical’. So *ṛdūdara* (Bah.) will mean ‘soft-bellied, mild-hearted, compassionate’ and *ṛdūdara* (Upapada) will mean ‘tearing up the troublesome enemy’. Probably it is not analysed in the pada-text owing to a doubt as to whether it is a Bah. or an Upapada. Haradatta thinks that the absence of avagraha is due to the change of ऋदु or ऋनु into ऋदु. ऋदूधधा, ऋदूपा, पुरन्दर and वपोदर are all analysed in Pp. Yāska explains ऋदूदर as ऋदूदर in Nir. The word occurs in two other passages of RV :

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृण्वन्नग्निजिह्वाः ।

मिवः सस्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥ iii. 54. 10 and ऋदूदरेण सख्या सचेम viii. 48. 10. ऋदूपा and ऋदूधध् occur in viii. 77. 11 तुविचं ते सुकृतं ममयं धनुः साधुर्द्वन्द्वो हिरण्ययः । उता ते बाह्व रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिह्नदूधधा ॥

रीरधत्—3. s. inj. redupl. aor. of रध् to make subject.

मनायै—*manā* suspicion, anger. Gk. *mēnis* from the same root means ‘wrath’.

6

उन्मा॑ म॒मन्द॑ वृष॒भो म॒रुत्वा-
न्त्वक्षी॑यसा॒ वय॑सा॒ नाध॑मानम् ।
घृणी॑व च्छायाम॒रपा॑ अशी-
या वि॒वासे॑यं रु॒द्रस्य॑ सु॒म्नम् ॥६॥

उत्॑ मा॒ म॒मन्द॑ वृष॒भः म॒रुत्वान् ।
त्वक्षी॑यसा॒ वय॑सा॒ नाध॑मानम् ।
घृणि॑ऽहव॒ छाया॑म् अ॒रपाः अ॒शीय॑ ।
आ॒ वि॒वासे॑यम् रु॒द्रस्य॑ सु॒म्नम् ॥६॥

The bull (*vṛṣabhāḥ*) with the hosts of Maruts (*marútvān*) has inspired (*ūt mamanda*) me (*mā*), the suppliant (*nā'dhamānam*) with his most vigorous (*tvākṣīyasā*) strength (*vāyasā*). Free from disease (*arapā'h*) I would attain (*aśīya*) [his favour] like shade in heat (*chāyā'm ghr'nīva*). I would win (*ā' vivāseyam*) the favour (*sumnām*) of Rudra (*Rudrāsya*).

वेङ्कटः । उत् ममन्द उन्मन्दितवान् वृषभः कामानां वर्षिता मरुत्वान् मरुद्भिः सहितः त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसा हविषा नाधमानम् याचमानम् । घृणीव यथा घर्मगृहीतं भूतं छायां अश्नुते एवम् अरपा अहमपि सुम्नं सुखम् अशीय प्राप्नुयाम् । आविवासेयम् अस्य रुद्रस्य सुम्नम् सुखम् अधिष्ठानमाविवासः ।

हरदत्तः । वृषभो मरुत्वांश्च रुद्रः त्वक्षीयसा । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे [१।६४५-६] । तृजन्तादीयसुन् । अत्यन्तं तनूभूतेन वयसोपलक्षितम् । नाधमानं याचमानम्, वय^१ इति गम्यते । एवम्भूतं माम् उन्ममन्द । मदि स्तुतिमोदस्वप्नगतिषु* [धा० १।१३] । अन्तर्भावितव्यर्थः, ष्यन्त एव वा । छोडर्थे छिट् । उन्मादयतु उत्कृष्टमोदं करोतु । उन्मोदितश्चाहम् अरपाः अपापः अनर्थरहितो वा भूत्वा अशीय अश्नुवीय । किम् ? तमेव रुद्रम् । घृणीव छायां यथा घर्माभितप्तश्छायामश्नुते तद्वत् । प्राप्य च रुद्रस्य यत् सुम्नं स यद् भक्तेभ्यः करोति तद् आविवासेयम् तेनात्मानमाच्छादयेयम्, तदनुभवेयम् ॥६॥

^१ अत्रम्

* *Mādhaviya Dhātuvṛtti* reads मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु.

सायणः । वृषभः कामानां वर्षिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुलैर्युक्तो रुद्रः
नाधमानम् याचमानं मा मां त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसा अन्नेन उत् समन्द
उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाहं घृणीव क्वायाम् यथा सूर्यकिरणसन्तस्रश्यायां
प्रविशति, एवं रुद्रस्य सुम्नम् सुखम् अरपाः अपापः सन् अशीय व्याप्नुयाम् ।
तदर्थं तं रुद्रम् आ विवासेयम् परिचरेयम् । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥६॥

समन्द—मन्द is a nasalized form of मद् to bubble, to glow, to gladden. Gk. *mad-aō* be moist, Lat. *mad-ēre* be soaked, full, drunk. मन्द pleasant, agreeable, charming.

मरुत्वान्—generally refers to Indra who has the Maruts for his allies; sometimes it is applied to Rudra, as here, for Rudra is the father of the Maruts. This final *n* is not changed into anusvāra and *s*, because it was not originally *ns*.

त्वक्षीयसा—VM. and S. paraphrase it with दीप्तेन, we should rather say दीप्ततरेण or सुदीप्तेन or अतिदीप्तेन, as the comparative suffix *-īyasun* has been added direct to the root त्वच् acc. to modern scholars or to त्वष्ट acc. to Indian grammarians. Acc. to Nir. viii. 14 त्वच् means to make (त्वक्षतेर्वा स्वात् करोतिकर्मणः). In the *Nighaṇṭu* त्वचस् is read in the list of बलनाम.

वयसा—See p. 34. *Vāyas* force, strength, cognate with *vī-rā*; then the time of strength, i.e., youth, marriageable age, then by generalisation, age.

नाधमानम्—See p. 304.

घृणीव—The exact meaning of this expression is doubtful. Indian commentators are unanimous in taking घृणी in the sense of चर्मातः, but that goes against the Padapāṭha and is an outrage on grammar, for if the possessive suffix *-in* be added to घृणा or घृणि the nom sing. will be अन्तोदात्त, so in घृणीव the second syll. will be an independent svarita and the first syll. will lose its accent. Pp. analyses घृणीव as घृणिऽइव. अङ्गीव iii. 45. 4 is, however, analysed अङ्गीऽइव. Some scholar are inclined to take घृणि as a contracted

instr. sing., but वृणि is not fem. in RV. A comparison of our passage with RV. vi. 16. 38 उपच्छायामिव वृणेरगन्ध शर्म ते वयम् 'we have come to your shelter like shade from heat' appears to show that वृणि is used here for वृणेः.

आ विवासेयम्—विवास is the desiderative of वन् to win and means literally 'seek to win'. In the *Nighaṇṭu* विवासति is read in the list of roots meaning परिचरण or worship. विवासति; परिचर्यायाम् Nir. xi. 23.

7

क्व॑ स्य॑ ते रु॒द्र मृ॒ळ्याकु॑-	क्व॑ स्यः॑ ते॒ रु॒द्र मृ॒ळ्याकुः॑ ।
ह॑स्तो यो अ॒स्ति भेष॑जो जला॒षः ।	हस्तः॑ यः॑ अ॒स्ति भेष॑जः॒ जला॒षः ।
अ॒प॒भ॒र्ता र॒प॒सो दै॒व्य-	अ॒प॒भ॒र्ता र॒प॒सः दै॒व्यस्य॑ ।
स्या॒भी नु॑ मा वृष॒भ चक्ष॑मीथाः ॥७॥	अ॒भि नु॑ मा वृष॒भ चक्ष॑मीथाः ।

Where (*kvá*), O Rudra (*Rudra*), is that (*syáh*) gracious (*mṛṣayā'kuḥ*) hand (*hástah*) of thine (*te*), which (*yáh*) is (*ásti*) healing (*bheṣajáh*) and cooling (*jālāṣah*). Remover (*apabhartā'*) of maladies (*rāpasah*) coming from the gods (*dāivyasya*), now (*nú*) be merciful towards (*abhi cakṣamīthāḥ*) me (*mā*), O bull (*vṛṣabha*).

वेङ्कटः । क्व स्यः सः ते रुद्र मृळ्याकुः सुखयिता हस्तः यः अस्ति विद्यते भेषजः भेषज्यकृत् जलापः सुखकरः । अपभर्ता अपहर्ता रपसः पापस्य दैव्यस्य देवकृतस्य । वृषभ ! तादृश ! त्वं मा माम् नु अत्यन्तम् अभिचक्षमीथाः अभिक्षमस्व ।

हरदत्तः । हे रुद्र, क्व ते स्यः स हस्तः । कोदृशः ? मृळ्याकुः सुखयिता । यो वर्तते जलापः भेषजः । तद्वत्ययं तदुपचारः । सुखरूपेण भेषजेन तद्वान् । दैव्यस्य देवसम्बन्धिनस्तैः क्रियमाणस्य तेषां वासुरैः क्रियमाणस्य रपसः अनर्थ-

स्यापहर्ता । एवम्भूतस्ते स हस्तः क्व । नाहं तेन स्पृश्ये । तेन मां स्पृश येन स्पृष्टोऽहमपापः स्याम् । यथोक्तं महाभारते [३।४०।२५]—

स्पृष्टस्य त्वम्बकेणाथ फल्गुनस्यामितौजसः ।

यत्किञ्चिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवत्* ॥

इति । स्पृष्टा च नु क्षिप्रं मां हे वृषभ अभिचक्षमीथाः । अभिः सर्वतोभावे । सर्वत समर्थं कुरु । सर्वपुरुषार्थक्षमं कुरु ।

सायणः । हे रुद्र, ते तव मृळयाकुः सुखयिता स्यः सः हस्तः क्व कुत्र वर्तते । यः हस्तः भेषजः भेषज्यकृत् जलाघः सर्वेषां सुखकरः अस्ति भवति । स हस्तो विद्यत एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्षितः दैव्यस्य देवकृतस्य रपसः पापस्य अपभर्ता अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मा मां नु क्षिप्रम् अभिचक्षमीथाः अभिक्षमस्व । क्षमूप् सहने [धा० १।४३८] । लङि छान्दसः शपः श्लुः । बहुलं छन्दसि [७।३।९७] इतीडागमः ॥७॥

कर्णः—See p. 131.

स्यः—p. 63.

मृळयाकुः—The agent suffix *-āku* is added to मृळय the caus. of मृड् to be gracious. Cf. पृदाकु and इत्ताकु.

भेषजः—*is an adj. meaning 'healing' (fem. bheṣaji')* as also a neuter noun meaning 'medicine'. Pāṇini mentions the adj. in his rule केवलनामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च iv. 1. 30. Cf. RV. x. 137. 6: आप इहा उ भेषजीरापो अमोवचातनीः । आपः सर्वस्य भेषजीस्ताप्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ The waters are healing, they drive away disease, the waters are healing for all, let them make medicines for thee.

जलाघः—*is read in Nigh. i. 12 in the list of उदकनाम's and in iii. 6 in the list of सुखनाम's. The compd. जलाघभेषज occurs in RV.*

* Printed Har. has एयिवत् for ईयिवत्.

i. 43. 4 where S. says: जनो प्रादुर्भावे । जायत इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यन्ते [६।२।१०१] इति दृशियद्भावात् केवलादपि ड-प्रत्ययः । लष कान्तौ । कान्तिरभिजायः । भावे घञ् । जानां लापो यस्मिन् तत् जलापं सुखम् । Why not say जललाप became जलाप by Haplology? Cf. RV. viii. 29. 5. तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधम् । शुचिरस्यो जलापमेवजः ॥ He bears in his hand a sharp weapon, (he is) bright, fierce and possessed of cooling medicines.

अपभर्ता—हयहोर्मस्तुन्दसि हस्य viii. 2. 32. 1.

दैव्यस्य—बाह्यो देव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च आ दृश्यते । iv. 3. 60. 3.

8

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे

प्र | बभ्रवे | वृषभाय | श्वितीचे ।

महो महीं सुष्टुतिमौरयामि ।

महः | महीम् | सुऽस्तुतिम् | ईरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभि-

नमस्य | कल्मलीकिनम् | नमःऽभिः ।

गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥८॥

गृणीमसि | त्वेषम् | रुद्रस्य | नाम ॥८॥

To the ruddy brown (*babhrāve*) whitish (*śviticé*) bull (*vṛṣabhā'ya*) I send forth (*prā irayāmi*) a nice hymn of praise (*suṣṭutim*) which is mightier than the mighty (*mahāḥ mahī'm*). Worship (*namasyā'*) the brilliant one (*kalmalīkinam*) with prostrations (*nāmobhiḥ*); we glorify (*grṇīmāsi*) the terrible (*tveṣām*) name (*nā'ma*) of Rudra (*Rudrāsya*).

वेङ्कटः । प्रेरयामि बभ्रवे वृषभाय वर्षिते श्वितीचे श्वेतिमानमञ्चते महो महीम् महतोऽपि महतीम् सुष्टुतिम् सुस्तुतिम् । नमस्य नमस्यत नमोभिः नमस्कारैः कल्मलीकिनम् दीप्तम् । ज्वलन्नामसु पठितं कल्मलीकिनम् इति [निघ° १।२७] । उज्ज्वलम् । गृणीमसि उच्चारयामः त्वेषं दीप्तं रुद्रस्य नाम नामधेयम् ।

हरदत्तः । बभ्रवे । बभ्रुः कपिलपिङ्गलः, स्वभावतस्तद्वर्णाय । वृषभाय वर्षिते, वृषभवत् प्रसह्यकारिणे वा । श्वितीचे । श्वेतो वर्णः श्वितिः । ताम् अञ्चति

गच्छतीति शिवत्यङ् । दृश्यते चान्यत्रापि—शिवत्यङ्को मा दक्षिणतस्कपदीः [ऋ० सं० ७।३३।१], शुक्ला कृष्णादजनिष्ट शिवतीची [ऋ० सं० १।१२३।९] इति । तस्मै भस्मोद्धूलनेन श्वेतवर्णभाजे । एवम्भूताय रुद्राय । महो महीं महतोऽप्याकाशादेर्महतीं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्रेरयामि उच्चारयामि । नमस्य नमस्कुरु हे मदीयान्तरात्मन् ! कलमलीकिनम् । ज्वलतो नामधेयमिदम् । तेजसा ज्वलन्तं रुद्रस्य त्वेषं दीप्तम् अतिप्रसिद्धं नाम शिवो रुद्र इत्यादि । नमोभिः नमस्कारैः सह गृणीमसि गृणीमः उच्चारयामः—नमो रुद्राय नमः शिवायेति ॥८॥

सायणः । 'रुद्रदेवत्ये पशौ वपा-पुरोडाश-हविषां क्रमेण प्र बभ्रवे इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः । प्र बभ्रवे वृषभाय शिवतीच इति तिस्र आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तात् [आ० श्रौ० ३।८।१] इति ।

बभ्रवे विश्वस्य भर्त्ते बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षित्वे तद्वत्प्रसह्यकारिणे वा शिवतीचे श्वेत्यमञ्जते । शिवता वर्णे [धा० १।७२९] । औणादिक इन्प्रत्ययः । शिवतिमञ्जतीत्यञ्जतेः ऋत्विग् [३।२।५९] इत्यादिना क्विन् । चतुर्थ्येकवचने अचः [६।४।१३८] इत्यकारलोपे चौ [६।३।१३८] इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महः महीम् महतोऽपि महतीम् सुष्टुतिम् शोभनस्तुतिं प्र ईरयामि प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे स्तोतः कलमलोकिनम् । ज्वलतो नामधेयम् [नि० १।१७] । ज्वलन्तम् । कलयति अपगमयति मलमिति कलमलीकं तेजः । तद्वन्तं रुद्रं नमोभिः नमस्कारैः हविर्भिर्वा नमस्य पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गृणीमसि गृणीमः संकीर्तयामः । गृ शब्दे [धा० ९।२७] । क्रैयादिकः । हृदन्तो मसि [७।१।४६] । प्वादीनां ह्रस्वः [७।३।८०] ॥८॥

^१ प्र बभ्रवे वृषभाय शिवतीच इति तिस्रः [आ० श्रौ० सू० ३।८।१] इत्यत्र तिस्र इति कथनेन वपा-पुरोडाश-हविषामेता याज्या इति प्रतीयते, पशुयागे हि वपापुरोडाशहवीरूपास्त्रिविधा यागा भवन्ति । तत्र त्रिषु यागीषु तिस्रोऽनुवाक्याः "सृष्ट्वा ते रुद्रो नो मयस्कृधीति हि आ ते पितरमरुतां सुममेतु" इति पूर्वमुक्ता तिस्रो याज्या उच्यन्ते । आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तात् [७।१२।५] इत्याश्विने पशोवपाया अनुवाक्या ।

श्वितौचि—dat. s. m. of श्वित्यच् (fem. श्वितौची) from श्विति (akin to Eng. *white*, cf. श्वेत, श्वित्) and अच् to go which serves the purpose of a suffix like *-ward* in such cases. Siva, the later representative of Rudra, is also रजतगिरिनिभ.

महो महौम्—'a mighty eulogy of the mighty one' (MACDONELL).

नमस्या—I follow Pp. in taking नमस्या as the Imper. 2. s. and regarding the lengthening as metrical. Cf. viii. 42. 2: एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य गोपाम्. So praise the great Varuṇa and make obeisance to the wise protector of immortality. In view of the fact that the third syll. in a Triṣṭup stanza may be either long or short as also of the fact that the verbs in both the preceding and following Pādas are used in the 1st pers., Prof. Macdonell prefers to regard the word as 1st. sing. subj. and translates: I will adore, etc.

कललीकिनम्—is mentioned among the synonyms of ज्वलत् in *Nigh.* i. 17. It appears to be an onomatopoetic word like भल्लम्, भक्कम्, etc. in Bengali.

त्वेष—is formed, as the accent on the final syll. shows, with the agent suffix अच् from त्विष् to be stirred and means impetuous, vehement, terrible, glittering, dazzling. Gk. *seismo-s* (Skt. *त्वेषः) earthquake is from the same root which is found without the s-extension in Av. *upā-thwayeiti* is frightened. त्वेषसन्दक् of fierce aspect, त्वेषप्रतीक of glittering appearance, त्वेषद्युम्न of fiery spirit, त्वेषवृष्ण of dazzling manliness.

गृणीमसि—accented as beginning the pāda. In i. 42. 10 न पूषणं मेधामसि सूतैरभि गृणीमसि etc. it is unaccented. The root is read in the list of अर्चतिकर्म roots in the *Nighaṇṭu*. Nir. iii. 5 says गृणातेः स्तुतिकर्मणः. The *Dhātupāṭha* has गृ शब्दे as Par. Av. *gar-*, Eng. *call*. For the ending *-masi* see p. 249. In Av. *-mahi* alone is used as the Par. primary ending.

9

स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रो
 बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।
 ईशानादस्य भुवनस्य भूरे-
 न वा उ योषद्द्रादसुर्यम् ॥८॥

स्थिरेभिः । अङ्गैः । पुरुरूपः । उग्रः ।
 बभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः
 ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः ।
 न । वै । ऊँ इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यम् ॥

With firm (*sthirébhiḥ*) limbs (*āṅgaiḥ*), of many forms (*pururū'paḥ*), the mighty (*ugrāḥ*) ruddy brown (*babhrūḥ*) [Rudra] has adorned himself (*pipiṣe*) with golden ornaments (*hiranyaiḥ*). From the ruler (*i'sānāt*) of this (*asyā*) great (*bhū'reḥ*) world (*bhūvanasya*), from Rudra (*Rudrā't*) may his divine dignity (*asuryām*) verily never (*nā vai u*) depart (*yoṣat*).

वेङ्कटः । स्थिरेभिः दृढैः अङ्गैर्युक्तः पुरुरूपः बहुरूपः उग्र उद्गूर्णः बभ्रुः बभ्रुवर्णः । शुक्रं शोचतेज्वलतिकर्मणः [नि० ८।११] । दीप्तैः आभरणैः पिपिशे अङ्गानि संयोजयति । हिरण्यैः हिरण्यमयैः । अस्य सर्वस्य भूरेः बहोः भुवनस्य ईशानात् ईश्वरात् अस्मात् न योषत् पृथग्भवतु असुर्यम् असुराणां हन्तृ रूपमिति ।

हरदत्तः । पुरुरूपो रुद्र उग्रोऽनभिभवनीयः बभ्रुर्बभ्रुवर्णः शुक्रैभिः शुक्रैः दीप्तैः स्थिरेभिरङ्गैः हिरण्यैः हिरण्यवदुज्ज्वलैर्हिरण्यमयैर्वा पिपिशे दीप्यते । नक्षत्रेभिः पितरो द्यामपिंशन् [ऋ० सं० १०।६८।११] इति दृश्यते । अलैकवाक्यताप्रसिद्धार्थं यत्तदावध्याहार्यौ । य एवं पिपिशे तस्मादस्य भुवनस्येशानाद् भूरेः सर्वप्रकारं प्रभूताद् रुद्रात् असुर्यं बलं न वा उ योषत् । वै प्रसिद्धौ । उः पदपूरणः । यौतिः पृथग्भावे । न खलु कदाचिदपि तस्माद् बलं वियुतं भवति, सर्वदेवासौ बलवानिति ॥९॥

सायगः । स्थिरेभिः स्थिरैर्दृढैः अङ्गैः अवयवैर्युक्तः पुरुरूपः अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभी रूपैरुपेतः उग्रः उद्गूर्णस्तेजस्वी बभ्रुः भर्ता बभ्रुवर्णो वा रुद्रः शुक्रेभिः

दीप्तैः हिरण्यैः हिरण्यैर्हिंतरमणीयैर्वालङ्कारैः पिपिशे दीप्यते । पिश अवयवे [धा० ६।१५३] । कर्मणि लिट् । ईशानात् ईश्वरात् अस्य भुवनस्य भूत-
जातस्य भूरेः भर्तुः रुद्रात् असुर्यम् । असु क्षेपणे [धा० ४।१०१] । असेरुन्
[उ० १।४१] । असुरः क्षेप्ता । तत्र साधुः [४।४।९८] इति यत् । असुर्यं बलम्
न वै उ योषत् नैव पृथग्भवति । यौतेर्लेट्यडागमः । सिब्वहुलं लेटि
[३।१।३४] इति सिप् ।

अङ्गैः—उपलक्षणे तृतीया ।

पिपिशे—The root पिष् means to adorn, Ātm. to adorn oneself. It is found in the pic of picture. Gk. *poikilos* variegated. पेशस् form, colour. Av. *paēsa* m., *paesah* n. ornament. पुरुपेशस् multi-form (Goth. *filu-fáihs*). Skt. *peśala* ornamented.

योषत्—3. s. s-aor. injunc. of यु to separate.

असुर्यम्—Acc. to commentators, Pāṇini's rule असुरस्य स्वम् iv. 4. 123 makes provision for the adj. असुर्य as in असुर्ये पावम्, but an adjective can be easily used as a noun. Cf. ii. 1. 6: त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः thou, Agni, art Rudra, the great spirit of the sky; RV. v. 42. 11 तमु दृहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य जयति भेषजस्य । यस्मा महि सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ And praise him who has good arrows and a good bow, who rules over all remedies. Worship Rudra for his great goodwill, worship the spirit divine with obeisances.

10

अ॒ह॒न्वि॒भ॒र्षि॒ सा॒य॒का॒नि॒ ध॒-

न्वा॒ह॒न्वि॒ष्कं॑ य॒ज॒तं॑ वि॒श्व॒रूप॑म् ।

अ॒ह॒न्वि॒दं॑ द॒य॒से॒ वि॒श्व॒म॒भ॒व॑

न वा ओ॒जी॒यो रु॒द्र त्व॑द॒स्ति ॥१०॥

अ॒ह॒न् । वि॒भ॒र्षि॑ । सा॒य॒का॒नि॒ । ध॒न्व ।

अ॒ह॒न् । नि॒ष्क॑म् । य॒ज॒तम् । वि॒श्व॒रूप॑म् ।

अ॒ह॒न् । इ॒दम् । द॒य॒से॒ । वि॒श्व॒म् । अ॒भ॒व॑म् ।

न । वै । ओ॒जी॒यः । रु॒द्र । त्वत् । अ॒स्ति ॥१०॥

Worthy (*ārhan*), thou bearest (*bibharṣi*) arrows (*sā'yakāni*) and a bow (*dhānva*), worthy (*ārhan*) thou wearest an adorable (*yajatām*) and omniform (*viśvārūpam*) necklace (*niṣkām*), worthy (*ārhan*) thou protectest (*dayase*) all (*viśvam*) this (*idām*) very extensive world (*ābhvam*); there is (*asti*) indeed (*vai*) nothing (*nā*) more powerful (*ōjīyah*) than thee (*tvāt*), Oh Rudra (*Rudra*).

वेङ्कटः । तदर्हंस्त्वं सायकानि धन्व धनुश्च विभर्षि । निष्कम् आभरणं यजतं शोभनं विश्वरूपं नानारूपम् । तथार्हंस्त्वं विश्वं सर्वम् इदम् अभ्वम् महत् भुवनं दयसे अनुगृह्णासि । न त्वत् त्वत्तः ओजीयः बलवत्तरम् इह किञ्चित् अस्ति ॥१०॥

हरदत्तः । अर्हन् विभर्षि हे रुद्र त्वमेव सायकानि धन्व च विभर्षि । अर्हन् त्वमेव च यजतं यागादिकर्मसाधनं विश्वरूपं कुण्डलाद्यनेकरूपं निष्कं हिरण्यमपि विभर्षि । शरवणे निषिक्तं यद्देवस्य वीर्यं तत्स्पर्शात् स प्रदेशो हिरण्यमयोऽभवदिति ह्यैतिहासिकाः स्मरन्ति । हिरण्यमयाभरणधारणाभिप्रायं वेदम् । अभ्वमित्यन्तरिक्षनाम्ना जगल्लक्ष्यते । इदं विश्वम् अभ्वं त्वमेवार्हन् दयसे । सर्वविषयां दयां त्वमेव कर्तुमर्हसि । न वै । वै प्रसिद्धौ । त्वत् त्वत्तः । ओजीयः ओजस्वितरं किञ्चिदपि वस्तु न वै अस्ति । यदि स्यात् तेन जिघांसितमसौ न रक्षितुं शक्नुयात् । ततश्च तद्विषयास्य दयानर्हिता स्यात् ॥१०॥

सायणः । हे रुद्र, त्वम् अर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षि धारयसि । तथा अर्हन् एव यजतम् यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपम् बहुविधरूपयुक्तं निष्कम् हारं विभर्षि । तथा अर्हन् एव इदम् विश्वम् सर्वम् अभ्वम् । महन्नामैतत् । अतिविस्तृतं जगत् । दयसे रक्षसि । देह् रक्षणे [धा० १।९४३] । हे रुद्र, त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किञ्चित् ओजीयः ओजस्वितरं बलवत्तरं न वै अस्ति न खलु विद्यते । अतस्त्वमेवोक्तव्यापारेषु योग्य* इत्यर्थः । ओजःशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । तत् आतिशायनिक इष्टम् । विन्मतोलुक् [पा३।६४] । टेः [६।४।१५५] इति टिलोपः ॥१०॥

अर्हन्—Note that it is the nom. sing. and not the voc. sing. In the latter case the verb following it would be accented. The part. अर्हन् means worthy acc. to अर्हः प्रशंसायाम् iii. 2. 133. The repetition of the word *arhan* at the beginning of each verse constitutes the figure of speech "anaphora". Cf. *Praise ye the Lord. Praise God in His sanctuary; praise Him in the firmament of his power. Praise Him for His mighty acts: praise Him according to his excellent greatness.* Psalm CL.

बिभर्षि—The भ्वादि root is much more frequent in RV. than the जुहोत्यादि.

सायकानि—सायक is masc. in the class. lang. शरं खड्गे च सायकः। अमरः।

धन्व—Though found in Amara धन्वन् is not much used in class. Skt. but preserved only at the end of Bah. compounds.

निष्कम्—Note that निष्क is not analysed in Pp. निष्कणीव 'with a golden ornament round the neck' is also found in RV.

यजतम्—यज्ञियम् Yāska. Skt. *yaj-atá*, Av. *yazata*, from *yaj* to worship with the suffix -atá (in the sense of -tavya). दर्शत worthy to be seen (दर्शनीय Nir. x. 1), दृश्यत desirable. (भृशदृश्यजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्गोऽतच्। उ० ३।११०).

विश्वरूपम्—Note that विश्वम् in c is accented on the first syll. (being formed with कन् with an indicative न्), but विश्व cf विश्वरूपम् is accented on the second syll. (acc. to बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् vi. 2. 106).

दयसे—दयतिरनेककर्मा। 'नर्वेन पूर्वं दयमानाः स्याम' इत्युपदयाकर्मा। 'य एक इह दयते वसु' इति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा। 'दुर्दुर्भोमा दयते वनानि' इति दहतिकर्मा। दुर्वत्तुर्दुर्वारः। 'विददसुर्दयमानो वि शतून्' इति हिंसाकर्मा।...Nir. iv. 17 (Wieldest—GELDNER, MACDONELL). Gk. *daiomai*.

अभ्वम्—is read in the list of जलनाम's and अभ्वः in the list of महद्नाम in the *Nighaṇṭu*. Derived from अभू the word literally means 'not existing', thence monster, monstrous (Force—GELD, MACDONELL).

ओजीयः—comp. of उग्र, superl ओजिष्ठ. Av. *ugra-*, *aojyāh-*, *aojīṣṭa-*.

11

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं

मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् ।

मृळा जरित्ते रुद्र स्तवा-

नोऽन्यं ते अस्मान्नि वपन्तु सेनाः ॥११॥

स्तुहि | श्रुतम् | गर्तऽसदम् | युवानम् ।

मृगम् | न | भीमम् | उपऽहत्नुम् | उग्रम् ।

मृळ | जरित्ते | रुद्र | स्तवानः ।

अन्यम् | ते | अस्मत् | नि | वपन्तु | सेनाः ॥

Praise (*stuhi*) the far-famed (*śrutām*), the cave-dwelling (*gartasādam*) the youth (*yūvānam*), running through (*upahatnūm*) like a dread beast (*mṛgām ná bhīmām*), the mighty (*ugrām*). Being praised (*stāvānah*), O Rudra (*Rudra*), have pity on (*mṛlā'*) the praiser (*jaritré*). Let your (*te*) hosts (*sénāḥ*) lay low (*nī vapantu*) another (*anyām*) than us (*asmāt*).

वेङ्कटः । हे स्तोतः, स्तुहि श्रुतं विश्रुतम् गर्तसदं रथस्थं युवानं मृगम् इव भीमम् उपहन्तारं शङ्खणाम् उग्रम् उद्गूर्णम् । त्वं च रुद्र स्तवानः स्तूयमानः जरित्ते स्तोत्रे मृळा सुखं कुरु । अस्मत् मत्तः अन्यम् ते तव सेना निवपन्तु छिन्दन्तु ।

हरदत्तः । श्रुतं विख्यातम्, आबालगोपालं प्रसिद्धम् । गर्तसदम् । गर्तं इति रथनाम । आ रोहथो वरुण मित्त गर्तम् [५।६२।८] इत्यादौ दर्शनात् । युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगमिव भयानकम् उपहत्नुम् उपहन्तारं ब्रह्माद्विषाम् उग्रम् अनभिभवनीयम् एवंविधं रुद्रं स्तुहि हे मदीयान्तरात्मन् । त्वं च हे रुद्र स्तवानः स्तूयमानोऽस्माभिः मृळ मृळय जरित्ते । विभक्तिव्यत्ययः^१ । जरितारं स्तोतारम् । ते तव सेनाश्चास्मत् अस्मत्तोऽन्यं निवपन्तु निघ्नन्तु ।

सायणः । प्रयाणे मृगस्यामनोजवचः श्रुत्वा स्तुहि श्रुतम् इत्येतां जपेत् । सूत्रितं च—स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य [आ० गृ० सू० ३।१०।१०] इति ।

हे स्तोतः श्रुतम् विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम् ? गर्तसदम् ।

^१ मृङ् governs the dative.

गर्तो रथः । तत्र सीदन्तं युवानम् नित्यतरुणं मृगम् न भीमम् सिंहमिव
भयङ्करम् । उपह्वलुम् उपहन्तारं शत्रूणाम् उग्रम् उद्गूर्णं हे रुद्र त्वं स्तवानः
अस्माभिः स्तूयमानः सन् जरित्वे स्तोत्रे मह्यं मृळ सुखय । ते त्वदीयाः सेनाः
अस्मात् अन्यम् अस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि वपन्तु निघ्नन्तु ॥११॥

जरित्वे—Yāska says: जरिता गरिता Nir. i. 7. In Nigh. iii. 16
जरिता is read in the list of स्तोत्रनाम. Durga says: जरिता जरते:
स्तुत्यर्थस्यैव. As Yāska points out it is the palatal form of the root
गृ to praise. Skt. jaritar-, Av. (aibi-)jarotar-.

गर्तंसदम्—seated on the seat of the car or on the seat of the
shelter. Gārta has practically the sense of Eng. 'scaffold'
(GELDNER). गर्तं is read in the list of गृहनाम's in the Nigh.

मृगं न भीमम्—see under i. 154. 2. The animal may be the wild
buffalo, the elephant or the lion (वृषभो न भीमः vi. 21. 4, मृगं न त्रा
मृगयन्ते viii. 2. 6, सिंहो न भीमः v. 16. 14).

उपह्वलुम्—The suffix is -nu with -t- enlargement. कृहनिभ्यां क्वः
unādi iii. 30. कृह active, ह्व deadly, स्तनय-इ-वृ thunder. V. G. S.
p. 257.

नि-वपन्तु—नि (down) वप् (strew, scatter, throw). Cf. नृपाः x. 34. 5.

अन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः—Cf. अन्यो वभृणां प्रसितो न्वस्तु x. 14. 15. See p. 335.

12

कु॒मा॒रश्चि॒त्पि॒तरं॑ व॒न्द॒मा॒नं॑

प्र॒ति॑ ना॒ना॒म रु॒द्रोप॑यन्तम् ।

भू॒रेर्दा॑तारं स॒त्य॒तिं गृ॑णीषे

स्तु॒तस्त्वं भेष॑जा रा॒स्यस्मे ॥१२॥

कु॒मा॒रः चि॒त् पि॒तरम्॑ व॒न्द॒मा॒नम् ।

प्र॒ति॑ न॒ना॒म रु॒द्र उप॑यन्तम् ।

भू॒रेः दा॑तारम् स॒त्य॒प॒तिम् गृ॑णीषे ।

स्तु॒तः त्वम् भेष॑जा रा॒सि॒ अ॒स्मे इति॑ ॥

As a boy (kumārāḥ cit) to the praising (vāndamānam) father
(pitānam) so have I, Rudra (Rudra) made obeisance [to thee]

(*prāti nānāma*) when thou approachest (*upayāntam*). The giver (*dātā'ram*) of much (*bhū'reh*), the true lord (*sātpatim*) I extol (*grñīṣe*); being praised (*stutāḥ*) grant (*rāsi*) thou (*tvām*) remedies (*bheṣajā'*) to us (*asmé*).

वेङ्कटः । कुमारः बालः चित् इव पितरं वन्दमानं प्रह्वीभवन्तम् उपगच्छन्त-
महं त्वां प्रतिननाम प्रणतोऽस्मि, तथा गृणीषे स्तौमि च भूरेः बहुनः दातारं
सत्पतिं सतां पतिम्, स्तुतश्च त्वम् अस्मे अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि रासि
प्रयच्छसि ॥१२॥

हरदत्तः । हे रुद्र, मां प्रत्युपयन्तम् उपगच्छन्तं त्वामहं प्रतिनानाम ।
लोडर्थे लिट् । छान्दसोऽभ्यासस्य दीर्घः । प्रतिः प्रशब्दस्यार्थे । प्रणमानि
प्रणमनं लभेय । अत्र दृष्टान्तः । कुमारश्चित् कुमार इव पितरं वन्दमानं
लालयन्तम् । किञ्च भूरेर्दातारं प्रभूतस्य दातारं सत्पतिं सतां पालयितारं
त्वामहं गृणीषे । व्यत्ययेनात्मनेपदं मध्यमपुरुषश्च^१ । गृणामि स्तौमि ।
स्तुतश्च त्वं भेषजानि रासि देहि अस्मे अस्मभ्यम् ॥१२॥

सायणः । वन्दमानम् 'आयुष्मान् भव सौम्य' इति स्तुवन्तं पितरम्
कुमारः चित् यथा कुमारः । चिदित्युपमार्थे [नि० १।४।१३] । हे रुद्र,
उपयन्तम् अस्मत्समीपे गच्छन्तं त्वां प्रति ननाम प्रतिनतोऽस्मि । अपि च
भूरेः बहुनो धनस्य दातारम् सत्पतिम् सतां पालयितारम् । पत्यावैश्वर्ये
[६।२।१८] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे रुद्र, एवम्भूतं त्वां गृणीषे स्तौमि ।
मिपः 'तिङ्गां तिङो भवन्ति' इति से आदेशः^१ । स्तुतः च त्वम् अस्मे अस्मभ्यं
भेषजा भेषजानि रासि देहि ॥१२॥

वन्दमानम्—*Cf.* देवीमहं निऋतिं वन्दमानः पितेव पुं दसये वचोभिः । T. S. iv
2. 5. 4 देवी निऋतिं वन्दमानोऽहं वचोभिः स्तुतिरूपैर्वाक्यैर्दसये उपचीणां स्वाधीनां
करोमि । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके पिता पुत्रं दुःशीलं बालं हि तात हि वसेत्यादिभिर्-
पलालनवचनेः स्वाधीनं करोति तद्वत् ।

^१ As regards person, there is no anomaly. (See p. 643.)
It is the aor. stem *grñī-* that is anomalous.

ननाम—ननम is the 1st pers. sing. and ननाम the 3rd pers. sing. in RV. and AV. The 3rd pers. sing. has been used here for the 1st pers. because of the word कुमारः at the beginning of the stanza. The third syllable in a Triṣṭup may be either short or long, so the lengthening here is like that of वृत्तज्ञान, मामहान, दाधार etc.

रणीषे—a Ved. irregularity for the normal *gr̥ne*, both the *nā* of the present and the *s* of the aorist being used here. The word occurs ten times in RV. and everywhere it is the 1st pers. sing.

रासि—imperative in sense. Cf. RV. 1. 114. 6:

इदं पिवे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं त्वने तोकाय तनयाय सळ ॥

“This exhilarating hymn, sweeter than the sweetest, is uttered to Rudra, the father of the Maruts. Bestow on us, O Immortal, the food of the mortals; be gracious to ourselves, our children and descendants.” i. 114. 9: रास्वा पितमरुतां सुखमजे.

13

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि

या शन्तमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता न-

स्ता शं च योश्च रुद्रस्य वश्मि ॥१३॥

या | वः | भेषजा | मरुतः | शुचीनि ।

या | शम्ऽतमा | वृषणः | या | मयऽभु ।

यानि | मनुः | अवृणीत | पिता | नः ।

ता | शम् | च | योः | च | रुद्रस्य | वश्मि ।

Those medicines (*bheṣajā'*) of yours (*vaḥ*) which (*yā'*) are pure (*śúcīni*), which (*yā'*) are most wholesome (*śāntamā*), O bulls (*vṛṣaṇaḥ*), which are beneficent (*mayobhú*), which (*yā'ni*), Manu (*Mānuḥ*), our (*naḥ*) father (*pitā'*), chose (*āvṛṇīta*); these (*tā'*) and the healing (*śām ca*) and blessing (*yóḥ ca*) of Rudra (*Rudrásya*) I desire (*vaśmi*).

वेङ्कटः । हे मरुतः, या यानि वः भेषजा भेषजानि शुचीनि या यानि शन्तमा सुखतमानि या मयोभु यानि मयोभूनि यानि च सर्वेषामस्माकमर्थाय भवद्भ्यो मनुः अवृणीत ता तानि रुद्रस्य शं च योः च वश्मि कामये ॥१३॥

हरदत्तः । हे मरुतः वृषणः वर्षितारः यानि वो भेषजानि रुद्रात् पितुर्लब्धानि । शुचीनि, न लशुनादिवदशुचीनि । यानि च शन्तमानि सुखतमानि । यानि च मयोभु । वचनव्यत्ययः । मयोभूनि सुखस्य भावयितृणि । नः अस्माकं मनुष्याणां पिता मनुः अवृणीत प्रार्थयत । तानि रुद्रस्य भेषजानि शं च शमनाय च रोगाणां योश्च यावनाय च भयानां वश्मि कामये ॥१३॥

सायणः । हे मरुतः रुद्रपुत्रा वः युष्माकं या यानि भेषजा भेषजानि अस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि सन्ति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः या यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शन्तमा अतिशयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य भावयितृणि । नः अस्माकं पिता मनुः यानि भेषजानि युष्मदीयानि अवृणीत वृत्तवान् । ता तानि भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य सम्बन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां भयानां यद्यावनम् अस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च वश्मि कामये । वश कान्तौ [धा० २।७०] ।

आदादिकः ॥१३॥

मयोभु—See under i. 89. 4.

मनुः—Manu, the first man, is the ancestor of the human race. His father is Vivasvat.

अवृणीत—Metrical lengthening.

ता—तानि ।

शम्—well-being, health (opp. to *rāpas*). A root noun.

योः—Evidently from a noun यु meaning prosperity. Av. *yaoš-*, Lat. *iūs*. शम् and योः are used both as adverbs and as nouns.

शं च योश्च—Cf. RV. i. 114. 2: सदा नो रुद्रोत नो मयस्त्वधि चयद्दीराय नमसा विधेम ते । यच्छं च योश्च मनुरागेजि पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ Be gracious to us, O Rudra, and make happiness for us; we would offer thee

worship, O ruler of men, with homage. What healing and blessing Father Manu had desired through offerings, we would attain that, O Rudra, under thy guidance.

14

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः

परि नः हेतिः रुद्रस्य वृज्याः ।

परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

परि त्वेषस्य दुःमतिः मही गात् ।

अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व

अव स्थिरा मघवद्भ्यः तनुष्व ।

मीढुस्तोकाय तनयाय मृळ ॥१४॥

मीढुः तोकाय तनयाय मृळ ॥१४॥

May the missile (*hetih*) of Rudra (*Rudrásya*) spare (*pári vr̥jyāh*) us (*nah*), may the great (*mahī'*) ill will (*durmatih*) of the frightful one (*tveṣásya*) pass us by (*pári gāt*). Unspan (*áva tanuṣva*) the stretched (*sthirā'*) [bows] for (our) rich (*maghávadbhyaḥ*) [patrons]. Be gracious (*mṛḷa*) to [our] children (*tokā'ya*) and descendants (*tánayāya*), O rewarder (*mī'dhvaḥ*).

वेङ्कटः । रुद्रस्य हेतिः आयुधम् नः अस्मान् परिवृज्याः वर्जयतु । तथा त्वेषस्य दीप्तस्य दुर्मतिश्च अस्मान् अपहाय गात् गच्छतु मही महती । किञ्च स्थिरा आततज्यानि स्थिराणि धनूंषि अवतनुष्व हविष्मद्भ्यः अवततज्यानि कुरु । मीढुः हे वर्षितः तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ न क्रुद्धो भव ।

हरदत्तः । नः अस्मान् रुद्रस्य हेतिः त्रिशूलाद्यायुधं परिवृज्याः । पुरुषव्यत्ययः । परिवृज्यात् सर्वतो वर्जयतु । त्वेषस्य दीप्तस्य घोररूपस्य देवस्य या दुर्मतिः हिंसा बुद्धिः सा च मही महती नः परिगात् । बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि [६।४।७५] इत्यङ्गभावः । परिवर्जने । अस्मान् वर्जयित्वान्यत्रैतु । परोऽर्धर्चो देवं प्रति । हे मीढुः वर्षणेन सेक्तः ! मघवद्भ्यः । तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । हविलक्षणेन धनेन तद्गतामस्मदादीनामर्थाय अस्मदादीन् प्रति स्थिरा । द्वितीयैक-

वचनस्थाकारः । स्थिरं धनुः अवतनुष्व अवततज्यं कुरु । किञ्च तोकाय तनयाय तोकं तनयं च मृळ मृडय ॥१४॥

सायणः । रुद्रस्य महादेवस्य हेतिः आयुधं नः अस्मान् परि वृज्याः परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिः दुःखकारिणी बुद्धिश्च परि गात् अस्मान् वर्जयित्वान्यत्र गच्छतु । अपपरी वर्जने [११४।८८] । हे मीढुः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा स्थिराणि त्वदीयानि धनूषि मघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः अवतनुष्व अवततज्यानि कुरु । तथा तोकाय अस्मत्पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ सुखं कुरु ॥१४॥

वृज्याः—(वृज्-यास्-त्)—3. sing. root -aor. precativ of वृज् to twist. See under आप्राः i. 115. 4. It is not a case of पुरुष-व्यत्यय. Cf. RV. vi. 28. 7 : प्रजावतीः मृगवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिवन्तीः । मा वः स्तेन ईयत माघशंसः परि वो हेतौ रुद्रस्य वृज्याः ॥ Rich in offering, grazing on good grass, drinking pure water in good drinking-places, may no thief, no one that speaks wicked words prevail over ye. May the missile of Rudra pass ye by. vii. 84. 2 : परि नो हेळो वरुणस्य वृज्याः May the wrath of Varuṇa pass us by. vii. 46. 3 : या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्पतिरि चाया चरति परि सा वृणक्तु नः । May that shaft of thine which is discharged from the sky, and traverses the earth pass us by. Similar 3rd sing. precativ forms are पश्याः, गम्याः, पेयाः, भूयाः etc.

त्वेषस्य—*tvēṣa* from *tvīṣ* to be stirred means burning, frightful, striking terror into the heart, त्वेषसन्दृक् of fierce aspect.

गात्—3. s. root-aor. injunc. of गा to go.

तोकाय तनयाय are often used together. पुत्रेषु च पौत्रेषु च । तोकं तुच्यते । तनयस्तनोते । Nir. x. 8.

मीढुः—Voc. s. of मीढुस् perf. part. act. without reduplication of मिह् to shed water. मिह् सेचने । दाश्यान् साह्यान् मीढ्यान् [६।१।१२] इति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः, सम्बुद्धौ 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ कृन्दसि' [८।१।१] इति कृत्वम् । The *Mahābhāṣya* on दाश्यान् साह्यान् मीढ्यान् is interesting : मीढ्यान्निति किं निपात्यते ? मिह्दृष्टत्वं च । मिह्दृष्टत्वं च निपात्यते ।...द्विलेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च । मज्जार्थो वै गम्यते । कः पुनर्नृच्छार्थः । सहिर्दानकर्म । So acc. to Patañjali

मौदृः means bountiful, liberal, munificent. The comp. and superl. of मौदृस् are मौदृष्टर and मौदृष्टम. "In the later Vedas, they have been only found in connexion with Rudra" (MACDONELL, *Vedic Mythology*).

15

ए॒वा ब॒भ्रो वृष॑भ चे॒कितान॑
यथा॑ दे॒व न ह॑णी॒षे न ह॑ंसि ।
ह॒वनश्चु॑त् न रु॒द्र इ॒ह बो॑धि
बृ॒हद्दे॑म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥१५॥

ए॒व | ब॒भ्रो इति॑ | वृ॒षभ॑ | चे॒कितान॑ ।
यथा॑ | दे॒व | न | ह॑णी॒षे | न | ह॑ंसि ।
ह॒वनऽश्रु॑त् | नः | रु॒द्र | इ॒ह | बो॑धि ।
बृ॒हत् | व॒देम॑ | वि॒दथे॑ | सु॒वीराः॑ ॥१५॥

So (*evā*), O ruddy-brown (*babhro*) distinguished (*cekitāna*) bull (*vṛṣabha*), be (*bodhi*) here (*ihā*) listening to the invocation (*havanaśrūt*) for us (*naḥ*), O Rudra (*Rudra*), since (*yāthā*) thou, O God (*deva*), art not wroth (*nā hr̥ṇīṣe*) nor killest (*nā hāmsi*). We would speak (*vadema*) aloud (*bṛhāt*) with strong sons (*suvī'rāḥ*).

वेङ्कटः । ए॒वा ए॒वमे॒व ब॒भ्रो ब॒भ्रुव॑र्ण वृष॑भ चे॒कितान॑ वि॒द्वन् दे॒व यथा॑ न ह॑णी॒षे न क्रु॑ध्य॒सि न ह॑ंसि च तथा ह॒वनश्चु॑त् स्तोत्र॑स्य श्रो॒ता नः॑ अ॒स्मान् इ॒ह अनु॑कम्प्यान् बो॒धि बु॒ध्यस्व॑ वि॒दथे॑ यज्ञे दी॒यतां॑ भुज्यतामि॒ति बृ॒हद्ब॑चनं व॒देम सु॒वीराः॑ सु॒पुत्राः॑ ।

हरदत्तः । हे ब॒भ्रो ब॒भ्रुव॑र्ण वृष॑भ चे॒कितान॑ अतिशयेन ज्ञातः । ज्ञानस्यातिशयः सविषयत्वात् । दे॒व रु॒द्र यथा॑ त्वं न ह॑णी॒षे न कु॑प्य॒सि यथा॑ च न ह॑ंसि ए॒व ए॒वम् । साका॑ङ्क्षत्वात् त्वामाह्वयामीति शेषः । आहूतश्च त्वं ह॒वनश्चु॑त् नः अ॒स्मत्सम्ब॑न्धिनः तस्याह्वानस्य श्रो॒ता अस॑कृदि॒ह यज्ञे॑ बो॒धि । कर्म॑णि लिङ्गर्थे लुङ् । पुरुषव्यत्ययः । बु॒ध्येथाः॑ ज्ञा॒येथाः॑ सन्नि॒धत्स्व । सन्नि॒हिते॑ च त्वयि

वयं सुवीराः शोभनैः पुलैरुपेताः विदथेऽस्मिन् यज्ञे बृहत् महार्थं वचो वदेम वक्तुं शक्नुयाम ।

सायणः । हे बभ्रो, जगतो भर्तृवभ्रुवर्णं वा वृषभ कामानां वर्पितः चेकितान सर्वं जानन् हे देव द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकारेण न हृणीषि न क्रुध्यसि न च हंसि । हृणीञ् लज्जायाम् [धा० कण्ठादि ३३]* । अयं क्रुध्यतिकर्मा च । एवं हवनश्रुत् अस्मदीयाह्वानं शृण्वन् नः अस्मान् हे रुद्र इह अस्मिन् देशे बोधि बुध्यस्व । विदथे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः बृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥१५॥

सायणः । [तै० ब्रा० २।८।६।९] हे देव, यथा न हृणीषे न कुप्यसि न हंसि च न च मारयस्यपि, एवा एवमेव 'त्वामाह्वयामि' इति शेषः । रुद्रस्य विशेषणानि बभ्रो पिङ्गलवर्णं वृषभ कामानां वर्पकं चेकितान सर्वज्ञ हे रुद्र हवनश्रुत् आह्वानस्य श्रोता सन् इह कर्मणि नः अस्मान् बोधि बुध्यस्व अस्मदीयां हूतिं जानीहीत्यर्थः । वयं सुवीराः शोभनापत्ययुक्ताः सन्तो विदथे यज्ञे बृहद् वदेम प्रौढं स्तोत्रं पठामः ।

एवा—“एवादीनामन्तः” [फि० सू० ४।१४] इत्यन्तोदात्तः, संहितायां “निपातस्य च” [६।३।१३६] इति दीर्घः । The particle is here used as the correlative of यथा which here follows. As the second syll. in a *Trṣṭubh* stanza is long, एव has been changed into एवा.

चेकितान—Voc. s. of the inten. pr. part. *Ā* of *cit* note. *Cekit* *Ātm.* means to distinguish oneself, to become famous. Hence, चेकितान means distinguished, exciting wonder. P. चिकितस् means 'knowing'.

हृणीषे—2. sing. A. pr. of *hr* IX. A. to be angry.

बोधि—2. sing. root-aor. imper. of भू to become. भूधि > बोधि through the influence of Prakrit forms like भोदि etc. The

* Mādhava reads : हृणीञ् रोषणे लज्जायां च ।

deaspiration of the root as well as its guṇa is irregular. In Sanskrit and Greek roots two aspirates cannot exist in two consecutive syllables, but we can have an aspirate in the root followed by an aspirate in the vibhakti. We can have वीधि from वृध् also and the particular root is to be determined from the context. See p. 129.

AITAREYA BRĀHMAṆA

The *Aitareya Brāhmaṇa* is the well-known Brāhmaṇa belonging to RV. It contains 40 chapters divided into eight pentads. The well-known passage regarding the unfailing help rendered by the Maruts to Indra is from Chapter XII of the book.

The Maruts thrice sixty (विः षष्टिः viii. 96. 8) or thrice seven (विसहैः यूर सत्वभिः i. 133. 6) are the chief friends and helpers of Indra. The close association of Indra with the Maruts has already been mentioned on pp. 58-59.

Even the Maruts, however, are said to have left Indra in the lurch. In viii. 7. 31 the Maruts are asked what they were seeking when they deserted Indra and who would then trust in their friendship. क इ नूनं कधप्रियो यदिन्द्रमजहातन । को वः सखित्वं श्रीहते ॥ In i. 170. 2 the Maruts say to Indra, Why dost thou, O Indra, seek to slay us? The Maruts are your brothers. With them behave well. Do not kill us in the fray (किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव । तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणी वधीः ॥).

In AB xii. 5 also we find that the Maruts did not desert Indra. इन्द्रो वै मरुतं जघ्निवांसं नास्तुतेति मन्यमानाः सर्वा देवता अजहुः । तं मरुत एव स्वापणे नाजहुः । When Indra had killed Vṛtra all the Gods deserted him, thinking he (Indra) had not killed (Vṛtra). The Maruts alone, his true comrades, did not desert him.

ऐतरेय-ब्राह्मणम्

इन्द्रमरुत्कथा

(१२।६)

इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् सर्वा देवता अब्रवीदनु सोपतिष्ठध्वमुप मा ह्वयध्वमिति । तथेति । तं हनिष्यन्त आद्रवन् । सोऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान् भीषया इति । तानभि प्राश्वसीत् ।

तस्य श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अद्रवन् । मरुतो हैनं नाजहुः,
प्रहरो भगवो जहि वीरयस्वत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त ।

Indra, when about to slay Vṛtra, said to all the Gods: "Follow close after me and support me." They said, "So be it". They ran forward to slay Vṛtra. Vṛtra perceived, "They are running forward to kill me. Come, let me frighten them." He accordingly breathed forth against them, when all the Gods ran away precipitately from the blast of his breath. But the Maruts did not forsake him. They stood by him, crying, "Smite, O God, slay, play the hero."

सायणभाष्यम् । पुरा कदाचिदिन्द्रो वृत्रं हन्तुमुद्यतः सर्वा अपि देवताः
प्रत्येवमब्रवीत् । अनु मोपतिष्ठध्वम् आनुकूल्येन मां सेवध्वम् । उप मा ह्वयध्वम्
वृत्रवधाय प्रवृत्तं माम् उपह्वयध्वम् 'अनुजानीध्वमिति । ततोऽङ्गीकृत्य सर्वे
देवास्तं वृत्रं हन्तुमुद्यता आगच्छन् । तदा स वृत्रो मां हन्तुमुद्यता आद्रवन्तीत्य-
वेत् स्वमनसा ज्ञातवान् । तत इदं विचारयामास । हन्त सम्यग्जातं देव-
निवारणोपायस्य प्रतिभातत्वात् । इमान् देवान् भीषयै अहं भीतं करवाणि ।
इति विचार्य तान् देवान् अभिलक्ष्य प्राश्नसीत् प्रश्वासमकरोत् । तस्य वृत्रस्य
श्वसथात् प्रश्वासाद् ईषमाणा विधूताः सर्वे देवाः पलायनमकुर्वन् । वृत्रो हि
स्वजन्मानन्तरं सर्वासु दिक्षु शरपातमालदेशं सम्प्राप्य वृद्धिं गतवान् ।
तथाचान्यत्र श्रुतिः—स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत स इमाल्लोकानवृणोत्
तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् [तै० सं० २।४।१२।२] इति । तादृशस्य प्रौढशरीरस्य प्रश्वासः
प्रलयकालीनवायुसमानोऽतस्तदीयश्वासेन देवाः परमाणव इव दूरेऽपसारिताः ।
इदानीं मरुत एवैनमिन्द्रं नाजहुर्न परित्यक्तवन्तः । हे इन्द्र भगवन् वृत्रं वज्रेण

¹ ध्वम् is due to the attraction of ह्वयध्वम्. अनु-ज्ञा is exclusively Par. Unfortunately, Bhaṭṭi uses it in the Ātm. twice.

² प्रलयकालीन, though not sanctioned by grammar, has passed current in the language.

प्रहर, तेन प्रहारेण जहि मारय ततो वीरयस्व स्वकीयं वीरत्वं प्रकटय । इत्यनेनेव प्रकारेणैनमिन्द्रं प्रत्येतां वाचं वदन्तो मरुतस्तमिन्द्रमसेवन्त ।

उपतिष्ठध्वम्—Bhaṭṭa Bhāskara says: मामेवानुगम्योपतिष्ठध्वं सदा मयैव सङ्गता वर्तध्वम् । सङ्गतकरण आत्मनेपदम्. But since मा is governed by the karmapravacanīya अनु, उपतिष्ठध्वम् is intransitive and so the rule अकर्मकाच्च (i. 3. 26) applies here. Śaḍguruśiṣya explains: अनु सम्यक् मा माम्.

उप ह्वयध्वम्—Ātm. acc. to निसमुपविभ्यो ह्वः (i. 3. 30). उप ह्वे means to call near to oneself, to call encouragingly, to cheer. मृत ऽ.

आद्रवन्—आ-द्- means to run towards, run forward. आद्रवो धावनम् ऽ.

हन्त—an interjection of exhortation and may be translated by 'come' 'well'. अभिसुखीकरणे or वाक्यारम्भे. हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भ-विषादयोः ।

भीषये—प्राप्तकाले लोट् । णिचि भियो हेतुभये षुक् [१।७।४०] । भीष्योर्हेतुभये [१।१।६८] इत्यात्मनेपदम् ।

असथात्—भीवार्यानां भयहेतुरित्यपादाने पञ्चमी । The suffix is -tha with connecting -a-. Action nouns of all genders are formed with this suffix. बाहुलकाच्च असेरौणादिकोऽथप्रत्यय । Class. असथः.

ईषमाणा—Pres part. Ā of iṣ to move.

भगवः—मत्तुवसो रु सम्बुद्धौ कृन्द्स viii. 3. 1.

वीरयस्व—2. sing. imperative Ā of the den. of वीर.

उपतिष्ठन्त—उपादेवपूजामङ्गलिकरणमित्रकणपथिष्विति वाच्यमित्यात्मनेपदम् ।

तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच—वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अजहुर्न्ये सखायः । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासि ॥ [ऋ० सं० ८।८।६।७] इति ॥

Seeing this, the seer uttered: Flying from the snort of Vṛtra, all the Gods who were thy comrades forsook thee. With the Maruts, O Indra, let there be thy friendship, then thou wilt be victorious in all these battles.

सायणभाष्यम् । उक्तमर्थं मन्त्रसंवादेन द्रढयति—तदेतदिति । कश्चिद्वि-
द्व्यज्ञानेन तदेतद्देवपलायनं पश्यन् वृत्रस्येत्यादिमन्त्रेण प्रकटीचकार । हे इन्द्र,
तव सखायो विश्वे देवा ये सन्ति ते सर्वे वृत्रस्य इवसथात् पलायमानास्त्वां
परित्यक्तवन्तः, तस्मादिदानीं ते तव मरुद्भिः सह सख्यमस्तु । अथानन्तरम्
इमाः सर्वा वृत्रसम्बन्धिनीः सेनाः जेय्यसीति ।

जयासि—2. s. subj. of जि.

सोऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे माकामयन्त हन्तेमानस्मिन्नुक्थ
आ भजा इति । तानेतस्मिन्नुक्थ आभजत् ।

He perceived: 'These Maruts are my allies. They love
me. Come, I shall give them a share in this litany. He gave
them a share in this litany.

सायणभाष्यम् । अथ मरुतामिन्द्रकृतमुपकारं दर्शयति—स इन्द्रः स्वम-
नस्यवेदं विचारितवान् । कथमिति तदुच्यते । इमे वै किल पुरतः स्थिता मरुत
एव मे सचिवाः सखायः । यस्मादिमे मरुतो माकामयन्त मामपेक्षितवन्तः, न तु
परित्यज्य मां गताः, तस्मादस्मत्सखित्वं हन्त सम्यगेभिः कृतमित्यहं दृष्टवानस्मि,
तत इमान्मरुतोऽस्मिन्नुक्थे माध्यन्दिनगतशस्त्र आभजै भागिनः करवाणीति
मनस्येवं विचार्य तथैवाकरोत् ।

अवेत्—3. s. Imperfect of विद् to know, ज्ञातवान् S.

THE BRHADĀRANYAKA UPANIṢAD

The *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* which is the concluding portion of the *Satapatha Brāhmaṇa*, is, in its main part, one of the oldest and most important of the Upaniṣads. It consists of three Kāṇḍas—the Madhu Kāṇḍa which inculcates the basic identity of the Universal with the individual self, the Muni or Yājñavalkya Kāṇḍa which seeks to justify this teaching philosophically and the Khila Kāṇḍa or supplementary section which treats of modes of worship and meditation, transmigration, etc.

“That the first and second parts were originally independent of each other is sufficiently proved by both containing the legend of Yājñavalkya and his two wives in almost identical words throughout. To each of these parts (as well as to Book X of the *Satapatha Brāhmaṇa*) a succession list (*vaṁśa*) of teachers is attached. A comparison of these lists seems to justify the conclusion that the first part and the second existed during nine generations as independent Upaniṣads within the school of the *White Yajurveda* and were then combined by a teacher named Āgniveśya; the third part, which consists of all kinds of supplementary matter, being subsequently added” (MACDONELL).

बृहदारण्यकोपनिषत्

२।४

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः, उद्यास्यन् वा अरेऽस्मात् स्थाना-
दस्मि, इन्त तेऽनया कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥१॥

Maitreyī, said Yājñavalkya, Lo, verily I am about to go forth from this state. Come, I will make a settlement of you with that Kātyāyanī.

शाङ्करभाष्यम् । मैत्रेयि इति ह उवाच याज्ञवल्क्यः मैत्रेयीं स्वभार्याम्
आमन्त्रितवान् याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः । उद्यास्यन् ऊर्ध्वं यास्यन् पारिवाज्याख्यम्
आश्रमान्तरं [प्रवेक्ष्यन्] । [वैशब्दोऽवधारणार्थकः ।] अरे इति सम्बोधनम् ।
अहम् अस्माद् गार्हस्थ्यात् स्थानाद् आश्रमात् ऊर्ध्वं गन्तुम् इच्छन् अस्मि भवामि ।
अतो हन्त अनुमतिं प्रार्थये ते तव । किञ्च ते तव अनया द्वितीयया भार्यया
कात्यायन्या अन्तं विच्छेदं करवाणि । पतिद्वारेण युवयोर्मया सम्बन्धमानयो-
र्यः सम्बन्ध आसीत् तस्य सम्बन्धस्य विच्छेदं करवाणि, द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन
संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥१॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन
पूर्णा स्यात् कथं तेनामृता स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः,
यथोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यात्, अमृतत्वस्य तु
नाऽऽशाऽस्ति वित्तेनेति ॥२॥

Thus addressed, Maitreyī said, If indeed, Venerable Sir, this
whole earth, filled with wealth, were mine, how would I be
immortal thereby? No, said Yājñavalkya. As the life of those
possessed of the means or implements of living runs, so will be
your life. Of immortality, however, there is no hope through
wealth.

सा एवमुक्ता ह उवाच । यद् यदि । नु इति वितर्के । मे मम इयम्
पृथिवी भगोः भगवन् सर्वा सागरपरिक्षिप्ता वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात् । कथम्
न कथञ्चन इत्याक्षेपार्थः, प्रश्नार्थो वा । तेन पृथिवीपूर्णावित्तसाध्येन कर्मणा अग्नि-
होवादिना अमृता किं स्याम् इति व्यवहितेन सम्बन्धः । उवाच प्रत्युवाच
याज्ञवल्क्यः । कथम् इति यद्याक्षेपः, अनुमोदनं नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति ।
प्रश्नश्चेत्, प्रतिवचनार्थं नैव स्या अमृता । किं तर्हि ? यथैव लोके उपकरणवतां
साधनवतां जीवितम् सुखोपभोगसम्पन्नं तथैव तद्देव ते तव जीवितम् स्यात् ।
अमृतत्वस्य तु न आशा मनसापि अस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥२॥

भगोः is the voc. sing of भगवत्. उपकरणवताम्—Cf. Caraka : नातः
पापात् पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दाघंमायुः । Cf. तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तेन पूर्णा स्यात् ।
स एको मानुष आनन्दः । तैत्तिरीयारण्यकम् ८.८.२ ।

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् ।
यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥

Maitreyī, thus addressed, said, What should I do with that by which I do not become immortal? Whatever your honour knows, tell me that.

सा होवाच मैत्रेयी । एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी यद्येवं येनाहं नामृता स्यां
किमहं तेन वित्तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेवा-
मृतत्वसाधनं मे मद्यं ब्रूहि ॥३॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया बतारि नः सती प्रियं भाषसे ।
एह्यास्व, व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥४॥

Thus addressed, Yājñavalkya said, Lo, dear as you are to us, you speak dear words; come, sit down. I will explain to you. Even while I am explaining seek to ponder thereon.

एवं वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसम्पत्तौ
तुष्ट आह । स होवाच प्रिया इष्टा । बतेत्यनुकम्प्याह । अरे मैत्रेयि नः अस्माकं
पूर्वमपि प्रिया सती भवन्तीदानों प्रियं चित्तानुकूलं भाषसे । अत एहि आस्व
उपविश । व्याख्यास्यामि यत् ते तव इष्टं तदमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि ।
व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतः निदिध्यासस्व वाक्यान्यर्थतो निश्चयेन
ध्यातुमिच्छेति ॥४॥

निदिध्यासस्व—Imp. 2. s. Ātm. of the desiderative of ध्ये to meditate, ponder. The desiderative root is Ātm. in the *Brāhmaṇas*.

श्रवण (hearing of the text), मनन (logical reflection) and निदिध्यासन (contemplative meditation) are the three steps by means of which the Self is realised.

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

स होवाच । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु
कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया

भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां
 कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति ।
 न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं
 प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु
 कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं
 भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय
 लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति ।
 न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि
 प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा
 अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं
 भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो
 मैत्रेयि । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं
 विदितम् ॥५॥

He said, Lo, verily, not for the sake of the husband is the husband dear, but a husband is dear for the sake of the Self. Lo, verily, not for the sake of the wife is the wife dear, but a wife is dear for the sake of the Self. Lo, verily, not for the sake of the sons are the sons dear, but sons are dear for the sake of the Self. Lo, verily, not for the sake of wealth is wealth dear, but wealth is dear for the sake of the Self. Lo, verily, not for the sake of Brahminhood is Brahminhood dear, but Brahminhood is dear for the sake of the Self. Lo, verily, not for the sake of Kṣatriyahood is Kṣatriyahood dear, but Kṣatriyahood is dear for the sake of the Self. Lo, verily, not for the sake of the worlds are the worlds dear, but the worlds are dear for the sake of the Self. Lo, verily, not for the sake of the Gods are the Gods dear, but the Gods are dear for the sake of the

Self. Lo, verily, not for the sake of the beings are the beings dear, but the beings are dear for the sake of the Self. Lo, verily, not for the sake of all is all dear, but all is dear for the sake of the Self. Lo, verily, O Maitreyī, it is the Self that should be seen, heard of, meditated on, pondered over. Lo, verily, when the Self is seen, heard of, meditated on and pondered over, all this is known.

स होवाच । अमृतत्वसाधनं दैराग्यमुपदिदिक्षुर्जायापतिपुत्रादिभ्यो विराग-
मुत्पादयति तत्सन्न्यासाय । न वै । वैशब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः—प्रसिद्धमेवेतल्लोके ।
पत्युर्भर्तुः कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो न भवति । किं तर्हि ?
आत्मनस्तु कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे
जायाया इत्यादि समानमन्यत् । न वा अरे पुत्राणाम् । न वा अरे वित्तस्य ।
न वा अरे ब्रह्मणः । न वा अरे क्षत्रस्य । न वा अरे लोकानाम् । न वा अरे
देवानाम् । न वा अरे भूतानाम् । न वा अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथासन्ने
प्रीतिसाधने वचनम् । [यद् यदासन्नं प्रीतिसाधनं तत्तदनतिक्रम्य तस्मिन् विषये
पूर्वं पूर्वं वचनमिति योजना ।] तत् तत्तद्वृत्तत्वाद्वैराग्यस्य सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थम् ।
तस्माल्लोकप्रसिद्धमेतद् आत्मैव प्रियो नान्यदिति । तदेतत् प्रेयः पुत्रादित्युपन्यस्तम्,
तस्यैतद् वृत्तिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वाद् गौणी, अन्यत्
प्रीतिरात्मन्येव मुख्या । तस्माद् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्शनाहो दर्शनविषयमापा-
दयितव्यः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यत आगमतश्च । पश्चात् मन्तव्यस्तर्कतः । ततो
निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनन-
निदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः । यदैकत्वमेतान्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मै-
कत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा श्रवणमात्रेण । यद् ब्रह्मक्षत्वादि कर्मनिमित्तं
वर्णाश्रमादिलक्षणमात्मन्यविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकमविद्या-
प्रत्ययविषयं रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययस्तदुपमर्दनार्थमाह—आत्मनि खल्वरे मैत्रेयि दृष्टे
श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं विज्ञातं भवति ॥५॥

[श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥ विवरणप्रमेयसंग्रहः ।

तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ।
[बृ० आ० १।२।१९] ।

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्वात्मनो ब्रह्म वेद, क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्वात्मनः
क्षत्रं वेद, लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्वात्मनो लोकान् वेद, देवास्तं परादुर्योऽ-
न्यत्वात्मनो देवान् वेद, भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्वात्मनो भूतानि वेद,
सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्वात्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्मदं क्षत्रमिमे लोका इमे
देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥६॥

The Brāhmaṇa throws one away who knows him as different from the Self. The Kṣatriya throws one away who knows him as different from the Self. The worlds throw one away who knows them as different from the Self. The Gods throw one away who knows them as different from the Self. The beings throw one away who knows them as different from the Self. All ignores one who knows it as different from the Self. This Brāhmaṇa, this Kṣatriya, these Gods, these beings and this all are this Self.

ननु कथमन्यस्मिन् विदितेऽन्यद्विदितं भवति ? नैष दोषः । न ह्यात्म-
व्यतिरेकेगान्यत् किञ्चिदस्ति । *यद्यस्ति न तद्विदितं स्यात्, न त्वस्ति, आत्मैव
तु सर्वम् । तस्मात् सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् । कथं पुनरात्मैव सर्वम् ?
एतच्छावयति । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः तं पुरुषं परादात् परादध्यात् पराकुर्यात् ।
कम् ? योऽन्यत्वात्मन आत्मस्वरूपव्यतिरेकेगात्मैव न भवतीयं ब्राह्मणजातिरिति
तां यो वेद तं परादध्यात् सा ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति ।
परमात्मा हि सर्वेषामात्मा । तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तथा लोका देवा भूतानि
सर्वमिदं ब्रह्मेति यान्यनुक्रान्तानि तानि सर्वाण्यात्मैव यदयमात्मा योऽयमात्मा
द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति प्रकृतः । यस्मादात्मनो जायत आत्मन्येव लीयत आत्ममयं
च स्थितिकाल आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणादात्मैव सर्वम् ॥६॥

* This sentence with *asti* in the pres. indic. is peculiar. Should we drop यद्यस्ति...त्वस्ति ?

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याज् शब्दाज् शक्नुयाद् ग्रहणाय,
दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥७॥

As when a drum is being beaten one is not able to grasp the external sounds, but by grasping the drum or the beater of the drum, the sound is grasped.

कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते ? चिन्मात्रानुगमात् सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । तत्र दृष्टान्त उच्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टम् । स यथा । स इति दृष्टान्तः । लोके यथा दुन्दुभेर्भेरीदेर्हन्यमानस्य ताड्यमानस्य दण्डादिना न बाह्यान् शब्दान् बहिर्भूतान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान् दुन्दुभिशब्दविशेषान् न शक्नुयात् ग्रहणाय ग्रहीतुम् । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन शब्दसामान्यविशेषत्वेन दुन्दुभिशब्दाघातशब्दविशेषा गृहीता भवन्ति, दुन्दुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणाभावात् तेषाम् । दुन्दुभ्याघातस्य वा दुन्दुभेराहननम् आघातो दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्रता विशेषा गृहीता भवन्ति, नतु त एव निर्भिद्य ग्रहीतुं शक्यन्ते विशेषरूपेणाभावात् तेषाम् । तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरितयोर्न कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते । तस्मात् प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावो युक्तस्तेषाम् ॥७॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याज् शब्दाज् शक्नुयाद् ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥

As when a conch is blown one is not able to grasp the external sounds, but grasping the conch or the blower of the conch, the sound is grasped.

तथा स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्यमाणस्य न बाह्याज् शब्दाज् शक्नुयादित्येवमादि पूर्ववत् ॥८॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याज् शब्दाज् शक्नुयाद् ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥

As when a lute is played, one is not able to grasp the external sounds, but by grasping the lute or the player of the lute, the sound is grasped.

तथा वीणायै वाद्यमानायै वीणाया वाद्यमानायाः । अनेकदृष्टान्तोपादानमिह सामान्यबहुत्वव्यापनार्थम् । अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषाः । तेषां पारम्पर्यगत्या यथैकस्मिन् महासामान्येऽन्तर्भावः, तथा प्रज्ञानघने कथं नाम प्रदर्शयितव्य इति दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वेऽन्तर्भावः, एवं स्थितिकाले तावत् सामान्यविशेषाव्यतिरेकाद् ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगन्तुम् ॥९॥

वीणायै and वाद्यमानायै, like जाययै (p. 653), are genitives in the *Brāhmaṇas*.

स यथाद्रैधाग्नेरभ्याहितात् पृथग् धूमा विनिश्चरन्त्येवं वाऽरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्यैवैतानि निःश्वसितानि ॥१०॥

As from a fire which is laid lighted with damp fuel, diverse clouds of smoke issue forth, even so, my dear, the Ṛgveda, the Yajurveda, the Sāmaveda, Atharvāṅgīrasa, history, ancient lore, science, Upaniṣad, verses, aphorisms, explanations and commentaries are the breath of this great Being. From this indeed are all these breathed forth.

एवमुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेति शक्तोऽवगन्तुम् । यथाग्नेर्विस्फुलिङ्ग-धूमाङ्गारार्चिषां प्राग्विभागादग्निरेवेति भवत्यग्न्येकत्वमेवं जगन्नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते । स यथाद्रैधाग्नेराद्रै-रेधोभिरिद्धोऽग्निस्तस्मादभ्याहितात् पृथग् धूमाः पृथग् नानाप्रकाराः । धूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादिप्रदर्शनार्थम् । धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति । एवं यथायं दृष्टान्तः । अरे मैत्रेयि, अस्य परमात्मनः प्रकृतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् । निःश्वसितमिव निःश्वसितम् । यथाऽप्रयत्नेनैव पुरुषनिःश्वासो भवति, एवं वा अरे । किं तन्निःश्वसितमिव ततो जातमित्युच्यते यद्वेदो यजुर्वेदः

सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसश्चतुर्विधं मन्त्रजातम् । इतिहास इत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादि ।
 उर्वशी हाप्सराः [श० ब्रा० ११।४।४।१] इत्यादि ब्राह्मणमेव । पुराणम् असद्वा
 इदमग्र आसीत् [तै० २।७] इत्यादि । विद्या देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्याद्याः
 [श० ब्रा० १३।४।३।१०-१४] । उपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीत् [४।१।३] इत्याद्याः ।
 श्लोका ब्राह्मणप्रभवा मन्त्राः, तदेते श्लोकाः [४।७।११, ४।४।८] इत्यादयः । सूत्राणि
 वस्तुसंग्रहवाक्याणि वेदे यथा आत्मेत्येवोपासीत् [१।४।७] इत्यादीनि । अनु-
 व्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि । व्याख्यानान्यर्थवादाः । अथवा वस्तुसंग्रहवाक्य-
 विवरणान्यनुव्याख्यानानि । यथा चतुर्थाध्याय आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्य, यथा वा
 अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति [१।४।१०] न स वेद यथा पशुरेवमित्यस्यायमेवाध्याय-
 शेषः । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि । एवमष्टविधं ब्राह्मणम् ।

एवं मन्त्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणम् । नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभि-
 व्यक्तिः पुरुषनिःश्वासवत्, न च पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः । अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव
 स्वार्थं, तस्माद् यत्तेनोक्तं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यमात्मनः श्रेय इच्छद्भिर्ज्ञानं वा कर्म
 वेति । नामप्रकाशवशा हि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था । नामरूपयोरेव हि परमात्मो-
 पाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः सलिलफेनवत् तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः
 संसारत्वम् इत्यतो नाम्न एव निःश्वसितत्वमुक्तम्, तद्वचनेनैवेतरस्य निःश्वसितत्व-
 सिद्धेः । अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्याविद्याविषयत्वमुक्तम्—‘ब्रह्म परादात्...इदं
 सर्वं यदयमात्मा’ [२।४।६] इति । तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्क्यते । तदाशङ्का-
 निवृत्त्यर्थमिदमुक्तं पुरुषनिःश्वासवदप्रयत्नोत्थितत्वात् प्रमाणं वेदः, न यथान्यो
 ग्रन्थ इति ॥१०॥

THE KENA UPANIṢAD

This Upaniṣad is named *Kena Upaniṣad* because it begins with the word 'kena'. It is also known as the *Talavakāropaniṣad*, 'Talavakāra' (from *talava* a musician) being the name of a school of the *Sāmaveda*. *Talavakāra Brāhmaṇa* is another name for the *Jaiminīya Brāhmaṇa* and our Upaniṣad forms the first four sections of the tenth Anuvāka of the fourth Adhyāya of the *Jaiminīyopaniṣad Brāhmaṇa*.

This book is divided into four sections of which the first two are in verse and the last two in prose. The first half treats of the Supreme Brahman, "which no eye can penetrate, no speech, no thought can ever reach." The second half in prose is much earlier and contains the allegory of the Vedic Gods' ignorance of Brahman, the supreme Īśvara.

केनोपनिषत्

तृतीयः खण्डः

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अम-
हीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥१॥

1. Brahman, it is said, won a victory for the gods. In the victory of Brahman, the gods gloried. They reflected: To us alone belongs this victory, to us alone belongs this majesty.

शाङ्करभाष्यम् । ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमवि-
जानताम्' [केन २।३] इत्यादिश्रवणाद् यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैः, यन्नास्ति

तदविज्ञातं शशविषाणकल्पमत्यन्तमेवासद् दृष्टम् । तथेदं ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां व्यामोहो मा भूदिति तदर्थेयमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रकारेण प्रशास्तु देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो दुर्विज्ञेयो देवानां जयहेतुः, असुराणां पराजयहेतुः; तत्कथं नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि वचांसि दृश्यन्ते । अथवा ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये¹ । कथम् ? ब्रह्मविज्ञानाद्वग्न्यादयो देवा देवानां श्रेष्ठत्वं जग्मुः, ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्श्यते । येनावग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि कुशेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति । वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं वा सर्वम् । ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्येत्येतद्दर्शनार्थं वाऽऽख्यायिका, यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म यथोक्तलक्षणं परं ह किल दिवेभ्यः अर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवत्, देवानामसुराणां च सङ्ग्रामेऽसुराजित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेत्तुन्देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्रायच्छजगतः स्थेम्ने । तस्य ह किल ब्रह्मणः विजये देवाः अवग्न्यादयः असह्यन्त महिमानं प्राप्नुवन्तः । तदाऽऽत्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः स्थितिं चिकीर्षोरयं जयो महिमा चेत्यजानन्तः ते देवा ऐक्षन्त ईक्षितवन्तोऽवग्न्यादिस्वरूपपरिच्छिन्नात्मकृतः अस्माकमेवायं विजयः अस्माकमेवायं महिमा अग्निवाय्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इति मिथ्याभिमानेक्षणवताम् ॥१॥

तद्वैषां विजज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥२॥

2. Verily that (Brahman) knew that (delusion) of them. It appeared before them. They did not know what that spirit was.

तत् ह किल एषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षितृ हि तत्सर्वभूतकरणप्रयोक्तृत्वाद्देवानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवासुरवद्देवा मिथ्याभिमानात्

¹ इयमाख्यायिकारभ्यत इत्यनुषङ्गः ।

पराभवेयुरिति तदनुकम्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुगृहीयामिति तेभ्यः
देवेभ्यो ह किञ्चार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेनात्यद्भुतेन विस्मा-
पनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्भूतवत् । तत् प्रादुर्भूतं ब्रह्म न
व्यजानत नैव विज्ञातवन्तो देवाः । किमिदं यच्चम् पूज्यं महद् भूतमिति ॥२॥

तेऽग्निमब्रुवन् । जातवेद एतद्विजानोहि—किमेतद् यच्चमिति ।
तथेति ॥३॥

तदभ्यद्रवत् तमभ्यवदत् । कोऽसीति । अग्निर्वा अहमस्मीत्य-
ब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥४॥

तस्मिञ्स्वयि किं वीर्यमिति ? अपीदञ् सर्वं दहेयं यदिदं
पृथिव्यामिति ॥५॥

तस्मै त्वणं निदधावेतद्दहेति । तदुपप्रेयाय, सर्वजवेन तन्न शशाक
दग्धम् । स तत एव निववृते—नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद् यच्चमिति ॥६॥

3. They spoke to Agni: Jātavedas, find this out what
wonderful being this is. So be it (said he).

4. He (Agni) ran up to it (Brahman). It (Brahman) said
to him: Who art thou? He answered: Verily I am Agni,
verily I am Jātavedas.

5. (Brahman asked him:) What power is there in thee, who
art of such a nature? (Agni replied:) I can even burn whatso-
ever there is on earth.

6. It placed a blade of grass before him (saying): Burn
this. He went towards it with all speed, he could not burn it.
He thence returned (saying): I have not been able to find out
what this spirit is.

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवः अग्निम् अग्रगामिनं
जातवेदसं सर्वज्ञकल्पम् अब्रुवन् उक्तवन्तो हे जातवेदः, एतत् अस्मद्गोचरस्थं
यत्नं विजानोहि विशेषतो बुध्यस्व । त्वं नस्तेजस्वी । किमेतद् यच्चमिति,

तथा अस्तु इति तद् यक्षम् अभ्यद्रवत् तत्प्रतिगतवानग्निः । तं च गतवन्तं
 पिपृच्छिषुं तत्समीपेऽप्रगल्भत्वात्तूष्णींभूतं तम् तद् यक्षम् अभ्यवदत् अग्निं
 प्रत्यभाषत कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा पृथोऽग्निः अब्रवीदग्निर्वै अग्निनामा अहं
 प्रसिद्धो जातवेदा इति च, नामद्वयेन प्रसिद्धतयात्मानं श्लाघयन् । इत्येव-
 मुक्तवन्तं ब्रह्मावोचत् तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यम् सामर्थ्य-
 मिति । सोऽब्रवीत् इदं जगत्सर्वं दहेयं भस्मीकुर्याम् । यदिदं स्थावरादि
 पृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थम् । यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत
 एवाग्निना । तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापितवत् ।
 ब्रह्मणा एतत् तृणमात्रं ममाग्रतो दह न चेदसि दग्धुं समर्थो मुञ्च दग्धत्वाभिमानं
 सर्वत्र इति उक्तः तत् तृणम् उपप्रेयाय तृणसमीपं गतवान् । सर्वजवेन सर्वो-
 त्साहकृतेन वेगेन गत्वा न शशाक नाशकत् तत् दग्धुम् । सः जातवेदास्तृणं
 दग्धुमशक्तो व्रीडितो हतप्रतिज्ञः तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान्प्रति निववृते
 निवृत्तः प्रतिगतवान् । न एतत् यक्षम् अशकम् शक्तवानहं विज्ञातुम् विशेषतो
 यदेतद् यच्चमिति ॥३-६॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि—किमेतद् यच्चमिति ।
 तथेति ॥७॥

तदभ्यद्रवत् तमभ्यवदत्—कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवी-
 न्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥८॥

तस्मिन् स्वयि किं वीर्यमिति ? अपीदं सर्वमाददीय यदिदं
 पृथिव्यामिति ॥९॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय, सर्वजवेन तन्न
 शशाकादातुम् । स तत एव निववृते—नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्
 यच्चमिति ॥१०॥

7. Then they spoke to Vāyu: Vāyu, find this out what wonderful being this is. Be it so (said he).

8. He (Vāyu) ran up to it. It (Brahman) said: Who art thou? He answered: Verily I am Vāyu, verily I am Mātariśvan.

9. (Brahman asked him:) What power is there in thee, who art of such a nature? (Vāyu replied:) I can blow off whatsoever there is on earth.

10. It placed a blade of grass before him (saying): Blow this off. He went towards it with all speed, he could not blow it off. He thence returned (saying:) I could not find out what wonderful being this is.

अथ वायुमिति । अथ अनन्तरं वायुमब्रुवन् हे वायो एतद्विजानीहीत्यादि समानार्थं पूर्वण । वानाद्रमनाद्रन्धनाद्वा वायुः । मातरि अन्तरिक्षे इव्यतीति मातरिष्वा । इदं सर्वम् अपि आददीय गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्या-मित्यादि समानमेव ॥७-१०॥

अथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतद्विजानीहि—किमेतद् यच्चमिति । तथेति । तदभ्यद्रवत् । तस्मात् तिरोदधे ॥११॥

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद् यच्चमिति ॥१२॥

11. Then they spoke to Indra: Maghavan, find this out what wonderful being this is. Be it so (said he). He (Indra) ran up to it. It (Brahman) disappeared from before him.

12. There in the same place he came upon a woman, most beautiful, Umā, the daughter of Himavat. He asked her: What is this most beautiful spirit?

अथेन्द्रमिति । अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन् एतद्विजानीहीत्यादि पूर्ववत् । इन्द्रः परमेश्वरो मघवान् बलवत्त्वात् तथेति तदभ्यद्रवत् तस्मात् इन्द्रादात्मसमीपं

गतात् तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतम् । इन्द्रस्येन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्तव्य
इत्यतः संवादमात्ममपि नादाब्रह्म । इन्द्राय तद् यक्षं यस्मिन्नाकाश आकाशप्रदेश
आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतम् इन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाश आसीत्
इन्द्रः तस्मिन्नेवाकाशे तस्थौ सः किं तद् यक्षमिति ध्यायन्, निववृतेऽग्न्या-
दिवत् न । तस्येन्द्रस्य यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा विद्या उमारूपिणी प्रादुरभूत्स्त्रीरूपा । स
इन्द्रस्ताम् उमां बहुशोभमानाम् । सर्वेषां हि शोभमानानां शोभमानतमा
विद्या । तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति । हैमवतोम् हेमकृता-
भरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवा उमैव हिमवतो दुहिता हैमवती
नित्यमेव सर्वज्ञेनेश्वरेण सह वर्तत इति ज्ञातुं समर्थेति कृत्वा ताम् उपाजगाम ।
इन्द्रः ताम् ह उमां किल उवाच पप्रच्छ ब्रूहि किम् एतत् दर्शयित्वा तिरोभूतं
यक्षमिति ॥११-१२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ केनोपनिषत्पदभाष्ये तृतीयः
खण्डः ॥३॥

चतुर्थः खण्डः

सा ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ।
ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥१॥

She said: It is Brahman; for verily in this victory of
Brahman do you glory thus. Then did the Gods learn that was
Brahman.

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मणः वै ईश्वरस्यैव विजये—ईश्वरेणैव जिता
असुराः, यूयं तत्र निमित्तमात्रम् । तस्यैव विजये यूयं महीयध्वम् महिमानं
प्राप्नुत । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमयम्
अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । ततः तस्मात् उमावाक्यात् हैव
विदाञ्चकार ब्रह्मेतौन्द्रः ; अवधारणात्ततो हैवेति, न स्वातन्त्र्येण ॥१॥

उमां हैमवतीम्—This is probably the second mention of Umā, the daughter of the Himālayas in literature. The earliest mention is found in TA. "This legend that Umā, the daughter of the Himālayas revealed the mystic idealism of the Upaniṣads to the Gods is an imaginative expression of the truth that the thoughts of the Upaniṣads were developed by the forest-dwellers in the mountain fastnesses of the Himālayas" (RADHAKRISHNAN, *The Principal Upaniṣads*, p. 585).

वदुशीभमानाम्—"Beauty is the expression of inward purity. Umā is the wisdom that dispels Indra's ignorance. Here knowledge introduced by divine grace will not do. In the lives of saints we find that the sight of an angel or the hearing of its voice floods the seer with a new power and imparts illumination" (RADHAKRISHNAN, *Ibid*).

APPENDIX I

THE PADAPĀṬHA OF THE ṚGVEDA

The Padapāṭha of the Ṛgveda occupies a unique place in the literature of the world. It may be regarded as the oldest and most authoritative commentary on RV. as well as the first systematic work on grammar (¹शाकल्यः पाणिनिर्यास्क इत्युगर्थपरास्त्रयः । यथाशक्त्यनुधावन्ति न सर्वे कथयन्त्यसौ ॥ Veṅkaṭamādhava on RV. viii. 1. 7). No doubt it mainly analyses the stanzas of RV. into their constituent padas, but this analysis throws a flood of light on many difficult and disputed points of exegesis.

In order to understand the Padapāṭha we must have a clear conception of the nature of the pada. In the *Aitareya Brāhmaṇa* xxvi. 2 we find the mantras divided into चक, अर्धच, पद and अचर. From this it is clear that पद refers to what is known as पाद or चरण, i.e., a quarter of a stanza.

In RV. पद means a step. Thus Viṣṇu is said to have covered the three worlds with his three steps (त्रीणि पदा वि चक्रमे) and we are often reminded of the highest step of Viṣṇu (तद् विष्णोः परमं पदम्). Now when each quarter of a stanza (or each third in the case of Gāyatrī stanzas and each fifth in the case of Pañktis) came to be regarded as a step to the expression of the full meaning of the stanza (पादे पादे समाप्यन्ते प्रायेणार्था अवान्तराः—Veṅkaṭamādhava on RV. vi. 8. 14) it came to be regarded as a pada (cf. अर्थः पदम् *Vājasaneyi-Prātiśākhya* iii. 2). When the seers proceeded still further in their analysis and regarded each word composing the sentence as such a step words came to be

¹ The authors of the *Ṛgveda Padapāṭha*, *Aṣṭādhyāyī* and *Nirukta* respectively.

looked upon as padas. In the case of compounds the sense of each component helps to express the idea of the whole, so each word was regarded as a pada. In the case of certain suffixes and endings the base of a word behaves exactly as it does when it is used as the first member of a compound, *e.g.*, विद्स् becomes विद्द् before भिस्, भ्यास्, भ्यस् and सुप् exactly as it becomes विद्द् before गण, जन, etc., so words came to be regarded as पद's before भिस्, भ्यास्, भ्यस्, सुप् and many taddhita suffixes beginning with consonants except y. Thus in the Padapāṭha we find not only the words of the hymns taken separately and the compounds often analysed into their component parts, but single words also analysed into प्रकृति and प्रत्यय.

Pāṇini defines पद thus [1. 4. 14-20] :

सुप्तिङन्तं पदम् ।

नः को¹ । (This is not wholly accepted by Śākalya.)

सिति च² । (This is not fully accepted by Śākalya.)

स्वादिष्वसर्वनामस्थानि । (This is accepted with many reservations.)

यच्च भम् ।

तसौ मत्वर्थे ।

अयस्मायादीनि ऋन्दसि ।

¹ उच्य 'to act like a bull', उदय 'to irrigate', ब्रह्मण्य 'to be devout' and इषय्य 'to act like a bull' are not analysed because their stems do not behave like padas inasmuch as the final न् is not dropped. इषयते is analysed as इषयते because the न् has been dropped here as in the case of other padas. Similarly, इषुध्यति is not analysed though इषूयते is analysed as इषूयते.

² This is merely a technical rule for the purposes of the operations prescribed in the *Aṣṭādhyāyī* and we cannot expect it to be observed by others. Thus though ऋत् in ऋत्विय is technically a pada according to ऋन्दसि घस् v. 1. 106 it is not analysed by the author of the *Padapāṭha*. अह्युः is analysed because अहम् behaves as a पद before y.

Sākalya regards a stem ending in a short vowel before कसु as a पद. आतस्थिऽवांसम् ii. 12. 8, परियिऽवांसम् x. 14. 1. So acc. to Sākalya we should have a separate rule like ऋस्वः कसौ.

Before dealing in detail with the Padapāṭha we may dispose of the question as to which is the earlier—the Saṁhitā-text or the Pada-text. The question appears simple to us but Mīmāṃsakas and grammarians have disputed the point as if it were as difficult to settle as the question: Which came first—the hen or the egg? Durga, in his commentary on the *Nirukta*, hits the nail on the head when he says: संहितायाः प्रकृतित्वं न्यायः । मन्त्रो ह्यभिव्यज्यमानः पूर्वं ऋषेर्नृत्तदृशः संहितयैवाभिव्यज्यते न पदैः । अतः संहितामेव पूर्वमध्यापयन्त्यनुचाना ब्राह्मणा अधीयते चाध्येतारः । अपि च याज्ञे कर्मणि संहितयैव विनियुज्यन्ते मन्त्रा न पदैः । We must remember that though in the Saṁhitā-text we find the padas combined according to the rules of sandhi (in some cases, of a later period) and though the padas must have existed previously to the composition of the Saṁhitā, the Pada-text which is clearly the analysis of the Saṁhitā-text must be a later composition. As Tucker observes: "The sounds of speech are not pronounced singly and staccato. They link themselves together very much as writing links together the letters in a word. Just as the pen adopts the easiest or the most fluent method of running on letter into letter, so the organs of articulation follow the flowing course of least effort in running on sounds." And the result is what we know as sandhi. From this it is perfectly clear that the Saṁhitā-text is the earlier. This is the reason why to the authors of the Prātiśākhya and to Pāṇini the Padapāṭha is अनार्यं. प्राक् चानार्यादितिकरणात् पदान्तांस्तुक्तानाम् RP. i. 58, परियहे त्वनार्यान्तात् etc. RP. iii. 23, आसन्वितमितावनार्ये CA. i. 81, सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्ये Pā. 1. 1. 16. The Saṁhitā is known as आर्यी. Cf. स्वरेषु चार्याम् RP. ii. 52, आर्यामेव रुभ्ययकारपूर्वो विहृत्तेय प्रत्ययः सन्नुकारः RP. ii. 56, अदृष्टमार्थो यदि दृश्यते क्रमे RP. xi. 59, etc.

The school of Pāṇini has never been well-disposed towards the Padapāṭhakāra. Patañjali says: Rules of grammar should

not follow the authors of the Padapāṭha, the authors of the Padapāṭha should conform to the rules of grammar—a feat which would be rather difficult for the poor Padapāṭhakāras seeing that most of them were anterior to Pāṇini. In one instance, however, the Bhāṣyakāra is driven to invoke the authority of the Padapāṭha. To explain अनुप Pāṇini frames the rule ऊदनोदेशे vi. 3.98, where the long ऊ is taken exception to on the ground that since उ comes after the उ of अनु the short उ would contract with the उ of अनु to form ऊ. To this objection the Bhāṣyakāra replies that the long ऊ has been prescribed, because in certain padapāṭhas we find अनु ऊप. As Kaiyaṭa points out, this is in conflict with the Bhāṣyakāra's view न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्.

Bhaṭṭoji says the same thing in his *Sabdakaustubha* [३।१।१०६] :

अत्र भाष्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यमिति । अयमाशयः । संहितैव नित्या, पदविच्छेदस्तु पौरुषेयः । अत एवार्थनिश्चयाभावान्नावगच्छन्ति, यथा हरिद्रव [ऊ० सं० १०।२४।१२] इति । अत्र किं हरिशब्द इकारान्त एत हरिच्छब्द-सकारान्त इति सन्देहः । किञ्च वने न वायः [ऊ० सं० १०।२४।१] इति मन्त्रे “वेति च य इति च चकार शक्यः” इत्युपन्यस्य “उदात्तं ह्येवमाख्यातमभविष्यत्” इति अधायिशब्दे अट्स्वरप्रसङ्गेन दूषयित्वा विरपत्य वाय इत्येकपद्येन सिद्धान्तं कुर्वन् यास्कः [नि० ६।२८] पदविभागस्य पौरुषेयत्वं स्पष्टमेवाचष्टे । अपि च सति पदत्वेऽवगहः असति तु न इति मतद्वयमपि प्रायोवादमावम्, सम्प्रदायानुरोधादुभयस्यापि बहुधा परित्यागो दृश्यत एव. गोभिर्मदाय [ऊ० सं० २।४३।१] गोभ्यो गातुम् [ऊ० सं० ८।४५।३०] इत्यादाववगहाभावात्, ईयिवांसमतिस्त्रिधः [ऊ० सं० ३।२।४] देवयन्तो यथा सतिम् [ऊ० सं० १।६।६] इत्यादाववगहाच्चेति दिक्* ।

As the words are considered separately all changes in the final of padas due to sandhi are to be restored. Thus we have

* Following in the foot-steps of Kaiyaṭa, Bhaṭṭoji brings these charges against the authors of the Padapāṭha. As a rule our grammarians do not take into consideration the fact of the growth and developement of languages or that of the growth and development of grammatical categories.

पुरःऽहितम् (i. 1. 1), पूर्वभिः | ऋषिभिः | इन्द्रः | नूतनैः | उत | सः | देवान् |
 आ | इह | (i. 1. 2), सत्यः | चित्रश्रवःऽतमः । (i. 1. 4), सः | विद्वान् | आ |
 (ii. 6. 8), प्रकुपितान् | अरम्णात् । (ii. 12. 2), जिगीवान् । लक्षम् । (ii. 12. 4),
 यः | गृहान् | अभिऽशासति | (vi. 54. 2), परःऽपा (v. 62. 6), जनान् | अनु | (x. 14.
 12), अकत | एभि | इत् | (x. 34. 5), षट् | उर्वीः । (x. 14. 16) and so on.

Sākalya invariably writes सः for स, for he thought like all his Indian successors that the word was originally सः. Rapson, however, points out in the *Bulletin of the School of Oriental Studies*, viii. 709 ff. that the evidence of Greek and Avesta shows that सः was a by-form of स. The Greek counterpart of सः is to be seen in the Homeric demonstrative pronoun *hòs*; e.g., *allà kai hòs deidoike* "even he fears" (*Iliad*, xxi. 198). Acc. to him, "the Pada Pāṭha of the Rīgveda, which represents the first step in the history of Sanskrit Grammar—the *Vyākaraṇa* of a sentence into the words of which it is composed" is right in analysing सो अयः as सः अयः (ii. 12. 5) but not in analysing सेति in the same stanza as सः इति.

Restoration of न and स

In cases of णत्व and षत्व the dental is, as a rule, restored.*
 इमा उ षु शुधी गिरः ii. 6. 1 (इमाः । ऊँ इति । सु शुधि । गिरः ।), निणिक्
 v. 62. 4 (निःऽनिक्), हिरण्यनिणिक् v. 62. 7 (हिरण्यऽनिर्निक्), सिषासन्तः
 v. 62. 9. (सिषासन्तः), निषद्य x. 14. 5 (निऽसद्य), विष्टुप् x. 14. 16 (विऽस्तुप्),
 चतुष्पदः (चतुःऽपदः) x. 121. 3, निष्कृतम् (निःऽकृतम्) x. 34. 5, तुष्टुवांसः (तुष्टुऽवांसः)
 i. 89. 8, गिरिष्ठाः (गिरिऽस्थाः), i. 154. 2, etc.

Note that पूर्वाङ्गे x. 34. 11, प्राणतः x. 121. 3 and प्राणिति x. 125. 4 are not analysed. The विकरण ना is not restored; e.g., अरम्णात्.

Declension

Acc. to Pāṇini's rule स्वादिष्वसर्वनामस्थाने and its exception यच्च भम् a stem is regarded as pada before the ending: भिस्, भ्याम्, भ्यस् and

* षत्वणत्वे गत्वदत्वे ङस्त्वता दीर्घता तथा ।

विष्टुज्य संहिताधर्मान् [पठेत् पदानि यवतः] ॥

सुप्. Śākaiya separates these endings by means of अवयव provided they come after short vowels and provided the स् of सु is not cerebralised*. Thus महत्सुभिः, महत्सुभ्याम्, महत्सुभ्यः, महत्सु, अग्निभिः, अग्न्यभिः, अंहतिभ्यः, तिस्रभिः, चतस्रभिः, धेनुभिः, अत्सुभिः (from अप्), मात्सुभिः (from मास्), गौःभिः, पुरुभ्यः, मातृभ्यः, युवभ्यः, राज्ञभ्यः, रचःभ्यः, अप्सु, but देवेभिः, स्वधाभिः, अक्षौभ्याम्, अग्निषु, नदीषु, गोषु, पूर्षु†, etc.

In the text we have मरुत्सुभिः i. 19. 1, रश्मिभिः i. 19. 1, गौःभिः ii. 6. 3. अद्विरःभिः, ऋक्भिः x. 14. 3, पित्रभिः x. 14. 8, अहभिः v. 62. 2, अहःभिः, अत्सुभिः, अक्तुभिः x. 14. 9, वसुभिः x. 121. 8, बहुभ्यः x. 14. 1, ऋषिभ्यः, पथिक्तुभ्यः x. 14. 15, सखिभ्यः x. 34. 2, 9, परावत्सुभ्यः x. 34. 9,

* मिथ्याभ्यस्सु। सौ च। न दीर्घात्। विनामे च। CA. iv. 31-34. A stem is separated when भिस्, भ्याम् or भ्यस् follows. Also when the loc. pl. termination सु follows. But no separation takes place after long vowels, nor before a dental which has been cerebralised.

The statement that “भ्याम्, भिस्, भ्यस् and सु are not separated when the pure stem, as in the a-dec., is modified in the preceding member” (*Vedic Reader*, p. 41) leaves much to be desired. Paranjape’s explanation that the Padapāṭha separates terminations like भिः भ्यः सु when there are no vowel changes involved before them (PARANJAPE, *Peterson’s Second Selection of Hymns from the R̥gveda*, p. 65) is based on the above and is equally unsatisfactory. Paranjape’s further statement that “the Padapāṭha is capricious as to bhiḥ also” betrays insufficient acquaintance with the Padapāṭha. गोभिः and नौभिः are not analysed for the simple reason that in them भिः comes after long vowels. A thorough study of the Padapāṭha reveals the fact that far from being capricious it is most methodical and systematic, only its conception of grammatical categories and linguistic phenomena is different from that of Pāṇini. To say that feminine stems are not separated from भिस् etc. would be equally wrong.

† There are a few exceptions due to analogy like धुःसु.

अप्सु x. 125. 7. As against these we have देवेभिः, अरिष्टाभिः, यज्ञियेभिः, पूर्येभिः, विकटकेभिः, रुद्रेभिः, मानुषेभिः, ताभ्याम्, अन्नभ्यम्, पूर्वभ्यः, पूर्वजिभ्यः, एभ्यः, देवेषु, पर्वतेषु, etc.

तुभ्यम् and अन्नभ्यम् are not analysed because of the peculiar ending. युवभ्याम् is analysed but युवाभ्याम् is left severely alone, because of its lengthened vowel. शरद्भिः, समिद्भिः, etc., are analysed शरत्सभिः, समित्सभिः, etc., and not शरदसभिः, समिधसभिः, etc., because according to Śākalya and Śākaṭāyana (apart from nasals) only an unaspirate surd mute can stand at the end of a word. तृतीयं गार्ग्यः स्पर्शम् । प्रथमं शाकटायनः । (RP. I. 15-36)*.

As the Padapāṭha uses only one avagraha in the case of one single word, however complex it may be, and as the *vibhakti* is added last of all, even in the case of big compounds and तद्धितान्त words it is the endings that are separated, unless there are very special reasons for a different treatment (as in the case of प्रजापतिमृष्टिभिःऽइव). Thus विधातु but विधातुसभिः, द्रवत्पाणी but द्रवत्पाणिभिः, पत्नीवत्सभिः, मयूररोमसभिः, etc.

Compounds

The treatment of compounds in the Padapāṭha is rather interesting. As a rule compounds are dissolved into their component parts but since the Padapāṭhakāra cannot use more than one avagraha for one word, in the case of compounds consisting of more than two members the meaning is taken into consideration and the compound analysed accordingly. The *Vājasaneyi-Prātiśākhya* distinctly says : बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा 'in the case of a compound consisting of several members, separation by avagraha is made of the member added last.' Thus in अदम्ब्रत-प्रमतिः there is an avagraha after अदम्ब्रत because the compound means 'superior-minded owing to unbroken observances'. Thus we may have "प्रजा, प्रजाऽपतिः, प्रजापतिऽमृष्टः, प्रजापतिमृष्टिभिः, प्रजापति-

* It is this difference of opinion among his predecessors that led Pāṇini to prescribe both in his rule वावसाने viii. 4. 56.

सृष्टिभिःइव" (WHITNEY). In the text we have दीषाऽवस्तुः i. 1. 5, अश्वम्ऽदृष्टे ii. 6. 2, सधऽस्यात् i. 115. 4, उपऽस्थे i. 115. 5, अरम्ऽकृतः x. 14. 13, भूरिऽस्यावाम् x. 125. 3, विऽभौदकः x. 34. 1, निऽकृतम् x. 34. 5, प्रतिऽदौवृ, x. 115. 6, कुमारऽदेष्ठाः x. 34. 7, etc.

Dvandva compounds which are fairly frequent in the Vedas are, as a rule, not analysed in the Padapāṭha of the R̥gveda*, probably because the most prominent Dvandvas in RV. are the Devatā-dvandvas which mark an intermediate stage between mere juxtaposition and true compounds, in which each member is inflected in the dual and in which sometimes a word or words intervene between the members of the compounds, *e. g.*, द्यावा चिदस्यै पृथिवी नमेते, ii. 12. 13. In several cases of such tmesis Śākalya goes so far as to remove the irregularity by changing the order of words.† Thus युनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात् v. 2. 7 is written in the Pada-text as युनःशेषम् । चित् । निऽदितम् । सहस्रात् । Similarly, नरा च शंसं दैव्यं च धर्तरि x. 86. 42 is written नराशंसम् । च । दैव्यम् । च धर्तरि । and so on. In the text the Dvandvas द्यावापृथिवी i. 115. 1, मिवावरुणा v. 62. 2 and इष्टापूतन x. 14. 8 are not analysed.

Compounds with नञ् are not analysed in the Pada-text, so far as the नञ् is concerned, because it is changed beyond recognition; *e. g.*, अद्रुहः i. 19. 3, नाकस्य (?) i. 19. 6, अरिष्टाभिः vi. 54. 7, अहृणीयमाना v. 62. 6, अच्छिद्रम् v. 62. 9, अनमीवम् x. 14. 11, अहस्तासः x. 34. 9 (प्रतिषेधे नावगहः VP. v. 24).

And when the नञ् is compounded with a following word of which the upasarga आङ् forms the first member, the आ also is not separated, *e. g.*, अनाष्टासः i. 19. 4 (उत्तरेण चाकारेण, Ib., v. 25).

इव is always regarded as compounded with the preceding word and separated from it by avagraha. In the case of गर्तारुगिव

* हन्द्वाणि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि VP. v. 28.

† This phenomenon is known as अनानुपूर्व्यसंहिता in RP. ii. 78:

युनश्चिच्छेपं निदितं नरा वा शंसं पूषणम् ।

नरा च शंसं दैव्यं वा अनानुपूर्व्यसंहिता ॥

i. 124. 7, however, गतं is separated from आरुगिव. The Padakāra here wants to show that the second element is आरुक् and not रुक् and hence he deviates from his ordinary procedure. In the case of प्रगृह्य with इव, इति is placed after the प्रगृह्य word which is repeated after इति. Thus we have आर्त्तं इवेत्यार्त्तंऽइव for आर्त्तं इव ii. 39. 5. Since it is impossible to place the इति after आर्त्तं which is regarded as a part and parcel of the compound आर्त्तं इव, it is placed after इव and the compound analysed to show that it is आर्त्तं that is प्रगृह्य. आर्त्तं इवादिष्विवादिति: पर: CA. i. 82.

In our text occur पिताऽइव i. 1. 9, अघ्नोऽइव ii. 12. 4, विजःऽइव ii. 6. 5, अश्वजनीऽइव v. 62. 7, अश्वस्यऽइव x. 34. 3.

In RV. the final ī of duals of three syllables generally undergoes contraction with the इ of इव* (वाचरान्तास्तु नेवे RP. ii. 55). This might have been one of the reasons which led the earlier grammarians to think that इव is always compounded with the word immediately preceding. प्रधी follows the analogy of उपधी and is contracted. In the case of अची इव ii. 33. 5 the अवग्रह is not used in Pp., but in other cases of non contraction the avagraha is used. Thus we have उपधी इवेत्युपधीऽइव। प्रधी इवेति प्रधीऽइव for उपधीव प्रधीव ii. 35. 4, आर्त्तं इवेत्यार्त्तंऽइव x. 166. 3, हरी इवेति हरीऽइव i. 28. 7 but अची इवेत्यची इव ii. 39. 5.

सुनर, सृत्त etc. are not analysed because of the irregularity of the first member and ससुद्र, समान, etc. are not analysed probably because of some doubt regarding the components.

Just as सुनर, सृत्त, etc. are not analysed because of their lengthened vowels, गिर्वणस्, गिर्वाहस्, etc. are not analysed because of the absence of lengthening. Both these cases come under समासान्वायभाज्नि. त्वं त्वा गौर्भिर्गिर्वणसम् ii. 6. 3.

* "We have probably not contracted forms with इव, but the dual ī+va, the by-form of इव" (*Vedic Grammar*, p. 65 f.n. 12).

ऋत्विजम् i. 1. 1, गोपाम् i. 1. 8, स्वस्तये i. 1. 9, गिर्वणसम्, द्रविणोदः ii. 6. 3, आनुषक् ii. 6. 8, समानम् ii. 12. 8, अन्तरिक्षम् i. 89. 10, i. 115. 1, समुद्रम् i. 19. 8, तिल्लि v. 62. 7, बृहस्पतिः i. 14. 2, स्वाहा, स्वधया x. 14. 3, उदुम्बलौ x. 14. 12, आहनसम् x. 125. 2, प्राणिति x. 125. 4, पूर्वाह्णे x. 34. 11, नासत्या i. 116. 2, are not analysed in the Pada-text.

The iteratives are regarded as compounds and analysed; e.g., दिवेऽदिवे i. 1. 3, 7, तमऽतम् x. 125. 5.

“The compounds in *-pāti-* are treated by the Pada text in three different ways: (1) *gnā'spāti-*, *br'haspāti-*, *vānaspāti-*, *viśpāti-* (and *viśpātnī*) appear as simple words; (2) *gnā'h-pātnī-*, *jā'h-pati-*, *śācī-pati-*, *ṛta-pate* (voc.), *rādhaspate* (voc.), and those with a single accent (except *viśpāti-*) as compounds separated by the Avagraba sign; (3) all other doubly accented compounds (e.g., *brāhmaṇas-pāti-*) as two separate words” (MACDONELL, *Vedic Grammar*, p. 169). बृहस्पतिः x. 14. 3.

नदि (i. 19. 2), माकिः, माकौम् (vi. 54. 7) are not analysed.

Use of इति

The particle इति is generally used by Sākalya to draw attention to some peculiarity in the form of a word. It was probably first thought of in connexion with Pragrhya vowels where though beginning with a vowel it was not allowed to enter into sandhi combination with the Pragrhya. In the case of र-जात विसर्गस also it came in very handy, because it clearly showed the character of the विसर्ग by changing it into र*. Then its use was extended to other cases, and strangely enough it is used once or twice to show the स-जात character of the विसर्ग.

1. इति with प्रगृह्यः

परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः i. 115. 3 (Pp. द्यावापृथिवी इति), रोदसी अभ्यसेताम् ii. 12. 1 (Pp. रोदसी इति), यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते.....नाना ह्वेते ii. 12. 8 (Pp. क्रन्दसी इति, संयती इति समुद्यतो, विह्वयेते इति विह्वयेते, ह्वेते इति), द्यावा

* प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेषु रिक्तं च संहितायामनिरुक्तम्.

चिदस्यै पृथिवी नमेते ii. 12. 13 (Pp. नमेते इति), *नो अस्य व्यथते पविः vi. 54. 3 (Pp. नो इति), जौरदान् v. 62. 3 (Pp. जौरदान् इति जौरदान्), आसाथे v. 62. 5 (आसाथे इति), आसाथे v. 62. 6 (आसाथे इति), चचाथे v. 62. 8 (चचाथे इति), सुदान् v. 62. 9 (Pp. सुदान् इति सुदान्), पथिरचौ x. 14. 11 (Pp. पथिरचौ इति पथिरचौ), क्रन्दसी तस्तभाने रेजमाने x. 12. 6 (Pp. क्रन्दसी इति, तस्तभाने इति, रेजमाने इति), इमा उ पु शुधौ गिरः ii. 6. 1 (Pp. ऊं इति), समु पूणा गमेमहि vi. 54. 2 (ऊं इति).

It will be noticed that unlike the case of र-जात विसर्गं *all* Pragrhyas are followed by इति in Pp. It makes no difference whether the Pragrhya character of the vowel is clear from the Samhitā-text or not. And when the Pragrhya is a compound the components are shown separated by an avagraha after the इति as in the case of संयती, विह्वयेते, सुदान्, जौरदान्, etc. In cases like द्यावापृथिवी where the Pp. does not analyse the compound इति alone is used without repetition.

Note that in the case of the monosyllabic particle उ not only is इति used but the particle is also lengthened and nasalised. उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽशुक्तो द्राघितः शाकलेन RP. i. 75. (See p. 123.) Even in the Samhitā itself the उ sometimes occurs as ऊ as in इमाम् नू कवितमस्य मायाम् v. 85. 6.

In some editions of RV. उ at the end of a hemistich is printed in Pp. as ऊम् इति (as in नैषा गच्छतिरपभर्तवा उ x. 14. 2), while other उ's are printed as ऊं इति (as in ii. 6. 1). But since RP. and Pāṇini agree in attributing ऊं इति to Śākalya without any reservation it is difficult to accept ऊम् इति as the correct reading of Pp. And Max Müller who had collated a very large number of MSS. makes no distinction in the treatment of the two उ's in the Padapāṭha. In its third volume the latest edition of RV. with S.'s commentary (the Poona edition) prints the Padapāṭha of मनसा मन्तवा उ vii. 4. 8 (at the end of a hemistich) as ऊं इति and that of the उ of अयसु at the beginning of vii. 8. 2 also as ऊं इति.

* But पुनर्नो नष्टमाजतु (Pp. नः) because this नो is not प्रत्यय.

अपृक्त उ and अनपृक्त उ are also treated in the same way. No doubt अपृक्त occurs in RP. i. 75 उकारयेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृक्तो द्राघितः शाकलेन as well as in CA. i. 72 उकारस्तेतावपृक्तस्य, but अपृक्त in these two instances mean the particle उ and not सु, etc. Of course in the case of ई we have ईमिति in Pp. but there we have merely the full form ईम् which occurs in many passages of RV. with इति after it to draw attention to it.

2. इति with र-जात विसर्ग.

इति is put in after a रजात विसर्ग only when its रजात character is not clear from the Samhitā.

यो दासं वर्षेमधरं गुहाकः ii. 12. 4 (Pp. अकरित्यकः), येन स्व सुभितं येन नाकः

x. 121. 5 (Pp. स्वरिति स्वः), सम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे x. 125. 7 (Pp. अन्तरिति).

In the case of रजात विसर्ग repetition is rare except in the case of verbs. स्वः is repeated probably for reasons of accentuation. अन्तर्, अवर्, पुनर्, प्रातर्, दार, वार्, वधर्, वन्, etc. and the vocative of r-stems like जामातः, दुहितः, etc. enumerated in RP. i. 101-102 are never repeated after इति.

3. इमां मे अग्ने समिधमिमासुपसदं वनेः ii. 6. 1 (Pp. वनेरिति वनेः). Here also there has been repetition after इति.

In दीपावस्तर्धिया वयम् i. 1. 7, यजिष्ठ होतरा गहि ii. 6. 6, अन्तर्ह्यग्ने ईयसे ii. 6. 7, पुनर्नो नष्टमाजतु vi. 54. 10, etc., the Samhitā-text shows the र्, hence no इति is used.

Lengthening

Metrical lengthenings are shortened in Pp. सचस्वा (सचस्व) नः स्वस्तये i. 1. 9, इमा उ पु शुधी* (शुधि)गिरः, निरंहसः पिपृता (पिपृत) निरवद्यात् तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम् (ममहन्ताम्) i. 115. 6, ब्रह्मस्पतिर्ह्यक्कभिर्वावधानः (ववधानः)...यांश्च देवा वावधुर्यं च देवान् (ववधुः) x. 14. 3, यमाय जुहुता (जहुत) हविः x. 14. 13, न जानीमो नयता (नयत) ब्रह्मेनम् x. 34. 4, मित्रं कणध्वं खलु सळता (सळत) नः x. 34. 14, यं सा (स्य) पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् ii. 12. 5, अद्या (अद्य) देवा उदिता

* शुधि occurs in शुधि श्रुत अद्विवं ते वदामि x. 125. 8.

सूर्यस्य i. 115. 6, यत्वा (यत्न) नः पूर्व पितरः परियुः x. 14. 2, 7; उयस्य चिन्मन्वे
ना (न) नमन्ते x. 34. 8, उरुणसावमुत्पा उदुम्बलौ x. 14. 12 (उरु, नसौ), कृणावा
(कृणुवा) विभ्यहनमिच्छमानः x. 34. 10. Lengthenings regarded probably
as anomalous are also shortened: कृजूयताम् (कृजुयताम्) i. 89. 2,
कृजूयते (कृजु, यते) i. 116. 23, रौरिषत (रिरिषत, कान्दसः पदकालीनो ऋषः S.)
i. 89. 9., आरैक् (अरैक्) i. 124. 8, उषासः (उषसः i. 124. 9), जारयन्ती
(जरयन्ती) i. 124. 10, सेदिमा (सेदिम) i. 69. 2.

Similarly, shortenings due to sandhi are restored to their
original forms: विश्वशम्भुव (विश्वशम्भुवा) i. 160. 1.

Note that आनुषक् ii. 6. 1 and प्राविपाः x. 34. 1 are not analysed
probably because of the lengthening in the first syllable. यूयुजानः
x. 34. 6. and दाधार x. 121. 1 were probably still current in
Śākalya's time and regarded as regular by him and therefore
the long vowels in these words are kept intact in Pp. The same
applies to मादयस्व x. 14. 5 which is also found in classical Skt.
in certain senses. मिनाति is short both in Sp. and Pp.

For एना see p. 127 and for जन्मा (ii. 6. 7) see p. 138.

Taddhita Suffixes

The taddhita suffixes तर and तम are generally separated; *e.g.*,
चित्रशत्रुःस्तमः i. 1. 5, वीरवत्स्तमम् i. 1. 5; मधुमत्स्तमम् x. 14. 15 (तरतमयोः
CA. iv. 16).

When, however, तर and तम come after a compound ending
in the roots दा, धा, सा, पा, गोपा, भू, and ह्र it is separated along with
the preceding root (p. 27), *e.g.*, रदधातमम् i. 1. 1. (वसुधातरः सहस्रसातमेति
वसुसहस्राभ्याम् CA. iv. 45, वातम-ह्रतम-सूतम-गोपातम-रदधातम-वसुधातमाः पूर्वेषु
VP. v. 3).

त्व and त्वन are separated, but तल् is not; *e.g.*, देवत्वम्, महित्वम्
i. 115. 4, महित्वा x. 121. 3 (त्वे चान्तोदात्ते CA. iv. 26).

The possessive suffixes मत् and वत् are separated except when
they come after त् or स्; *e.g.*, घृतवत् x. 14. 14, हस्तवन्तम् x. 34. 9,
हिमवन्तः x. 121. 4 (मतौ। वकारादौ च। CA. iv. 17-18), but मनस्वान् ii. 12.

1, तुविष्मान् ii. 12. 12, नमस्वन्ता v. 62. 5, विवस्वन्तम् x. 14. 5 (तसौ मत्वर्थे Pāṇini i. 4. 19, न तकारसकाराभ्यां मत्वर्थे CA. iv. 47).

P. K. Nārāyaṇa Pillai says in an article on the *R̥gveda Padapāṭha* in the *Bulletin of the Deccan College Research Institute* II, 257: "In employing avagraha to mark out prefixes and suffixes the Padapāṭha shows some inconsistency. Between the word and the suffix, in certain cases, we see the avagraha inserted. For example, kṣuśmantam. But we meet with instances where the same suffix is not separated by avagraha. Ex. haviṣmantam. The suffix in 'devaśyanta' is marked out but it is not marked in 'citayanta' ". All this is due to misconceptions regarding the true nature of a Pada.

Abstract substantives formed with वन् (p. 256) are also analysed; e.g., प्रवतः x. 14. 1.

वन् in the sense of परिमाण is never separated; e.g., एतावती x. 125. 5.

The possessive suffix व and वन् are separated; e.g., अद्भिः x. 125. 4; ऋणवा x. 34. 10. (वकारादौ च CA. iv. 18).

वा is separated while व is not (p. 374); e.g., पुनवा x. 125. 3 but यव (शस्-त्वं-वा-तातिषु च VP. v. 9).

Taddhita suffixes beginning with a vowel or य are never separated. When, however, such suffixes are added to stems liable to analysis they are to be analysed provided the first component consisting of more than one syllable ends in a vowel and has its first syllable lengthened; e.g., मौनवतस्र x. 34. 1, but वैवस्वतम् x. 14. 1., सौमनसे x. 14. 6 (see p. 297).

कसु

The suffix कसु (-vāms) is separated after short vowels, and the analysis is regarded as so important that even when there is an upasarga preceding the root it is not the upasarga but the suffix that is separated. Thus we have परेयिवांसम् x. 14. 1, तुष्टुवांसः i. 89. 8, मस्रवान् i. 116. 3, आतस्थिवांसा ii. 12. 8, आतस्थिवांसम्

i. 116. 5, etc. जिगीवान् ii. 12. 4 is not analysed, because क्सु comes after a long vowel. विद्वान् is not analysed because क्सु comes after a consonant. When, however, the व of क्सु is changed into उ, it is the upasarga that is separated (वसौ ऋसात् । तेनैवोपसृष्टेऽपि । उपसर्गेणावकारे । CA. iv. 35-37).

The analysis is probably due to the close similarity between the suffixes क्सु and वृत् in that both have the same form in the Voc. sing. (मनुवसौ रु सम्बुद्धौ हृन्दसि vii. 3. 1).

क्यच्, क्यङ्, क्यप्

Similarly, the denominative suffix य is often separated by an avagraha. Thus we have देवयन्तः i. 115. 2. नमस्यन्तः i. 115. 3 is not analysed because नमस् is clearly not a pada; had it been a pada we should have नमोयन्तः exactly as we have दुवोयुः which is analysed. ओजायमानम् ii. 12. 11 is not analysed because of the violent change in the final of ओजस्. चितयन्तः is not analysed because the suffix is not य but अय (णिच्). (धात्वर्थं यकारे स्वरपूर्वे VP. v. 10.)

Absence of Avagraha.

Several cases of the absence of avagraha are mentioned in the following Kārikā :

आदिमध्यान्तलुप्तानि समासान्दायभाजि च ।

नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति च ॥

Sages do not analyse words of which the initial, medial or final syllable has suffered elision, compounds which are formed irregularly and words with infixes.

Words about whose derivation etc. there are doubts are not analysed. Thus समुद्र is not analysed, for even Yāska who was posterior to Śākalya had doubts about its elements: समुद्रद्रवन्त्यस्मादापः, समभिद्रवन्तेऽनमापः, समभिद्रवन्तेऽस्मिन् भूतानि, समुद्रको भवति । समुन्नतौति वा । Nir ii. 10.

स्वस्ति is not analysed because अस्ति here is regarded as different from the finite verb अस्ति.

It is well known that the importance of accent as a morpheme in Vedic, in classical Greek and other languages can hardly be overestimated. The famous stanza :

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वञ्चो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशवः स्वरतोऽपराधात् ॥

found in the *Mahābhāṣya* and in a very slightly different form in the *Nirukta* bears eloquent testimony to the fact. 'Indraśatru' when accented on the first syllable means "he whose killer is Indra"; the same word when accented on the final syllable means "the killer of Indra"; similarly, 'te' when accented corresponds in form and meaning to "they", when unaccented it means "yours"; *jyeṣṭha* accented on the first syllable means "greatest," when accented on the last syllable it means "eldest"; *brahman* accented on the first syllable means "prayer," accented on the final syllable it means "pray-er"; *apas* accented on the first syllable means "work," accented on the second syllable it means "active"; *bhūman* accented on the first syllable means "earth," accented on the final syllable, it means "abundance". Exactly the same thing is found in Greek also. Thus *patroktonos* when accented on the penult means "slayer of one's father" and when accented on the antepenult means "slain by one's father"; and *lithobolos* when accented on the penult means "throwing stones" but when accented on the antepenult means "pelted with stones". Similarly, *leukós* means "white," *léukos* "white fish"; *ágos* means "quilt," *agós* "leader"; *athróos* "crowded," *áthroos* "silent"; *tómos* "section," *tomós* "cutting", "sharp" and so on. In German, *übergehen* with the principal accent on the penult means "overlook" and the same word with the principal accent on the first syllable means "going over" or "across". In French *cote* means "petticoat," the same word with the

grave accent on the first syllable means "rib" "coast" and with the acute accent added on the final syllable means "side" "party". In English also the difference in meaning between conduct, perfect, etc., when accented on the first syllable and on the last syllable is well known. A great heart does not mean the same thing as Mr. Greatheart.* We have, therefore, to take into consideration the accent of a word while determining its meaning in the Vedas.

In Vedic the principal accent in each word is generally an Udātta (or the rising accent) which is not marked at all. The Anudātta (falling accent) following an Udātta becomes a dependent Svarita (rising-falling) accent unless an Udātta or independent Svarita follows. The Svarita, it may be mentioned here, is marked with a vertical stroke above the syllable and the Anudātta with a horizontal stroke below. Anudāttas following a dependent Svarita are not marked till an Udātta or independent Svarita is reached when the immediately preceding Anudātta is marked with the usual horizontal stroke below. Svaritas brought about by the contraction of two *is* (e.g., *vi ita* > *vīta* x. 14. 9) or by the sandhi combination of *ī*, *i* and *ũ*, *ū* with a following dissimilar vowel (*vi oman* > *vyōman*, *tanū' ā* > *tanvā* x. 14. 8), or of क, कन्या, स्त्रः, पथ्य, etc., are independent Svaritas. When an independent Svarita is immediately followed by an Udātta or another independent Svarita we have the कम्पस्वर which is represented by the numeral 1 or 3 (marked with both the horizontal stroke of the Anudātta and the vertical stroke of the Svarita) after the independent Svarita according as it is short or long. In dealing with the Padapāṭha we have to pay particular attention to all these points.

* *Oriental Literary Digest*, Vol. IV, Nos. 7-9.

Thus in अग्रिमीळे पुरोहितम् the three words are taken together consequently मी becomes a dependent* Svarita and is marked with the usual vertical stroke of the Svarita. ऌ is not marked as the next Udātta is री the syllable (र) preceding which is marked with the Anudātta stroke. In the Pada-text we have to take each word by itself, so both syllables of ईळ are marked with the horizontal stroke below. In the case of वीत we get two separate words in Pp. and consequently the independent Svarita* no longer remains. The same is the case with अथेति i. 115. 2, व्युष्टौ v. 62.8, etc. In this way in most cases the कम्प स्वर's of the Samhitā lose their कम्प in the Pada-text; in some cases, on the other hand, a कम्प appears in Pp. where there was no कम्प in the Samhitā (see pp. 131-132).

कम्पस्वर

युयोध्यै॑षा॒ङ्घे॑षांसि (Pp. युयो॒धि। अ॒स्यत्। द्वे॑षांसि) ii. 6. 4, ... ए॒ना ज॑ज्ञा॒नाः
प॒थ्या॑ अनु॒ स्वाः (Pp. ... प॒थ्याः। अनु॑।) x. 14. 2, यस्या॑ष्ट॒धे॒दने॑ वा॒ज्य॑र॒क्षः
(Pp. ...वा॒जी। अ॒क्षः।) x. 34. 4, जि॒ष्यामी॑ति त॒न्वा॒श् य॒ज॒ज्ञानः॑ (Pp. ...त॒न्वा। य॒ज॒ज्ञानः॑)
x. 34. 6, येन॑ स्वः स्त॒भितं॑ येन॑ ना॒कः (Pp. ...येन॑। स्व॑र॒रिति॑ स्वः। स्त॒भितम्।)
x. 121. 5, ...सु॒प्रा॒व्ये॑ यज॑मानाय सु॒न्वते॑ (Pp. ...सु॒प्र॒अ॒व्ये॑। यज॑मानाय।) x. 125. 2,
...सम् यो॒निर॒प्स्व॑र॒त्तः स॒मु॒द्रे (Pp. ...अ॒प्सु। अ॒न्तरि॑ति।) x. 125. 7, ...अ॒व॒न॒जं

* उदात्तपूर्व स्वरितमनुदात्तं पदेऽक्षरम्।

अतोऽन्यत् स्वरितं स्वारं जाल्यमाचक्षते पदे ॥ RP. iii. 7-8.

अथितमस्त्रन्तः (अप्सु | अन्तरिति) i. 116. 24, अरेपसा तन्वा शशदाना (तन्वा | शशदाना) i. 124. 6, सुष्टमे वपुष्ये न रोदसी (वपुष्ये इति | न) i. 160. 2 etc.

As regards upasarga and finite verb, when the upasarga is unaccented and the finite verb accented they are naturally regarded as one single word and separated by means of an avagraha; e.g., *vitanvaté* (*vi s tanvaté*) i. 115. 2, *paryābhūṣat* (*pari s ābhūṣat*) ii. 12. 1, *udā'jat* (*ut s ā'jat*) ii. 12. 3, *anūsā'sati* (*anu s ā'sati*) vi. 54. 1, *upā'sate* (*upa s ā'sate*) x. 121. 2, etc. (उदात्तवता तिङा गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम् । *Mahābhāṣya* ii. 2. 18).

When, however, the upasarga is accented and the finite verb unaccented, they are regarded as separate words; e.g., *ā' gamat* i. 1. 5, *émasi* i. 1. 7, (*ā' imasi*¹), *prā hūyase* i. 19. 1, *ā' gahi* i. 19. 1, *úd agāt*, *ā'prāḥ* (*ā' aprāḥ*¹) i. 115. 1, *abhyéti* (*abhi eti*¹) i. 115. 2, *sām jabhāra* i. 115. 4, *sām bharanti* i. 115. 5, etc. *prē' hi* x. 14. 7, *āpeta*, *vīta* x. 14. 9, *úpehi* x. 14. 10, *vyādadhuh* (*vi adadhuh*¹) x. 125. 3, etc.

When, however, there is sandhi combination of the final vowel of the upasarga which is accented on the final vowel and the accented augment, in the Pada-text both the upasarga and the verb are accented; e.g., *abhyāikṣetām* (*abhi āikṣetām*) and the two are regarded as separate words. See *Mañjūṣā*, vol. ix, pp. 133-35.

VP. distinctly says: नाभ्येकाचरय स्वरसन्धेयेऽकृति (vi. 5) which is explained thus in the commentary: अभ्युपसर्ग एकाचरयोपसर्गः स्वरात्मके उपसर्गे स्वरसन्धेये चाकृति प्रत्यये नानुदात्तो भवति । अमेः स्वरात्मके भवति

¹ In such cases though it is not clear from the *Saṁhitā* if the verb is accented or not, still since it is a finite verb occurring in a principal clause and does not stand at the beginning of a sentence or pāda, etc., it is naturally unaccented.

यथा—अभि आ वर्तस्व । अभिः स्वरसन्धेये अकृति भवति यथा—याभिः मिवावरुणौ अभि-
असिञ्चन् । अभि ऐक्षिताम् मनसा । एकाक्षरस्य स्वरात्मके भवति यथा—वि आ अकरोत् ।
नि असीदत् । एकाक्षरस्य स्वरसन्धेये अकृति भवति यथा—सत्यधर्मा वि आनट् । यत्
पुरुषम् वि अदधुः ।

In *śvaghnī'va yó jīgīvā llakṣāmā'dat* ii. 12. 4, *ādat* is not analysed. See p. 173.

APPENDIX II

GRAMMATICAL NOTES

Sandhi

1. Intervocal ड and ढ become ढ and ढ्ह respectively (pp. 14, 22); e.g., अग्निमीळे पुरोहितम् i. 1.1, विकटकुकेभिः पतति षळ वीः x. 14. 16, न मा मिमेथ न जिह्वीळ एषा x. 34. 2, येन द्यौरुया पृथिवी च दृळ्हा x. 121. 5.

2. प्रकृत्यान्तःपादमध्यपरि ६।१।११५, V. G. S. (p. 23a):

स नः पितेव सूनवेऽग्रे i. 1. 9, विश्वे देवासो अद्रुहः i. 19. 3, यो अन्तरिक्षं विममे वरीयः ii. 12. 2, यो अग्निनोरन्तरग्निं जजान ii. 12. 3, सो अयं पुष्टीर्विज इवामिनाति ii. 12. 5, यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ii. 12. 7, यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्रः ii. 12. 9, उतेमाहुर्नषो अस्तीत्येनम् ii. 12. 5, ओजायमानं यो अहिं जघान ii. 12. 11, सनेम मध्वो अधिगत्यस्य v. 62. 7, यो अज्जसानुशमति vi. 54. 1, अग्निद्रुतो अरंकृतः x. 14. 13, मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिः x. 121. 3, यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः x. 121. 5, मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति x. 125. 4; but युक्तयावृणो योऽन्ति सुशिप्रः ii. 12. 6, न कोशोऽव पद्यते vi. 54. 4, परायज्ञोऽव ह्ये सखिभ्यः x. 34. 6.

3. (a) Nasalisation to avoid hiatus (p. 311, V. G. S., p. 23 f.n. 1); न्युप्ताय बभूवो वाचमक्रत एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव x. 34. 5.

(b) Nasalisation of final न् (pp. 32, 139, आतोऽटि नित्यम् ८।३।३); स देवा एह वक्षति i. 1. 2, स विद्वां आ च पिप्रयः ii. 6. 8, यः पर्वतान् प्रकुपितो अरम्णात् ii. 12. 2, यो गृह्णा अभिशासति vi. 5. 42, अथा पितृन्तुसुविदवा उपेहि x. 14. 10, यमस्य दूतौ चरतो जनां अन x. 14. 12. (V. G. S., § 39).

4. Final न् intact before initial त (उभयथर्तु ८।३।८, V. G. S., p. 32, 2).

पुषन्तव व्रते वयम् vi. 54. 9, य ईड्यन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवम् i. 19. 7.

5. Visarjaniya changed into स् before प (पञ्चम्याः परावध्यर्थः। पातौ च बहुलम्। ८।३।५१-५२। V. G. S., p. 34, 2a).

दिवस्पति ii. 6. 5, परस्या v. 62. 6.

6. Cerebralization of स् and न् (सुजः ८।३।१०७, नय धातुस्थोरुषुभ्यः ८।४।२८, उपसर्गादिनीत्यरः emended to उपसर्गाद् बहुलम् by Patañjali V. G. S., pp. 46c, 38c).

इमा उ षु शुधो गिरः ii. 6. 1; उरुणसावसुतपादुदुम्बलौ x. 14. 12, पर्वे णः पारमंहसः स्वस्ति iii. 33. 3. पवि णो ह्येती रुद्रस्य ह्य्याः ii. 33. 14.

Declension

1. Nom. pl. of masc. *a*-stems in—*āsah* (see p. 70, आज्ञासुरसुक् ७।१५०, V. G. S., p. 78, f. n. 7).

विश्वे देवासो अद्रुहः, अनाष्टास ओजसा, सुचक्षासो रिशादसः i. 19. 3, 4, 5, दिवि देवास आसते i. 19. 6, स जनास इन्द्रः ii. 12. 1, यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य यामा यस्य विश्वे रथासः ii. 12. 7, वधं त इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ii. 12. 15, आ वामश्वासः सुयुजो बहन्तु v. 62. 4, अहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते x. 34. 9.

2. पथ्याम् as the Acc. s. of पथिन् (V. G. S., p. 79a).

बहुभ्यः पथ्यामनुपस्पशानम् x. 14. 1. In RV. पथिन् is declined thus: Nom. s. पथ्याः, Nom. pl. पथ्याः, Acc. s. पथ्याम्. The stem पथिन् first makes its appearance in AV. where besides the above we have Nom. s. पथ्या, Nom. pl. पथ्यान्, Acc. s. पथ्यान्म्. See p. 256.

3. Acc. sing. of *an*-stems in *anam* : शृण्वन्तं पूषणं वयम् iii. 59. 8.

Pāṇini's rule is वा षपूर्वस्य निगमे vi. 4.9 where वा is to be regarded as व्यवस्थावाची, for in the Vedas we get पूषणम् alone (V. G. S., p. 68 top). पूषणम् is found in the *Mahābhārata* and later :

य एव देवा हन्तारस्तांलोकोऽर्चयते भृशम् ।
हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥
हन्ता कालस्तथा वायुर्भृशुर्वैश्रवणो रविः ।
वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ॥
एतान् देवान् नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।
न ब्रह्माणं न धातारं न पूषणं कथञ्चन ॥

Mahābhārata, Sānti xv. 16-18.

4. सुमेधाम् as the Acc. sing. of सुमेधस् ; तं ब्रह्माणं तस्यैषिं तं सुमेधाम् x. 125. 5.

5. Nom. Acc. dual in *ā* (सुपां सु-लुक्-पूर्वसवर्णाच्छे० ७।१३८, p. 282) :

वर्हिषि यजुषा रक्षमाणा v. 62. 5, अक्रविहस्ता सुकृते परस्या...राजाना चवमह-
णीयमाना v. 62. 6, उभा राजाना स्वधया मदन्ता x. 14. 7, अहं मित्रावरुणा
विभर्माहमिन्द्राग्री अहमश्विनोभा x. 125. 1.

6. Nom. and Acc. pl. of neuter stems in *ā* (शिशुन्दसि बहुलम् ७।१।७, V. G. S., p. 78 top, f. n. 14).

विद्याव्रज्योभया कवे ii. 6. 7, दश शता सह तस्युक्तदेकम् v. 62. 1, सर्वा ता यम आहिता x. 14. 16, ततो वि तिष्ठे भुवनानि विश्वा x. 125. 7, आरभमाणा भुवनानि विश्वा x. 125. 8.

7. Acc. sing. of *i*-stems and *ū*-stems in *yām* and *vām*; as जमुरये स्तथं पिप्यथुर्गाम् i. 116. 22, यावया वृकं वृकम् x. 127. 6, आविस्तन्वं कणुषे दृशे कम् i. 123. 11 [वा छन्दसि (६।१।१०६) इत्यधिकारात् अमि पूर्वत्वाभावः।]

8. Acc. pl. of fem. *i*-stem and of *ap* like the nom. pl. (वा छन्दसि ६।१।१०६, V. G. S., p. 88 top, § 78a):

ईमां तस्युषीरहभिर्दुदृक्ते v. 62. 2, आपो ह यद्दृहतीर्विश्वमायन् गभं दधाना जनयन्ती-रग्निम्, यच्चिदापो सहिना पर्यपश्यत् x. 121. 8. यथापरन्द्रा बृहतोर्जजान x. 121. 9 is quite regular.

9. Instr. sing. of *a*-stems in *ā* (V. G. S., p. 77, f. n. 3):

मध्या कर्तोर्विततं सं जमार i. 115. 4, एना गृक्तेन सुजात ii. 6. 2, एना जज्ञानाः पथ्या अनु स्वाः x. 14. 2, एना राजन् हविषा सादयस्व x. 14. 4, परो दिवा पर एना पृथिव्या x. 125. 8, यः प्राणतो निमिषतो सहित्वा x. 121. 3, यस्मेने हिमवन्तो सहित्वा x. 121. 4.

10. Instrumental singular with the lengthening of the final of the stem (पूर्वसवर्णदीर्घः, V. G. S., p. 80, f. n. 2):

यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ii. 12. 4, यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूतौ ii. 12. 14.

11. Instrumental plural of *a*-stems in *-ebliḥ* (बहुलं छन्दसि ७।१।१० coming after अतो भिस ऐस्, V. G. S., p. 77, f. n. 9):

अग्निः पूर्वोभर्तुः पभिरोद्यो नूतनैरुत i. 1. 2, देवा देवेभिरा गमत् i. 1. 5, प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्वोभिः x. 14. 7, त्रिकद्रुकेभिः पतति षड्वीः x. 14. 16, अहं रुद्रेभि-र्हसुभिश्चराम्यहमादिभिरुत विश्वदेवैः x. 125. 1, जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः x. 125. 5.

12. Instr. sing. of *mahiman* as *mahinā* (V. G. S., p. 69, f. n. 1): यच्चिदापो सहिना पर्यपश्यत् x. 121. 8, एतावन्ती सहिना सं बभूव x. 125. 8.

13. The Instr. sing. of *tanū* (V. G. S., pp. 89-90):

In RV. it is *tanvā* x. 14. 8, x. 34. 6. In Śvet., U. it is *tanuvā* iii. 5. In RV. तन् is declined thus: तनूः, तन्वा, तन्वः ; तन्वम्, तन्वा, तन्वः ; तन्वा...तनूभिः ; तन्वे...तनुभ्यः ; तन्वः...; तन्वः...तनूनाम् ; तन्वि...तनूषु. तनूम् Acc. s. and तन्वाम् Loc. s. make their appearance in AV. तनुवम् appears in TS. by the side of तन्वम्. तनुवा occurs in TB.

14. *ayā* as the instr. sing. of *idam* in the fem. (V. G. S., p. 108, f. n. 7) :

अया ते अग्रे विधेमोर्जो नपादश्रमिष्टे । एना मूक्तेन सुजात ॥ ii. 6. 2.

15. Instr. pl. of *ahan* as *ahabhiḥ* (see p. 217) :

ईमां तस्युषीरहभिर्दुदुक्ते v. 62. 2, but अहोभिरहिरक्तुभिर्व्यक्तम् x. 14. 9.

16. Gen. sing. of masc. *i*- and *u*-stems in *-yaḥ* and *-vaḥ* (जसादिषुच्छन्दसि वावचनम्, p. 177, V. G. S., p. 84, 3, p. 81, f. n. 8) :

सो अयंः पुष्टीर्विज इवा मिनाति ii. 12. 5, सनेम मन्वो अधिगत्यस्य v. 62. 7, विष्णोः पदे परमे मन्व उक्तः i. 154. 5.

17. Loc. sing. of fem. *i*-stems in *ā* (डा, V. G. S., p. 81, f. n. 2) :

अथा देवा उदिता सूर्यस्य i. 115. 6, अयःस्थणमुदिता सूर्यस्य v. 62. 8.

18. Loc. sing. of *an*-stems without ending (V. G. S., p. 67, § 90. 2) :

अहं दधामि पितरमस्य मूर्धन् x. 125. 7.

19. Voc. sing. of *-vāms*-stems in *-vaḥ* (मतुवमो रु सम्बुद्धौ छन्दसि पञ्च१, V. G. S., p. 64, f. n. 2, p. 66) :

यच्चि चिकित्व आनुषक् ii. 6. 8.

20. *rātrī* with the long final (p. 112, रात्रिर्वाजसौ ४१(३१)) :

आद्रावो वासन्तनुने मिमस्मै i. 115. 4.

Upasarga and Verb

The upasarga need not necessarily come immediately before the verb, some word or words may intervene. Sometimes the upasarga follows the verb instead of preceding it. (ते प्राग्धीतोः । छन्दसि परेऽपि । व्यवहिताश्च । १।४।८०-८२).

In उप त्वाग्रे दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥ i. 1. 7 there is the maximum of space between the upasarga and the verb. Other examples are :

स देवा एह वचति i. 1. 2, आ ये तन्वन्ति रश्मिभिः i. 19. 8, अभि त्वा पूर्वपीतये
 सृजामि सोम्यं मधु i. 19. 9, नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी धन्ति सद्यः
 i. 115. 3, निरंहसः पिपृता निरवयात् i. 115. 6, अन्तर्ह्यग्न ईयसे ii. 6. 7, स विद्वां
 आ च पिप्रयः...आ चास्मिन्तसत्सि बर्हिषि ii. 6. 8, यः सुन्वते पचते दुध्न आ चिद्वाजं
 दर्दषि ii. 12. 15 (see p. 204), सं पूषन् विदुषा नय vi. 54. 1, समु पूषा गमेमहि
 vi. 54. 2, पूषन्ननु प्र गा इहि vi. 54. 6, परि पूषा पुरस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणम् vi. 54.
 10, आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु...उप सिन्धवः प्रदिवि चरन्ति v. 2. 4. In मा नो
 घोरिण चरताभि धृणु x. 34. 14 the उपसर्ग comes after the verb. Similarly,
 in प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि x. 34. 6 the उपसर्ग follows the participle.

The normal order is found in यः शर्धेते नानुददाति श्रध्याम् ii. 12. 10,
 यं क्रन्दसी संयतो विह्वयेते ii. 12. 8, यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासः ii. 12. 9,
 अवासृजत् सतवे सप्त सिन्धून् ii. 12. 12, etc.

The Upasarga is often repeated in place of the compound
 verb; as, नि यामासी अविचत नि पदन्तो नि पक्षिणः। नि श्येनासश्चिदर्थिनः॥
 x. 127. 5.

Conjugation

Indian students familiar from their boyhood with classical
 Sanskrit find it difficult at first to understand the intricacies of
 the modal forms of Vedic. In the earlier language in addition
 to the indicative, the optative and the imperative there are the
 subjunctive and the injunctive. Further all the five moods are
 formed not only from the present stem as in classical Sanskrit
 but also from aorist and perfect stems. Participles are formed
 from the stems of these three as well as that of the future, while
 passive participles are formed from the present, perfect and
 future.

The subjunctive present is formed by adding to the indicative
 stem (*i.e.*, along with the विकरण) a strong *a* which coalesces
 to *ā* with the final of *a*-stems (भ्वादि, दिवादि, तुदादि and चुरादि
 roots). Sometimes even in the case of other stems we
 get *ā* after the analogy of the *a*-stems (*Cf.* Pāṇini's rule—
 लोटोऽडाटौ). The endings fluctuate between the primary (ति, तम्,
 etc.) and the secondary (त्, ताम्, etc.). Thus from भृ (भ्वादि)

we have the indicative stem भर, the modal sign of the subjunctive अ and the 3. sing. ending ति or त् giving the forms भराति or भरात्, in 2. s. we have भरासि or भराः and in 1. sing. भराणि or भरा. In the case of भृ (जुहोत्यादि) the stem is विभर् to which is added the modal sign अ and the ending ति or त् so that we get विभरति or विभरत् in 3. s., विभरसि or विभरः in 2. s. and विभराणि or विभरा in 1. s. In SB., however, we have the form विभरासि after the analogy of forms like भरासि (भ्वादि), विभराणि, etc. Similarly, from इ we have समवायात् though the form expected is समवायत् (सम् अव ए अ त्).

The injunctive is identical in form with an unaugmented past tense. It became practically obsolete in the Brāhmaṇa period, its only remnants being the unaugmented aorist with मा. Thus तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्चेत्सीत् (p. 411) is an instance of the injunctive.

As regards tense the Vedic is particularly rich in the aorist of which seven varieties may be distinguished:

A. Sigmatic aorist (with the tense-sign s):

- (1) s-aorist: अभैष (from भी), अकार्टाम् (from कृ) etc. च्छे: सिच् ३।१।४४ in the case of अनिट् roots.
- (2) sa-aorist अक्रुचत् (from कृष् 'to cry out'), अस्पृचत् (from स्पृष्) etc. शल इगुपधादनिटः क्तः। श्लिष आलिङ्गने। न दृशः। ३।१।४५-४७.
- (3) iṣ-aorist: अक्रमिषम्, अकारिषम्, अशयिष्ट, etc. च्छे: सिच् with the union-vowel इ acc. to आर्धधातुकस्येड् वलादि: ७।२।३५.
- (4) siṣ-aorist: अजासिष्टाम्, अयासिषम्, etc. यम्-रम्-नमातां सक् च ७।२।७३।

B. A-sigmatic aorist:

- (1) Root-aorist: अभूत्, अस्थात्, अगात्, etc. The ending is added here direct to the root. गातिस्थावुपाभूयः सिचः परस्मै-पदेषु। विभाषा प्राघेट्शाच्छासः। २।४।७७-७८।
- (2) a-aorist: अगमत्, अख्यत्, etc. The ending is added here after the tense sign अ. अस्रतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्। लिपिसिचि-

to the present system, while गमेनहि belongs to the a-aorist system.

Again suppose we have the two forms वहाति and वचति. Both are evidently subjunctives. वहाति looks like a regular subjunctive where the modal sign अ has coalesced with the विकरण अ to आ. वचति appears at first sight to be an irregular form but on analysis we find that the modal sign अ has here been added after the aorist विकरण स् (सिच्) and not after the present विकरण अ (श्प्). It is, therefore, perfectly regular, only it belongs to the s-aorist system and not to the present system.

Again take the imperatives ग्रथधि, श्रुधि and the hypothetical युश्रुधि. The first ((ग्रथधि) has got the present विकरण नु and so belongs to the present system. The second (श्रुधि) has the ending added direct to the root and so belongs to the root-aorist system. The third has got the ending added to the reduplicated root and so belongs to the perfect system. युयोधि (p. 130-31) from यु 'to separate' belongs to the present system as this यु belongs to the जुहोत्यादि group.

With a very little practice with the help of the excellent list of verbs at the end of Macdonell's *Vedic Grammar for Students* the student will be able to distinguish clearly between the various forms of the three systems.

Present Indicative :

सूर्यस्य यच्च विमुचन्यथान् (=विमुचन्ति) v. 62. 1.

सो अर्थः पुष्टीर्विज इवा मिनाति (=आमोनाति) ii. 12. 5.

य ईशे (=ईष्टे) अस्य द्विपदयत्तुषदः x. 121. 3.

सूर्यो रूपं कृणोते (=करोति) योरुपस्थे i. 115. 5.

तस्मै कृणोमि (=करोमि) न धना रुणधि x. 34. 12.

राजा चिदेभ्यो नम इत् कृणोति x. 34. 8.

अहं जनाय समदं कृणोमि x. 125. 6.

[Cf. मित्रं कृणुध्वं खलु मळता नः x. 34. 14]

यचि (=यज) चिकित्वा आनुषक् आ चास्मिन्त्सस्ति (=सीद) बर्हिषि ii. 6, 8.

शुभाचिदस्य पर्वता भयन्ते (विभ्यति) ii. 12. 13.

भूरेर्दातारं सत्यति गृणीषे (=गृणे) ii. 33. 12.

Aorist Indicative :

(a) Root-aor :

चि ' देवानामुदगादनीकम् । i. 115. 1.

यो दासं वर्णमधरं गुहाकः (=अकार्षीत्) ii. 12. 4.

अस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् (=अकार्षुः) x. 14. 9.

न्युप्ताय बभूवो वाचमक्रत (=अकृषत) x. 34. 5.

अनुव्रतामप जायामरोधम् (=अरुधम् or अरौत्सम्) x. 34. 2.

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम् *Isā*, 8.

(b) a-aor :

अग्नीव यो जिगोवाह्वचमादत् ii. 12. 4

यस्यागृधवेदने वाज्यचः x. 34. 4.

(c) s-aor :

*आप्ता द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् i. 115. 1.

विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् x. 34. 1.

Present Subjunctive :

(a) primary ending: यो अज्ञसानुशासति vi. 54. 1, यो गृह्णा अभिशासति vi. 54. 2, यमं पश्यासि वरुणं च देवम् x. 14. 7, कुम्भां माये विभरासि SB. i. 8. 1, तस्यां मां विभरासि Ib., अथ मा समुद्रमभ्यवहरासि Ib., स यदा तामतिवर्धे Ib., नावमुपकल्पोपासासै Ib., नावमापद्यासै Ib., यावदथावदुदकं समवायात् तावत् तावदन्ववसर्पासि, Ib.

(b) secondary ending: अग्निना रयिमश्रवत् i. 1. 3, य एवेदमिति ब्रवत् vi. 54. 1, इम एवेति च ब्रवत् vi. 54. 2, पूषा नो यथा वेदसामसदृ ब्रुधे 1. 89. 5.

Aorist Subjunctive :

(a) root-aor.: देवो देवेभिरागमत् i. 1. 5.

(b) s-aor. : स देवा एह वक्षति i. 1. 2, यं वासाये वरुणेऽस्वन्तः v. 62. 6.

(c) is-aor. : यदादीध्ये न दविषाण्येभिः x. 34. 5.

* This form has misled many commentators and should be studied carefully. See pp. 94-5.

Perfect Subjunctive :

स विद्मि आ च पिप्रयः ii. 6. 8.

Present Imperative :

युयोध्यन्नाद् देषांसि ii. 6. 4, because यु to separate is जुहोत्यादि.

Aorist Imperative :

(a) root-aor. : सरुद्धिरग्र आ गहि i. 19. 1, अद्यारिष्टाभिरा गहि vi. 54. 7, यजिष्ठ होतरा गहि.ii. 6. 6, इमा उ पु श्रुधी गिरः ii. 6. 1, श्रुधि श्रुत अद्धिवं ते वदामि x. 125. 4, स बोधि (√भू) सूरिर्मववा ii. 6. 4, हवनश्रुत्रो रुद्रेह बोधि ii. 33. 15. पुनर्दीतामसुमद्येह भद्रम् x. 14. 2.

(b) iṣ-aor. : तेन नो मिवावरुणावविष्टम् v. 62. 9.

Perfect Imperative :

तन्नो मिचो वरुणो मामहन्ताम् i. 115. 6.

Aorist Optative :

a-aor. : ससु पूणा गनेमहि vi. 54. 2.

Aorist Precative :

root-aor. : परि णो हेतो रुद्रस्य वज्याः ii. 33. 14.

Injunctive :

(a) Imperfect : अक्षैर्मा दीयः कृषिमित् कृषस्व x. 34. 13, मा नो घोरिण चरताभि धृणु x. 34. 15.

(b) root-aor. : परि त्वेषस्य दुर्मतिर्महो गात् ii. 33. 14.

(c) a-aor. : मा गृधः कस्य खिडनम् Īśā. 2, माकिर्नेशन्माकीं रिषत् RV. vi. 54. 7, स नो देवेष्वा यमत x. 34. 14.

(d) s-aor. : मा त्वा गिरौ सन्तमुदकमन्तकैस्तीत् SB. i. 8. 1. 6.

(e) iṣ-aor. : मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्याः x. 121. 10.

Infinitive (कृत्यार्थे तवे केन्केन्त्वन्ः इति तुमर्थे केन्-प्रत्ययः, तुमर्थे से-सेन्-असे-असेन्-कसे-कसेन्-अध्यै-अध्यैन्-कध्यै-कध्यैन् शध्यै-शध्यैन्-तवे-तवेङ्-तवेनः iii. 4. 9, ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ iii. 4. 13) :

Dat. तन्मित्रस्य वरुणस्याभिवक्षे i. 115. 5, अवासजत् सतैवे सप्त सिन्धून् ii. 12. 12, यद्वहिष्ठं नातिविधे सुदान् v. 62. 9, दोर्धमायुः प्र जीवसे x. 14. 14,

नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ x. 14. 2, ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ x. 125. 6, ता वां वास्तु-
न्युष्मसि गमध्वे i. 154. 6.

Abl.-Gen.: मध्या कर्तोर्विततं सं जभार i. 115. 5.

Gerundive (क्तो यक् अ१।४७):

हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि x. 14. 8, स्त्रियं दृष्टाय कितवं तताप x. 34. 11.

Endings:

-*masi* as the 1. pl. Par. primary (इदन्तो मसि अ१।४६):

नसो भरन्त एमसि i. 1. 7, स्रोतारस्त इह स्मसि vi. 54. 9.

e as the first sing. primary Ātm. ending (लोपस्त आत्मनेपदेषु अ१।४१):

य ईंशे अस्य हिपदयतुष्यदः x. 121. 3 (contrast ईळे i. 1. 1).

Various strong endings for the imper. 2. pl. Par.:

(a) तप्-तनप्-तन-यनाय अ१।४५.

तप्—यमाय घृतवज्रविर्जुहोत x. 14. 14 (cf. यमाय जुहुता हविः x. 14. 13).

तनप्—यमाय मधुमत्तम राज्ञे हव्यं जुहोतन । x. 14. 15.

re for *ire*.

(b) दरयो रे इ१।४।७६—ईर्मा तस्युषीरहभिर्दुदुङ्गे v. 62. 2.

Intensive active (यङ्लुक):

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद वाजं दर्दपि ii. 12. 15.

गिरिशन्ताभिचाकशीहि *Svet.* iii. 5.

Vedic *bh* for class. *h* in roots (हयहोर्भञ्जन्दस्युपसंख्यानम्):

मध्या कर्तोर्विततं सं जभार i. 115. 4, नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ x. 14. 2.

Cases

The *Impersonal Acc.*: स्त्रियं दृष्टाय कितवं तताप x. 34. 11.

Acc. in the sense of 'about' (अधिकृत्य): 'यं' आ पृच्छन्ति कुह सेति घोरसुते-
माहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ii. 12. 5, पिता माता भ्रातर एनमाहुः x. 34. 4.

The *Temporal Acc.* for the *Loc.*: अथेतिथीं समां तदौघ आगन्ता *SB.*
i. 8. 1. 4. ततिथीं समां नावसुपकल्योपासाचक्रे *SB.* i. 8. 1. 5.

The *Cognate Acc.*: यमेन ये सधमादं मदन्ति x. 14. 10, स हास्यै व्याचमुवाद
SB. i. 8. 1. 2.

Accusative with—

(1) परिभू—अग्रे यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि *RV.* i. 1. 4.

- (2) आ-सद्—इमं यम प्रस्तरमा हि सौद x. 14. 4 (but आ चास्मिन्सस्ति बर्हिषि ii. 6. 8).
- (3) अन्तर्-ई—अन्तर्ह्य ईयसे विडाञ्जन्मोभया कवे ii. 6. 7.
- (4) ईश्—सर्वाङ्गो कानीशत ईशनीभिः Svet. iii. 1.
- (5) प्रत्यङ्—प्रत्यङ् जनांस्तिष्ठति Svet. iii. 2.
- (6) अनु—यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु x. 14. 12.
- (7) तिरः—तिरः समुद्रमर्णवम् i. 19. 7, तिरः समुद्रमोजसा i. 19. 8.
- (8) परः—न हि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः i. 19. 2 (Cf. परो दिवा पर एना पृथिव्या x. 125. 8).

Instrumental with—

- (1) परः—परो दिवा पर एना पृथिव्या x. 125. 8 (Cf. महस्तव क्रतुं परः i. 19. 2).
- (2) अन्य—अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया* । Isā. 10.

Dative with—

- (1) विधे—अया ते अग्रे विधेम ii. 6. 2 (but तं त्वा... सपर्येम सपर्यवः ii. 6. 3), यो अस्मै हविषाविधत् vi. 54. 4, कस्मै देवाय हविषा विधेम x. 121. 1 ff.
- (2) अत्-धा—अदस्मै धत्त ii. 12. 5.
- (3) अनु-दा—यः शर्धते नानुददाति श्रद्धाम् ii. 12. 10.
- (4) इ intensive—यः सुन्वते पचते दुध आ चिदानं दर्दधि ii. 12. 15.
- (5) ऊद्—विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् x. 34. 1.
- (6) नम्—उयस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते x. 34. 8.
- (7) स्था—न द्वितीयाय तस्युः (तस्ये) Svet. iii. 2.
- (8) वि-चक्ष्—तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः x. 34. 13.
- (9) वद्—स हास्मै व्याचसुवाद SB. i. 8. 1. 2.
- (10) सृङ्—सृङ्गा जरिवे रुद्र स्तवान् ii. 33. 11, मीढृस्तोकाय तनयाय सृळ् ii. 33. 14.
- (11) नमः—राजा चिदेभ्यो नम इत् कृणोति x. 34. 8.
- (12) शिवा—शिवा सखिभ्य उत मह्यमासौत् x. 34. 2.

* The Instrumental often interchanges with the Ablative; cf. सर्वभूतपिशाचिभ्यः सर्वसर्पसरीसृपैः । देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च उभयेभ्योऽभिरक्ष माम् ॥

(13) परस्या—अक्रविहस्ता सुकृते परस्या v. 62. 6.

Dative by Attraction :

तावन्मभ्यं दृश्ये सूर्याय x. 14. 12, ब्रह्मद्विषे गरवे हन्तवा उ x. 125. 6,
पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्ति SB. i. 8. 1. 1.

Ablative with परि : स ना वृष्टिं दिवस्परि ii. 6. 5.

Genitive with—

(1) (a) राज्—राजन्तमध्वराणाम् i. 1. 8.

(b) ईश—ईशानं राय ईमहे vi. 54. 8, य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः
x. 121. 3. Cf. सर्वाङ्गोक्तानौशत ईशनीभिः Svet. iii. 1.

(2) विद्—ये मन्त्रो रजसो विदुः i. 19. 3.

(3) अन्तर्—तदन्तरस्य सर्वस्य Īśā. 5 (see pp. 169, 225).

(4) बाह्यतः—तद् सर्वस्यास्य बाह्यतः Īśā. 5.

(5) हेतु—(षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६), अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जाया-
मरोधम् x. 34. 2.

Partitive Genitive : सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य v. 62. 7.

Locative with—

(1) गम्—स इहेवेषु गच्छति i. 1. 4.

(2) आ-यम्—स नो देवेष्वायमत् x. 14. 14.

(3) गृध्—यस्यागृधहेदने वाज्यक्षः x. 34. 4.

(4) लिप्—न कर्म लिप्यते नरे Īśā. 2.

(5) आ—आ चास्मिन्त्सत्सि बर्हिषि ii. 6. 8 (Cf. इमं यम प्रस्तरमा हि सोद
x. 14. 4).

(6) अधि—यो देवेष्वधि देव एक आसीत् x. 121. 8.

Miscellaneous :

The connecting particle is often omitted; as, अग्निना रयिमश्रवत्
पोषमेव दिवेदिवे i. 1. 3.

Both न and इव are sometimes used: पशुं न नष्टमिव दर्शनाय
i. 116. 23, सूर्यस्येव न रश्मयः ix. 64. 7.

Similarly, we find double suffixes as in इहायोषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ
i. 113. 12, दौनेर्दत्तैः प्रभूतो पुरुषत्वता iv. 54. 3.

ADDITIONS AND CORRECTIONS

Owing to the use of very old types the proof-sheets were mostly illegible and so the number of typographical errors in this edition of the Vedic Selections is considerable. Some of these and other errors are pointed out in this section for which I am indebted mainly to Prof. Manindra Kishore Chakravarty and, to a certain extent, to Dr. Sitanath Goswami, two of my former pupils. It is expected a new edition will come out shortly free from broken types and printer's errors

p. 37 l. 5, for यम् read यम्.

p. 37 l. 7, for इहेवेषु read इहेवेषु.

p. 49 l. 6, for p. 27 read p. 35.

p. 54 l. 3, for भव read भव.

p. 61 f. n. 2. para 2, for दशमसुवानुक्रम read दशमसूक्तानुक्रम.

p. 65 l. 5, for स्तव read स्तव.

p. 80 l. 19, for पर्वतान् read पर्वतान्.

p. 85 l. 6 for पूँऽपीतये read पूर्वऽपीतये.

p. 86 l. 12, for त्वा read त्वा.

p. 89 f. n. 2, for ऋषिकर्मः read ऋषिकर्म.

p. 89 f. n. 2, for मधुच्छन्दम read मधुच्छन्दस.

p. 93 l. 25, for खद्गास्य read खड्गस्य.

p. 96 l. 19, for सन्दधत् read सन्दधत्.

p. 97 l. 13, for हैतदेव read हैतदेव.

p. 98 l. 26, for मर्यो read मर्यः.

p. 103 l. 9, for सूर्यस्य read सूर्यस्य.

p. 112 l. 12, for राह read राहु.

p. 116 l. 5 for उत read उत्.

p. 122 f. n. 1, for सामयागे read सोमयागे.

p. 122 l. 12, for झि read झि.

p. 123 l. 18, for उञ ऊञ read उञ ऊ.

p. 124 l. 16 for नपाद read नपाद.

p. 126 l. 6, for 437, 1. 4 read 437 l. 17.

p. 126 l. 24, for सहस जहुः read सहसो जहुः।

p. 127 l. 22, for गिर्वेणसं read गिर्वेणसं.

p. 129 l. 9, for lengthening read guṇa.

p. 139 l. 22, for विहो read विहान्.

p. 140 l. 31, for p. 102 read p. 182.

p. 148 l. 4, for 'सग read वंसग.

p. 154 l. 4, for Prof. Prabhat Kumar Mukherjee drew my attention to the fact that both the Śāṅkhāyana Śrauta Sūtra and Sāyaṇa's commentary on the Atharva Veda have ब्राह्मणाच्छंसी for मैवावरुणः. The orthodox school defends the reading मैवावरुण thus: सवेऽहानि विप्रकाराणि भवन्ति—संपातवन्ति, ऐकाहिकानि, अहीनसूक्तवन्ति चेति । तेषां सर्वपृष्ठत्वमसर्वपृष्ठत्वं चेति विशेषौ प्रतिस्वम् । सर्वपृष्ठत्वे सामसूक्तान्यपेत्यन्ते तव । तानि च सामसूक्तानि “विश्वजितोऽग्निं नर” इति खण्डे स्वरूपतः प्रदर्शितानि “सवामदास” इत्यारभ्य “सामसूक्तानौ” त्यंशिन । एवं चात्र न ऋत्विगभिप्रायकोऽयं सूक्तनिर्देशः किन्तु सामसूक्तपदार्थविवेचनपरोऽयं निर्देशः । अत एव टीकाकृता “सामसूक्तानि सप्रगाथानौ”-त्यत्र “सामसूक्तानां सामप्रगाथानां च सर्वपृष्ठे प्रातिरुक्ता । इह तेषां मध्ये सामसूक्तानां स्वरूपं स्थानं चोच्यते” इत्युक्तम् । एवं चेमानि सूक्तान्यविशेषेण मैवावरुणादिऋत्विक्त्रयेण संबध्यानि । ततश्च यो जात इति सूक्तभाष्ये मैवावरुणोल्लेखो न प्रमादकतो भाष्यकारस्य । एवं सवामदास इति सूक्ताभाष्यस्यापि न विरोधः । अथर्ववेदीयं योजातएवेति सूक्तभाष्येऽपि ब्राह्मणाच्छंसीत्यल्लेखे न विरोधस्यावसरलेश इति ।

p. 166 f. n. 2, for ले वि read विले.

p. 166 f. n. 1, for दकः । रौधा read रौधादिकः.

p. 170 l. 8, for वातेः read वात्तेः.

p. 170 l. 11 for कृतानि read कृतानि.

p. 176 l. 17, for persons read genders in the third person.

p. 184 l. 19, read क्रन्दसी इति । संयती.

p. 188 l. 19, for जनासी read जनासी.

p. 189 l. 20, for युध्यमानः read युध्यमानाः.

p. 191 f. n. 3, अनया and अनेन are to be transposed.

p. 192. l. 15, for शर्वानि read शर्वा नि.

p. 195 l. 29, read शतं हेमन्ताञ्कृतम्.

p. 215 l. 21, for घेनाः read घेनाः.

p. 215 l. 22, for एकः read एकः.

p. 221 l. 18, for सुयुजी read सुयुजी.

p. 241 l. 3, for कोशोऽव read कोशोऽव.

p. 242 l. 14, for प्रथम read प्रथमः.

p. 245 l. 2, for माकीं रिष read माकीं रिष.

p. 252 l. 15, for पस्पशानम् read पस्पशानम्.

p. 255 l. 4, should we read पन्थानमनुस्पाशयमानम् ? See Mañjūṣā, October, 1957.

p. 258 l. 3, for ऊं इति read ऊं इति.

p. 260 l. 21, for हृधानः read हृधानः.

p. 263 l. 22, for सोदा read सोदा.

p. 272 l. 4, for अस्तम् read अस्तम्.

p. 279 l. 23, for कण्टकादि read कण्टकादि.

p. 280 l. 8, read पथिरची इति.

p. 281 l. 7, for गन्तृणां read गन्तृणां.

- p. 282 l. 28, for भद्रम् read भद्रम्.
- p. 283 l. 21, read पवीनम् and वाघ्नौणस.
- p. 289 l. 3, for षळ read षळ.
- p. 293 l. 10, for इरिणे वर्धतानाः read इरिणे वर्धतानाः.
- p. 293 f. n., for निर्ध read निर्धुणं.
- p. 305 l. 24, for आतर read आतर.
- p. 316 f. n. †, read देहिनिः । वियुनङ्त्त्यपार्थकं...तेऽभकचेष्टितं.
- p. 318 l. 12, for नमः । इत् read नमः । इत् ।
- p. 321 l. 19, for नतते read न वर्तते.
- p. 332 l. 14, for वभृणां read वभृणां.
- p. 349 l. 22, for आहुः read आहुः.
- p. 355 l. 7, for रेजमाने इति read रेजमाने इति.
- p. 357 l. 26, for एकः read एकः.
- p. 366 l. 18, for परि read परि.
- p. 378 l. 18, for आऽवेग्यन्तीम् read आऽवेग्यन्तीम्.
- p. 384 f. n., for प्रोपाभ्यां read प्रापाभ्यां.
- p. 390 l. 18, for मा च का च read या च का च.
- p. 394 l. 30, for सुर्वो read सुर्वं.
- p. 398 l. 7, for p. 343 read pp. 67, 343.
- p. 406 l. 10, for नतस्य read मत्स्य.
- p. 431 l. 11, read य एष सुहेषु...निर्मिमाणः.
- p. 459 l. 4, for उत्तमावेज read उत्तमावजं.
- p. 462 l. 15, after endings, read and in the neuter nom. acc. s.
- p. 466 l. 24, for *holisthō* slips read *olisthos* slipperiness.
- p. 468 l. 17, for ह्महे read ह्महे.

- p. 470 f. n. 2. Printed editions of the *Kāśikā* read लिङः सार्धधातु-
कत्वात् which is absurd.
- p. 473 l. 25, for अवसा read अवसा.
- p. 482 l. 4, for *vat* read *yat*.
- p. 490 l. 10, in the *unādi* rule the suffix is *-itvan* but com-
mentators are of opinion इकारोच्चारणमुत्तरार्थे जनेरिटा सिद्धत्वात्.
- p. 495 l. 4, for ३ read २.
- p. 504 l. 5, for रथैः read रथैः.
- p. 504 l. 20, for २२४ read १७४.
- p. 505 l. 16, for २ read ६.
- p. 507 l. 22, for इत् read इत्.
- p. 510 l. 5, for सुरायाः read सुरायाः.
- p. 519 l. 14, for gen. read abl.
- p. 520 l. 18, for निधिम्ऽइव read निधिम्ऽइव.
- p. 525 l. 23, for शर read शिर.
- p. 527 l. 8, for शासुः इव read शासुःऽ इव.
- p. 529 l. 10, after inten. add act.
- p. 532 l. 14, for 3 read 13.
- p. 539 l. 10, for x. 55. 9 read x. 85. 9.
- p. 545 l. 29, for २।१।७८ read ३।१।७८.
- p. 551 l. 6, read अवस्यत् (denom. pres. part....चञ्जयत् denom.
pres. part).
- p. 551 l. 12, add: See pp. 144-45.
- p. 554 l. 7, for O unageing ones read you unageing ones.
अजरयु standing in the middle of a pāda is accented and
that on final syllable. It cannot, therefore, be
regarded as a vocative.
- p. 558 l. 28, for जामि read जामिः.
- p. 561 f. n. §, for ४६ read ४१.
- p. 562 l. 19, for १३ read ७३.

- p. 563 l. 8, for अमिनती read अमिनती.
- p. 563 l. 11, for वि। अद्यीत् read वि अद्यीत्.
- p. 565 l. 11, omit 'here'.
- p. 565 l. 17, for अअद read अशद.
- p. 568 l. 21, for भासी read भासा.
- p. 575 l. 25, for °चिकान् read °चिकान्.
- p. 576 l. 21, for तथोयमुषा read तथेयमुषा.
- p. 580 l. 9, for समनगाऽऽव read समनगाऽऽव.
- p. 587 l. 18, for अशप read अशप.
- p. 587 f. n. §, for शशरु read शशरु.
- p. 598 last line, for 602 read 605.
- p. 606 l. 12, for भूरिऽग्रहाः read भूरिऽग्रहाः.
- p. 621 l. 2, for नमोभिः read नमोभिः.
- p. 621 l. 5, for भिषजां read भिषजां.
- p. 622 l. 26, for 27 read 32.
- p. 623 l. 5 for मनायै read मनायै.
- p. 631 f. n., for वभुवे read वभवे.
- p. 634 l. 12, for injunc. read subjunc.
- p. 637 l. 4, for मळ। जरिदे read मळ। जरि.
- p. 643 l. 12, for offering read offspring.
- p. 665 l. 18, for Then did the Gods read Then only did lie
(Indra).
- p. 671 l. 20, read सु। सुधि।
- p. 674 l. 18, for दष्टापूतन read दष्टापूतन.
- p. 679 l. 10, for ii. 6. 1 read ii. 6. 8.

6-3-58